

16. ÉVFOLYAM 1. SZÁM (2026)

TARTALOM

TANULMÁNYOK

Burai Krisztina – Lovász Dorottya:

„Ez egy kis város, itt nem lehet túl sokáig elbújni álnevek mögé”

Közösségi válaszok a helyi online nyilvánosság kihívásaira

Cikkazonosító: e202612

Németh Barbara – Balogh Karolina:

A gyermekrésztvételi kutatások módszertani és etikai szempontjai három hazai empirikus kutatás tükrében

Cikkazonosító: e202613

RECENZÍÓK

Dupcsik Csaba:

„Nem bántottak?”

Recenzió Csepeli György – Papp Richárd (2025) *Kiáltó csend:*

A holokauszt helyi emlékezete Magyarországon c. könyvéről

Cikkazonosító: e202614

KITEKINTŐ

Sik Endre:

A velü(n)k élő Machiavelli

Cikkazonosító: e202615

KONFERENCIÁN JÁRTUNK

Ale Éva:

Michael Burawoy emlékkonferencia. Beszámoló

Cikkazonosító: e202611

IN MEMORIAM

Vajda Róza – Kovács Éva (szerk.)

„Mi az? Maguk a Statisztikai Hivatalban nyomorpolitikát csinálnak?”

Interjú Ferge Zsuzsával

Cikkazonosító: e202616

A Socio.hu Társadalomtudományi Szemle az ELTE
Társadalomtudományi Kutatóközpont Szociológiai
Kutatóintézet, Magyar Tudományos Akadémia Kiváló
Kutatóhely szabadon hozzáférhető (open access) online
lektorált (double blind peer-reviewed) folyóirata.

Szerkesztőség:

Albert Fruzsina, Erőss Gábor, Győri Ágnes, Herke Boglárka,
Kiss Márta, Kopasz Marianna, Kovács Mariann, Kőszeghy Lea,
Kucsera Csaba, P. Tóth Tamás (főszerkesztő), Takács Judit

Székhely: 1097 Budapest, Tóth Kálmán u. 4.
Megjelenik: évente négy magyar nyelvű szám
Felelős kiadó: az ELTE TK főigazgatója
Olvasószerkesztés: P. Tóth Tamás
Arculat és tördelés: Kovács Mariann
ISSN: 2063-0468

Kapcsolat: socio.hu@tk.elte.hu

A folyóirat megjelenését az ELTE Társada-
lomtudományi Kutatóközpont támogatja.

BURAI KRISZTINA¹ – LOVÁSZ DOROTTYA²

„EZ EGY KIS VÁROS, ITT NEM LEHET TÚL SOKÁIG ELBÚJNI ÁLNEVEK MÖGÉ”

Közösségi válaszok a helyi online nyilvánosság kihívásaira^{3,4}

<https://doi.org/10.18030/socio.hu.2026.1.2>

Cikkazonosító: e202612

ABSZTRAKT

A közösségimédia-platformokon megjelenő negativitás és manipuláció az elmúlt évtizedben mind a tudományos, mind a közéleti diskurzus kiemelt témájává vált, ugyanakkor ezek helyi szintű jelenlétét és hatásait eddig kevés kutatás vizsgálta. Fontos kérdés, hogy a kisebb települések személyesebb, szorosabb kapcsolatokon alapuló nyilvánossága miként szembesül ezekkel a kihívásokkal és milyen válaszokat ad rájuk. Jelen tanulmány négy eltérő méretű, különböző politikai és társadalmi helyzetű magyar településen végzett digitális etnográfiai kutatás eredményeit mutatja be. Az online megfigyelésen és félig strukturált interjúkon alapuló vizsgálat célja volt, hogy mélyebben megérthessük, hogyan jelenik meg a megtévesztés és a negativitás a helyi szintű online diskurzusban, hogyan vélekednek ezekről a helyiek, és hogyan igyekeznek fellépni velük szemben.

Eredményeink azt mutatják, hogy a helyi nyilvánosságra, hasonlóan a többi szinthez, erős negativitás és a megtévesztési kísérletek megjelenése egyaránt jellemzőek, ugyanakkor számos, az országostól eltérő jelenséget is megfigyeltünk. A személyes jelleg a kisebb településeken ugyan valóban csökkentette ezek jelenlétét, a nagyobb városokban azonban ahhoz vezetett, hogy a nyilvános beszélgetésekben személyes információk is megjelentek. Mindezek eredményeként sokan inkább csak megfigyelőként vesznek részt a helyi online beszélgetésekben. A megtévesztés helyi szinten elsősorban az álprofilokat jelenti, amelyek megítélése azonban kettős: míg a zavarkeltő trollokat károsnak tartják a helyiek, addig az álprofilok önvédelmi célú használatát elfogadhatónak érzik. Utóbbit a kisebb településeken erősebben meglévő függőségi viszonyokkal és a gyakori személyes támadásokkal indokolták. A zavaró jelenségekkel szemben a beszélgetések résztvevői és a moderátorok egyaránt igyekeznek fellépni, például az általuk károsnak vagy trollnak tartott profilok megnevezésével, illetve a hamis információkra, álprofilokra való figyelemfelhívással.

Kulcsszavak: Facebook, helyi nyilvánosság, etnográfia, negativitás, manipuláció

¹ ELTE TK Politikatudományi Intézet; ELTE ÁJK Politikatudományi Doktori Iskola.

² ELTE ÁJK Politikatudományi Doktori Iskola.

³ E tanulmány a „Hálózatos lokalitás: A közösségi média helyi politikában játszott szerepének vizsgálata” (NKFIH 135189) kutatás támogatásával készült.

⁴ A szerzők köszönettel tartoznak Bajnay Orsolyának az alsózsolcai kutatásban való részvételéért.

“THIS IS A SMALL TOWN, YOU CAN’T HIDE BEHIND FAKE NAMES FOR TOO LONG”

Community responses to the challenges of the local public sphere

ABSTRACT

Negativity and manipulation on social media platforms have become prominent topics in academic and public discourse over the past decade; however, their local manifestations and impacts have received relatively little research attention so far. An important question is how the more personal and close-knit public spheres of smaller settlements face these challenges and what responses they develop. This study presents the results of a digital ethnographic research conducted in four Hungarian settlements of varying sizes and different political and social contexts. Based on online observation and semi-structured interviews, the research aims to provide a deeper understanding of how deception and negativity appear in local-level online discourse, how locals perceive these phenomena, and how they try to counteract them.

Our findings show that, similar to other levels, strong negativity and attempts at deception characterize the local public sphere as well, while we also observed several phenomena differing from the national level. The personal nature of smaller settlements indeed reduces the presence of these issues; however, in larger towns this leads to personal information appearing in public conversations. As a result, many participants tend to engage only as observers in local online discussions. At the local level, deception primarily involves fake profiles, whose perception is ambivalent: while disruptive trolls are regarded as harmful by locals, the use of fake profiles for self-protection is considered acceptable. The latter is justified by stronger dependency relationships and frequent personal attacks on social media. Both users and moderators actively try to counter these disruptive phenomena, for example by identifying profiles they consider harmful or trolls, or by drawing attention to false information and fake profiles.

Keywords: Facebook, local public sphere, ethnography, negativity, manipulation

„EZ EGY KIS VÁROS, ITT NEM LEHET TÚL SOKÁIG ELBÚJNI ÁLNEVEK MÖGÉ”

KÖZÖSSÉGI VÁLASZOK A HELYI ONLINE NYILVÁNOSSÁG KIHÍVÁSAINA

BEVEZETÉS

A közösségimédia-platformok elterjedése a közügyekben való állampolgári részvétel új formáit teszi lehetővé (Chadwick–Howard 2008), az információmegosztás és a közösségszervezés megkönnyítésével pedig elősegíthetik a helyi nyilvánosság megerősödését (Thorson et al. 2020). A helyi közösségimédia-oldalak és -csoportok a professzionális és nem-professzionális szereplők számára egyaránt lehetővé teszik, hogy megosszák gondolataikat, problémáikat a többi helyi lakossal (Shehata–Strömbäck 2021). Mindez megteremti a lehetőséget a gyengülő személyes kapcsolatok megerősítésére (Putnam 2000). Az információmegosztás új formái különösen fontosak lehetnek az olyan közösségekben, ahol helyi média hiányában a megbízható forrásból történő tájékozódás nehezen megoldható. Ezekben a „hírsivatagokban” (Wahl-Jorgensen 2019) így olyan kommunikációs „arénák” (Neidhardt 1994) jöhetnek létre, amelyekhez a legtöbb helyi lakos és a politikai elit egyaránt hozzáfér, és ami lehetőséget teremt a helyi ügyek megvitatására, vélemények ütköztetésére.

Az elsősorban országos szintet vizsgáló kutatások számos olyan jelenséget azonosítottak, amelyek akadályozzák a racionális, informatív diskurzus kialakulását a közösségi médiában. Az érzelmetelített kommunikáció, a negativitás, valamint az olyan manipulációs, megtévesztő technikák, mint a botok, álprofilok vagy az álhírek terjedése akadályozhatják az építődiskurzust (Papacharissi 2014; Tandoc–Lim–Lingal. 2020; Heiss 2021). Számos kutatás vizsgálta ezek megjelenését országos szinten, illetve nemzetközi összehasonlításban (Vosoughi–Roy–Aral 2018; Bruns et al. 2022; Novotná et al. 2023). Mivel ezek a jelenségek általánosságban véve a közösségi médiás kommunikáció szerves részét képezik, okkal feltételezhetjük, hogy a helyi politikai diskurzusra is hasonlóan bomlasztó módon hatnak, arról ugyanakkor keveset tudunk, hogy ezek a bomlasztó jelenségek a helyi nyilvánosságot milyen mértékben és hogyan érintik.

Meggyőző érvek szólnak azonban amellett is, hogy a helyi szintű nyilvános diskurzus ellenállóbb lehet ezekkel a tendenciákkal szemben. Először is, a helyi nyilvánosság természeténél fogva személyesebb, mivel a felhasználók gyakran ismerik egymást, közös ismerősökkel rendelkeznek vagy munkahelyi és társadalmi függőségi viszonyok kötik össze őket (Burai–Solti–Bene 2024). A helyi nyilvánosság személyes jellege fontos kérdéseket vet fel arra vonatkozóan, hogy a nemzeti szinten azonosított tendenciák, mint a manipuláció és a negativitás, vajon a helyi kontextusban is akadályozzák-e a tényalapú, informatív és problémamegoldó jellegű diskurzus kialakulását. Lehetséges, hogy a közelebbi, személyesebb kapcsolatok egy erősebb nyilvánosság kialakulását segítik elő, amely ellenállóbb a bomlasztó jelenségekkel szemben. Másodszor, a helyi politika kevésbé polarizált és konfliktusos, mint az országos (Navarro et al. 2018), ami szintén hozzájárulhat egy építőbb, kevésbé manipulatív online nyilvánosság kialakulásához. Végül, a különböző manipulatív technikák használata, mint az álhírkampányok vagy a kiszervezett lejárató kampányok jelentős erőforrásokat igényelnek, amelyekkel a helyi politikusok gyakran nem rendelkeznek. Így tehát fontos annak vizsgálata,

hogyan a különböző bomlasztó jelenségek megjelennek-e a helyi online nyilvánosságban, és amennyiben igen, pontosan milyen formában.

Az online tér új, dinamikus színteret jelent a médiaetnográfiai kutatások számára, ezért annak etnográfiai eszközökkel történő vizsgálatára számos módszertani megközelítés született (áttekintésért lásd: Mester 2018). Míg az online etnográfia elsősorban a terep virtuális jellege felől közelít, a digitális etnográfia a társadalmi tapasztalat digitális közvetítettségére helyezi a hangsúlyt, a netnográfia pedig inkább standardizáltabb, adatközpontú eljárásokat követ. Jelen kutatás a digitális etnográfia tág értelmezési keretében helyezkedik el, a digitális és online etnográfia elméleti hagyományaira építve; ennek megfelelően tanulmányunkban a digitális és online etnográfia kifejezéseket egyaránt használjuk. E módszer lehetővé teszi a társadalmi dinamikák, interakciók és a kontextuális tényezők mélyreható feltárását, segítségével megismerhetjük a helyiek megélt tapasztalatait és mindennapi online kommunikációs gyakorlatait.

Mindezek mellett fontos megérteni, hogyan befolyásolják e bomlasztó jelenségek a helyiek részvételét az online politikai diskurzusban. A személyes kapcsolatokból fakadó kiszolgáltatottság visszatarthatja a helyieket a megszólalástól, ugyanakkor a közvetlen érintettség és a politikusokhoz való könnyebb hozzáférés fokozhatja a részvételi hajlandóságot. Miközben az országos szinten alkalmazott eszközök, mint a tényellenőrzés vagy az automatizált moderáció helyi alkalmazhatósága korlátozott, a közösségek saját védelmi mechanizmusokat is kialakíthatnak, amelyek segítségével felléphetnek a különböző manipulációs kísérletek, például botok, álprofilok, álhírek ellen. Kutatásunk e jelenségek helyi szintű dinamikáit tárja fel négy, eltérő méretű hazai település közösségimédia-alapú nyilvánosságának etnográfiai vizsgálatával. Ez a módszer lehetővé teszi az állampolgárok mindennapi online tevékenységének, valamint a technológiához való viszonyának feltárását, miközben rugalmas elemzési keretet biztosít a folyamatosan változó digitális kommunikációs formák és a különböző társadalmi-kulturális kontextusok vizsgálatához (Pink et al. 2015).

A kutatásba bevont települések kiválasztásakor arra törekedtünk, hogy azok népességüket, elhelyezkedésüket és aktuálpolitikai helyzetüket tekintve sokfélék legyenek. A következő négy településen végeztünk nem-résztvevő megfigyelést, illetve készítettünk félig strukturált interjúkat a helyiekkel: Alsószolca (város, 5502 fő); Jászberény (város, 25844 fő); Sáránd (község, 2115 fő) és Szigetszentmiklós (város, 40069 fő). Feltáró kutatásunk a Facebookra, a Magyarországon (Newman et al. 2025) és különösen helyi kontextusban (Bene–Dobos 2025) legnépszerűbb, leggyakrabban használt közösségi oldalra koncentrál.

A kutatás során kiemelt figyelmet fordítottunk az online megfigyeléshez kapcsolódó kutatásetikai szempontokra. A vizsgálatot az Eötvös Loránd Tudományegyetem Társadalomtudományi Kutatóközpont Politikatudományi Intézetének etikai bizottsága jóváhagyta. A kutatás kizárólag nyilvános, mindenki számára hozzáférhető online felületeken zajlott, a résztvevők anonimitását minden esetben biztosítottuk, valamint az interjúk és mélyebb részvételi megfigyelések esetében a résztvevőktől tájékoztatáson alapuló beleegyezési nyilatkozatot is kértünk. Az etikai megfontolások így a kutatás teljes folyamatát áthatották, különös tekintettel az adatvédelemre, a közösségi kontextus tiszteletére és a résztvevők jogainak védelmére. Mindezek mellett az eredmények validálásába a résztvevőket is bevontuk: az előzetes elemzéseket megosztottuk velük, valamint kértük visszajelzéseiket és javaslataikat annak érdekében, hogy az értelmezések a lehető leghitelesebben tükrözzék az általuk megélt tapasztalatokat és jelentésképzéseket.

A nyilvánosság negatív és bomlasztó jellege

A közösségimédia-oldalak különböző funkcióik évén erősíthetik a helyi nyilvánosságot: a helyi fókuszú oldalak és csoportok létrehozása ugyanis elősegítheti a lokális szerveződést, információáramlást. Korábbi kutatások rámutattak, hogy a közösségi média platformjai virtuális találkozási pontokként működnek a helyi közösségekben, növelve a tájékozottságot (De Meulenaere et al. 2020) és erősítve a közösségen belüli kötelekeket (Hampton 2016). Az online szomszédsági közösségek digitális gyakorlatai ráadásul a helyi közösség offline dinamikáira is hatással lehetnek (Robaeyst et al. 2022).

A normatív megközelítés szerint a racionális és nyitott eszmecsere szolgálhat a demokratikus politikai cselekvés alapjául (Habermas 1984; Dewey 2016). A fentiek fényében a közösségi média megfelelő platformja lehet a helyi ügyekről, hírekről szóló diskurzusnak, a politikai álláspontok ütköztetésének (Heiss 2021). E normatív ideál gyakorlati megvalósulását azonban számos, az online interakciókat torzító, bomlasztó jelenség nehezíti.

A tanulmányban a diszruptivitás fogalmát tágabb, elemző kategóriaként alkalmazzuk, amely több, az online nyilvánosság deliberatív működését bomlasztó vagy torzító jelenséget foglal magában, így például a modortalanságot, a trollkodást, az álprofilok használatát és az álhírek terjesztését. E jelenségek különböző természetűek: a modortalanság érzelmi, a trollkodás viselkedési, az álhírek pedig információs torzulást képviselnek. Közös vonásuk azonban, hogy akadályozzák a konstruktív párbeszéd és a részvételi kommunikáció fenntartását a helyi online nyilvánosságban.

Érzelemtelítettség az online térben

Papacharissi (2014) szerint a nyilvánosság hálózatos jellege olyan affektív nyilvánosság létrejöttét segíti elő, amelyben a kommunikációt gyakran érzelmek irányítják. A politikai diskurzusokban különösen fontos szerepe van az olyan negatív érzelmeknek, mint a düh vagy a szorongás (Heiss 2021), ami modortalansághoz (Szabó–Kmetty–Molnár 2021), gúnyolódáshoz vagy személyes támadásokhoz vezethet (Rowe 2015; Rösner–Winter–Krämer 2016).

Az online tér több szempontból kedvez az érzelemtelített és különösen a negatív kommunikációnak. Egyrészt a negativitás növeli a bejegyzésekre érkező megosztások, hozzászólások számát, amelyek így még több felhasználóhoz jutnak el (Bene 2020). Másrészt a felhasználók jellemzően kevésbé tartanak a digitális aktivitásuk következményeitől, emiatt hajlamosabbak sértő, udvariatlan kommenteket írni (Gervais 2015). Nem meglepő tehát, hogy az online diskurzusban megjelenő negativitás és modortalanság kérdését az elmúlt évtizedben széles körben vizsgálták, ugyanakkor e kutatások elsősorban a nemzeti és globális szinten kutatták ezek egyéni okait és következményeit (pl. Sobieraj–Berry 2011; Hmielowski–Hutchens–Cicchirillo 2014; Masullo Chen–Lu 2017).

Mindemellett fontos annak vizsgálata is, hogy az online negativitás és udvariatlanság milyen mértékben és milyen formában van jelen a helyi kontextusban, például mely témák váltanak ki több negatív hozzászólást, mely szereplők vesznek részt ezekben a diskurzusokban, illetve hogyan viszonyul a közösség a negativitáshoz. Bár a közösségimédia-alapú helyi nyilvánosság érzelemtelített természetéről keveset tudunk, a meglévő tanulmányok arra utalnak, hogy az udvariatlanság ezen a szinten is jelen van. Coe és munkatársai (2014) egy helyi hírlap hozzászólásait vizsgálva a modortalanság, gúnyolódás erőteljes jelenlétét azonosították, különösen a megosztó, komolyabb témák kapcsán. Más kutatások arra mutattak rá, hogy a közösségi

média könnyen az online zaklatás és trollkodás platformjává válhat, különösen a helyi politikusokkal szemben (Southern–Harmer 2021; Carson et al. 2024). Rowe (2015) ugyanakkor amellettt érvelt, hogy a felhasználók hajlamosabbak támadó, negatív hozzászólásokat írni az olyan platformokon, ahol – a közösségi oldalakkal ellentétben – nem beazonosíthatóak. Azokon a felületeken, ahol a felhasználók saját nevükkel, ismerőseik által látható módon kommentelnek, a társas nyomás visszatartó erőt jelenthet a politikai témákban való bármilyen megnyilvánulástól, és a sértő, modortalan hozzászólások írásától (Eveland Jr.–Hively 2009). Mindez különösen fontos lehet a kisebb helyi közösségekben, ahol a csoport tagjai személyesen is ismerhetik egymást, közös ismerősökkel rendelkezhetnek. A helyi nyilvánosság ráadásul nemcsak személyessége, hanem a helyi politika sajátos, ügyfókuszú és kevésbé pártpolitikai jellege (Otjes 2024) miatt is kedvezhet egy kevésbé konfliktusos és negatív közeg kialakulásának.

Megtévesztés az online nyilvánosságban

A közösségimédia-platformok kapcsán gyakran felmerülő kritika, hogy elősegítik a megtévesztést és a manipulációt. Ennek okát a kritikusok abban látják, hogy ezek az oldalak elősegítik az álhírek gyors terjedését (Vosoughi–Roy–Aral 2018), továbbá lehetővé teszik álprofilok, botok létrehozását, amelyek alakítani képesek az online diskurzust. Nem meglepő tehát, hogy a dezinformációval foglalkozó szakirodalom egyre bővül, azonban ezek a munkák jellemzően a fogalmi kérdésekre összpontosítanak (Freelon–Wells 2020; Chadwick–Stanyer 2022; Hameleers 2023), illetve a megtévesztést elsősorban nemzeti vagy világszinten vizsgálják (pl. Squicciarini–Griffin 2014).

Bár a dezinformációval kapcsolatos különböző elméletek számos elemükben eltérnek egymástól, abban egységesek, hogy szükséges különbséget tennünk a szándékolt és nem szándékolt megtévesztés között. Míg a dezinformálás eleve azzal a céllal történik, hogy hamis meggyőződések kialakulásához vezessen (Chadwick–Stanyer 2022), addig a félreinformálás, félretájékoztatás nem szándékos álhírterjesztést jelent (Chadwick–Vaccari–O’Loughlin 2018). Az online térben a felhasználóknak azonban nemcsak a megtévesztés ezen formáival kell megküzdeniük, hanem a botok és álprofilok által formált párhuzamos valóságokkal is (Bennett–Pfetsch 2018). Miközben a közösségimédia-oldalak affordanciái lehetővé teszik a különböző manipulációs technikák használatát (Bimber–Gil de Zúñiga 2020), addig a felhasználóknak csak korlátozott lehetőségeik vannak az ezekkel szembeni fellépésre (Benkler–Faris–Roberts 2018).

Helyi kontextusban a felhasználók között meglévő offline ismeretségek azonban alkalmasak lehetnek arra, hogy egyfajta önvédelmi eszközként szolgáljanak az online megtévesztő gyakorlatokkal szemben, hiszen így vélhetően könnyebben kiszűrhetőek az álprofilok, a hamis információk. Az összehangolt megtévesztő kampányok ráadásul jellemzően erőforrásigényesek, amely erőforrások helyi szinten nem állnak a szereplők rendelkezésére, és ez szintén csökkentheti a manipulációs technikák megjelenését a helyi online nyilvánosságban. Érdemes tehát megvizsgálnunk, hogy mely megtévesztő technikák érintik helyi szinten az online teret, hogyan reagálnak ezekre a helyiek, mennyiben képesek ezeket felismerni, fellépni ellenük. Jelen tanulmány online megfigyelés és helyiekkel készített interjúk segítségével a következő kérdést vizsgálja: **(KK1) Hogyan jelennek meg a negativitás és bomlasztó jelenségek a helyi nyilvánosságban?**

A negativitás és a manipuláció társadalmi megítélése és hatásuk a részvételre

Bár a közösségi média a helyi társadalmi párbeszéd és a választott tisztségviselők és a lakosok közötti közvetlen kommunikáció platformjává szolgálhat, az továbbra sem egyértelmű, hogy a felhasználók miként érzékelik, ítélik meg a negativitást és a megtévesztést a helyi nyilvánosságban, valamint hogy ezek milyen hatással vannak az online részvételükre. Korábbi kutatások rámutattak, hogy mind az egyéni felhasználók (Ekström 2015), mind pedig a helyi szervezetek (Thorson et al. 2020) igyekeznek kerülni a vitás témákat, különösen a politikát a Facebookon, mivel tartanak a negatív következményektől és a hírnevüket érő esetleges károktól. Ez a konfliktusoktól és negatív visszajelzésektől való félelem ahhoz vezethet, hogy a felhasználók öncenzúrát gyakorolnak, ahogyan azt Thorson és munkatársai (2020) is megállapították: a résztvevők gyakran óvatosan fogalmazzák meg üzeneteiket, vagy inkább pozitív témákra összpontosítanak annak érdekében, hogy elkerüljék az ellenséges reakciókat.

Amellett, hogy az online hozzászólások udvariatlan, durva jellege negatív hatással van az egyénekre, a nyilvánosság deliberatív funkcióját is károsíthatja (Rösner–Winter–Krämer 2016), mivel másokat is hasonló kommunikációra ösztönözhet (Zimmerman–Ybarra 2016). Mindez végső soron a részvételtől való félelemhez (Burai–Solti–Bene 2024), a helyi hírmédiába vetett bizalom csökkenéséhez (Usher 2023), valamint a hírek szelektív kerüléséhez vezethet (Song 2017). Fontos megjegyezni, hogy ezek a hatások nemcsak azokat a közösségi tagokat érintik, akik aktívan részt vesznek a vitákban, hanem azokat is, akik csak olvasóként, „leskelődőkként” követik azokat (John et al. 2009).

A felhasználók nyilvánosságról alkotott percepciói jelentős mértékben befolyásolják az online vitákban való részvételi hajlandóságukat. Általánosságban elmondható, hogy az online politikai részvétel összefüggésbe hozható az extrovertáltsággal és az új élmények iránti nyitottsággal (Kraaykamp–Eijck 2005; Quintelier–Theocharis 2013). A személyiségjegyeken túl azonban az egyének hírfogyasztási szokásai és az információs környezetükről alkotott benyomásaik is hatással vannak az online nyilvánosságban való részvételre. Ezek a dinamikák olyan környezetet teremthetnek, ahol azok hangja válik dominánssá, akiket kevésbé riaszt vissza a negativitás, míg mások inkább a távolmaradást választják. Ez pedig, különösen a közösségi médián alapuló helyi nyilvánosságba vetett bizalmatlansággal párosulva, tovább mélyítheti a politikai részvételben és hírfogyasztásban tapasztalható egyenlőtlenségeket, mivel elriaszthat bizonyos jellemzőkkel bíró egyéneket a társadalmi párbeszédbe való bekapcsolódástól. Trilling és Schoenbach (2013) szerint azok a polgárok, akik nem hisznek abban, hogy befolyásolni tudják a politikai döntéshozatalt, szintén kisebb valószínűséggel vesznek részt a politikai diskurzusban. Ugyanakkor helyi szinten a közösségi kötelek általában erősebbek, és a lakosok közvetlenebbül érzékelik a helyi problémákat, közelebb érzik magukhoz a helyi politikusokat, így a jelenségek megjelenése is eltérő lehet az országos szinttől. Kutatásunkban ezért azt is vizsgáltuk, hogy **(KK2)** hogyan érzékelik és értelmezik a helyi nyilvánosság tagjai a negativitást és a bomlasztó jelenségeket a közösségimédia-alapú helyi nyilvánosságban? Milyen hatással vannak ezek a tapasztalatok a részvételükre az online nyilvánosságban?

Önvédelmi mechanizmusok

A különböző bomlasztó jelenségek, mint az álhírek, álprofilok, botok kezelésére nemzetközi szervezetek, nemzeti kormányok és cégek országos és globális szinten is számos védelmi mechanizmust vezettek be. Ezek az erőfeszítések elsősorban a tényellenőrzésre, a félrevezető információk helyreigazítására irányulnak, valamint az oktatásra, tájékoztatásra összpontosítanak (Chou–Gaysynsky–Vanderpool 2021; Sádaba–Salaverria–Bringué 2023). Ezek hatékonysága azonban továbbra is kérdéses, ahogyan az is, hogy egyéni szinten mennyire képesek hatást gyakorolni a bomlasztó jelenségekkel kapcsolatos ismeretekre, gondolkodásmódra (Walter et al. 2020). Ezzel párhuzamosan a közösségimédia-platformok is aktívan dolgoznak a botok azonosításán és eltávolításán, de a kifinomultabb rendszerek gyakran képesek kijátszani ezeket a szűrőket (Ferrara et al. 2014; Kollanyi 2016).

Míg a nagyszabású kezdeményezések elsősorban az álhírekkel kapcsolatos általános kihívásokra összpontosítanak, a helyi közösségek olyan sajátos problémákkal szembesülhetnek, amelyeket a nemzeti szintű kezdeményezések nem képesek teljes mértékben kezelni. Ez a hiányosság rávilágít a lokalizált, közösségi szintű beavatkozások fontosságára, amelyek során a közösségek saját védelmi mechanizmusokat alakíthatnak ki, például a tudatosság növelésével, nyilvános viták szervezésével. Ezek az eszközök lehetővé teszik számukra, hogy közösen lépjenek fel az álhírekkel és a hamis profilokkal szemben.

A helyi csoportok és oldalak tehát pozitív hatást gyakorolhatnak a helyi közösségekre és a politikára is (Robaeyst et al. 2022). Ugyanakkor továbbra is kérdés, hogy a helyi közösségek törekednek-e arra, hogy megvédjék ezeket az online tereket a negativitástól, és amennyiben igen, képesek-e hatékonyan védekezni a negativitással, a modortalansággal és a félretájékoztatással szemben. Az egyik lehetséges eszköz a moderáció, azonban annak hatékonysága a helyi kontextusban továbbra is bizonytalan. Ahogyan több kutatás rámutatott, bizonytalan, hogy milyen mértékű, mennyire szigorú moderációra van szükség ahhoz, hogy a nyilvánosságot valóban képes legyen megvédeni a bomlasztó jelenségektől (Pfaffenberger 1996; Gibson 2019). Ez azt jelenti, hogy az adminisztrátorok és moderátorok a helyi digitális nyilvánosság kapuőreként működnek: ők döntenek el, ki csatlakozhat a beszélgetésekhez, valamint milyen tartalmak és hozzászólások jelenhetnek meg, kerülnek elrejtésre vagy törlésre (Gillespie 2018; Malinen 2021). Ennek következtében a helyi oldalak és csoportok vezetői kulcsszerepet játszhatnak a közösség önvédelmi mechanizmusainak működtetésében, nemcsak a megtevesztő technikákkal, hanem a negativitással és a durvasággal szemben is. Ezért érdemes feltárni, milyen tudással és tapasztalatokkal rendelkeznek ezeket illetően, milyen moderációs elveket követnek, és mennyire világosak az erre vonatkozó szabályok a helyi nyilvánosság tagjai számára. A lokalizált védekezési stratégiák és a moderátorok szerepének jelentősége miatt jelen kutatás azt is vizsgálta, hogy **(KK3)** milyen védelmi mechanizmusok jelennek meg helyi szinten a negativitás és bomlasztó jelenségek ellensúlyozására?

MÓDSZER

A vizsgált esetek kiválasztásánál arra törekedtünk, hogy a települések elhelyezkedésük és méretük tekintetében sokszínűek legyenek, továbbá hogy ezeket különböző politikai helyzetekben tanulmányozzuk: két települést nyugodt, nagyobb botrányoktól mentes időszakokban, egyet kampányidőszakban, egyet pedig egy fontos, nagy vitákat kiváltó helyi ügygel összefüggésben vizsgáltunk. Etnográfiai kutatások esetében gyakori, hogy egy-egy közösségre, jelenségre irányulnak (pl. Coleman et al. 2016; Thorson et al. 2020), jelen kutatásunk ezt a megközelítést bővítette azzal, hogy több, sok szempontból eltérő eseten keresztül vizsgálta a negativitás és diszruptivitás szerepét a helyi online nyilvánosságban.

Jászberény

Jászberény egy közepes méretű város Közép-Magyarországon, körülbelül 80 kilométerre a fővárostól. A település lakossága enyhén csökkenő tendenciát mutat, korösszetételét és legmagasabb iskolai végzettségét tekintve pedig az országos átlaghoz hasonló (KSH 2022). A város két fő politikai szereplője a kormánypárti (Fidesz–KDNP) országgyűlési képviselő és az ellenzéki pártok koalíciójához tartozó polgármester. Az elmúlt években felerősödtek a konfliktusok a két tábor között, valamint az ellenzéki koalíción belül is, ami végül 2022 októberében a testület feloszlatásához vezetett. Ez lehetőséget teremtett arra, hogy egy intenzív politikai konfliktusokkal terhelt, kampányidőszakban működő helyi nyilvánosságot vizsgáljunk. A kutatás 2022. november 26. és 2023. január 15. között zajlott, az online megfigyelésbe 41 Facebook-oldalt és hat nyilvános csoportot vontunk be. A kutatást nyolc félig strukturált interjú egészítette ki, amelyeket két, a közösségi médiás vitákban aktívan részt vevő helyi lakossal, három politikussal, valamint három helyi oldal vagy csoport adminisztrátorával, moderátorával készítettünk.

Szigetszentmiklós

Szigetszentmiklós a budapesti agglomeráció városa, az utóbbi években a fővárosból kiköltözők kedvelt célpontjává vált, lakosság száma így folyamatos növekedést mutat. A helyi politikai színteret jelentősen befolyásolják a 2020 óta fennálló, a polgármester és két ellenzéki párt képviselői közötti konfliktusok, amelyek az országos média figyelmét is felkeltették. A kutatás nyugodt, nagyobb botrányoktól mentes időszakban zajlott, azonban ez idő alatt több kisebb, releváns ügy is felmerült, például az ellenzéki pártok belső konfliktusai, illetve a tervezett logisztikai központ körüli vita, amely offline tiltakozást is kiváltott. Az előkutatási szakasz 2024 januárjának első két hetében zajlott, ezt követte a megfigyelési szakasz 2024. január 16. és március 20. között, amely során öt csoportot és 26 oldalt vagy nyilvános profilt követtünk figyelemmel. A megfigyelési szakasz után négy interjút készítettünk: egy közösségi médiában aktív lakossal, az egyik csoport adminisztrátorával, egy helyi politikussal és egy aktivistával.

Alsószolca

Alsószolca egy 5500 lakosú kisváros Északkelet-Magyarországon, amely 2023 augusztusában országos figyelmet kapott, amikor kormányzati szereplők bejelentették, hogy állami támogatással akkumulátor-újrahasznosító üzem létesül a településen. A beruházást a kormány stratégiai jelentőségűnek minősítette. A tervezett logisztikai és ipari központ bejelentése azonban jelentős helyi ellenállást váltott ki: a lakosok szervezkedni kezdtek, környezetvédelmi egyesületet alapítottak, lakossági fórumokat tartottak, valamint petíciókat indítottak annak érdekében, hogy a beruházás ne valósuljon meg. A viták középpontjában elsősorban a környezetre, a vízbázisra és az életminőségre gyakorolt lehetséges hatások álltak. A fórumokon a feszültség gyakran fokozódott, a helyi közösség kommunikációját a bizonytalanság, a bizalomhiány és a döntéshozatali

folyamatok átláthatatlansága határozta meg. A sajtóban 2024 elején megjelent hírek szerint a beruházás végül más településen valósul meg. A konfliktus tehát egy olyan, gazdasági fejlesztésként indokolt, ám a helyi közösség által környezeti kockázatként értelmezett projekt körül bontakozott ki, amely élesen kirajzolta a helyi nyilvánosság, a civil önszerveződés és az állami döntéshozatal közötti feszültségeket. A kialakult helyzet alkalmas terepet biztosított annak vizsgálatára, miként szerveződik a lokális online nyilvánosság egy konfliktusos, kollektív cselekvés által meghatározott időszakban. Az előkutatási szakasz 2023 októberének első két hetében zajlott, a megfigyelési időszak pedig október 20. és december közepe között tartott. Ez idő alatt 25 nyilvános Facebook-oldal és 16 helyi csoport kommunikációját követtük nyomon, valamint négy félig struktúrált interjút készítettünk helyi lakosokkal és aktivistákkal.

Sáránd

Sáránd egy kis falu Kelet-Magyarországon, Debrecen közelében, körülbelül 2100 lakossal. A település demográfiai jellemzőit tekintve az országos átlaghoz hasonló, azonban a KSH (2022) adatai alapján némileg magasabb az általános iskolát végzettek (23%, országosan: 18%) és alacsonyabb a felsőoktatási végzettséggel rendelkezők száma (11%, országosan: 19%). A települést 1994 és 2014 között a Magyar Szocialista Párt jelöltje vezette, akit a kormánypártok által támogatott független jelölt váltott a polgármesteri pozícióban. 2018-ban, a képviselő-testületen belüli belső konfliktusokat követően időközi választást tartottak, melyet a független jelölt nyert. A kutatási időszak 2023. október 10-től december 13-ig tartott. Ez idő alatt különféle helyi témák kerültek szóba, azonban nem merült fel semmilyen jelentős botrány vagy kiemelkedő ügy. Az online megfigyelés során hét Facebook-oldalt és két nyilvános csoportot figyeltünk meg. A legnagyobb csoport 2400 tagot számlált, míg a helyi önkormányzat oldalának 1900 követője volt, ami arra utal, hogy sok helyi lakos a közösségi médián keresztül tájékozódott a települési ügyekről. Sárándon egy interjút készítettünk egy közösségi médiában aktív lakossal. Interjúalanyunk arról számolt be, hogy a helyiek interjútól való elzárkózása kiszolgáltatottabb helyzetükből fakadhat, úgy látta, sokan tartanak attól, hogy véleményük vállalása miatt később valamilyen megtorlás vagy negatív következmény érheti őket.

Vizsgálódásunk során mind a négy településen két hónapig tartó digitális etnográfiai (Pink et al. 2015) kutatást végeztünk. Ennek keretében egy előzetes kutatás során feltérképeztük a helységek aktuális és korábbi legfontosabb szereplőit, politikai eseményeit, és a helyi szinten releváns médiumokat, közösségimédia-oldalakat, -csoportokat. A *Digital News Report* (Newman et al. 2025) eredményei rámutattak, hogy Magyarországon továbbra is a Facebook a legnagyobb, heterogén felhasználói körrel rendelkező platform, előkutatásunk pedig megerősítette, hogy mindegyik kutatásba bevont településen ez a leggyakrabban használt közösségimédia-felület, ezért tanulmányunk erre koncentrált. Második lépésben nyitott, nem-résztevő megfigyelést végeztünk az online térben, ennek során minden nyilvános csoport és oldal, továbbá politikai szereplő, egyéb helyi közszereplő oldalát folyamatosan követtük, részletes terepnaplót (ld. Emerson–Fretz–Shaw 2011) készítettünk. Az elemzés a terepnaplók közös, többszörösen reflektált értelmezésén alapult, amelyet a kutatócsoport tagjai ismételt megbeszélések során alakítottak ki. Az eredmények így nem egyéni olvasatokból, hanem kollektív értelmezési folyamatból származnak. Az értelmezés során azokat a visszatérő mintázatokat, témákat és jelenségeket azonosítottuk, amelyek a helyi szereplőkre látványosan nagy hatást gyakoroltak, illetve kiemelt jelentőséggel bírtak számukra. A kutatás reflexív jellegét erősítette, hogy az előzetes következtetéseket az érintett interjúalanyokkal is egyeztetjük, ami hozzájárult az eredmények érvényességének megerősítéséhez és a helyi jelentésvilágok pontosabb megértéséhez. Az első elemzések egyértelművé tették, hogy a negativitás és a megtévesztés fontos szerepet játszik a helyi nyilvánosságban, ezért a későbbi te-

lepülések esetében különös figyelmet szenteltünk annak, hogy szintén megfigyelhető-e hasonló tendencia. Végül minden településen félig strukturált interjúkat készítettünk különböző státuszú helyi lakosokkal, köztük helyi politikusokkal, adminisztrátorokkal és moderátorokkal, helyi szakértőkkel, civilekkel, oldalak üzemeltetőivel és helyi aktivistákkal. Az interjúk vezérfonalát a Függelék F1. táblázatában közöljük, ugyanakkor a kérdéseket mindenkor az adott eset és a résztvevő státusza, válaszai függvényében fogalmaztuk meg. Fontos megjegyezni, hogy a kisebb településeken nehézségekbe ütköztünk az interjúalanyok toborzása során, azonban úgy látjuk, hogy ezek az alacsony elemszám ellenére is hasznos információkkal szolgálnak a kutatási kérdéseink megválaszolásához, ezért a tanulmányban ezek tanulságait is közöljük.

EREDMÉNYEK

Negativitás és megtévesztés

Eredményeink azt mutatják, hogy a negativitás és a manipuláció egyaránt meghatározó jellemzői a közösségi médián alapuló helyi nyilvánosságnak, bár intenzitásuk a település méretétől függően változik (KK1). Az erős érzelmi töltet, leginkább a negativitás és a megtévesztés elsősorban a nagyobb településeken volt megfigyelhető. A vizsgálatunkban szereplő két kisebb városban, Alsózsoltán és Sárándon a hozzászólásokat szintén kevésbé jellemezte a modortalanság. Sárándon a helyi csoportok elsődleges célja a közérdekű információk megosztása volt, és bár egyes bejegyzések helyi problémákra hívták fel a figyelmet, és képesek voltak vitát generálni, ezek a beszélgetések ritkán váltak ellenségessé, és a helyi vezetéssel szembeni kritika is ritkán jelent meg. Alsózsoltán a kritika leginkább az akkumulátor-újrahasznosító üzem terveire irányult, különös tekintettel a beruházást támogató kormányzati politikusokra és a projekt mögött álló cégre. A másik két esetben, Jászberényben és Szigetszentmiklóson a negatív diskurzus gyakran volt személyeskedő jellegű. Mivel az országos szinthez képest kisebb településeken a felhasználók többnyire személyesen is ismerik egymást, a negativitás gyakran személyes információk vagy pletykák köré szerveződik, ahogy egyik interjúalanyunk kiemelte: *„a valóságban nagyjából mindenki tudja a városban, hogy ki kivel van és mit csinál” (civil1)*. Több alkalommal előfordult, hogy politikusokat magánéleti tevékenységeik közben (például egy kocsmai látogatás során) lefotózták, majd *„alkoholistának”* bélyegezték őket. Hasonló módon helyi lakosokat is támadtak személyes múltjuk miatt.

A két nagyobb településen a megválasztott politikusok is használtak sértő hangnemet, míg a kisebb városokban a tisztségviselők jellemzően tartózkodtak ettől. Jászberényben és Szigetszentmiklóson néhány politikus gyakran lájkolt negatív vagy durva tartalmakat, sőt, akár maguk is írtak ilyen hozzászólásokat. Jellemzően az őket ért kritikára reagáltak így, például: *„Ugye teljesen hülye vagy, elvtárs?”* vagy *„Mindenkinek magából indul ki. Értem én, hogy ön másik párt tagja, de a rosszindulatú megjegyzés nem lehet egyenlő a butasággal”*. Mindeközben más politikusok tudatosan használták a negatív hangvételt a láthatóságuk növelésére, egyikük például így reagált egy kommentre: *„[a]mit heccelésnek nevezel, az valójában nem a cél, hanem az eszköz ahhoz, hogy egyáltalán észrevegyék az emberek a posztot a hírfolyamban”*. Ez arra utal, hogy a politikusok szándékosan alkalmazzák a negatív hangvételt az elérésük növelése érdekében.

Minden vizsgált településen kiderült, hogy az állampolgárokat, adminisztrátorokat, politikai jelölteket és aktivistákat online tevékenységük miatt érték már fenyegetések. Ugyanakkor egyik interjúalanyunk megjegyezte, hogy ezek a fenyegetések gyakran álprofiloktól vagy profiljuk alapján nem helyi lakosoktól érkeztek.

Interjúalanyaink úgy látták, az álprofilok jelenléte minden településen gyakori, azonban a botok vagy álhírek helyi szinten kevésbé jellemzőek. Bár országos szintű álhírek vagy kattintásvadász tartalmak időnként megjelennek a helyi csoportokban, a problémát inkább a párhuzamos politikai narratívák kialakulásában és a félreértésekben, illetve a politikusokról és civilekről terjedő szélsőséges, túlzó pletykákban látták a helyiek.

A helyi csoportokban szintén gyakori volt az álprofilokkal való kommentelés, „trollkodás”, ezek működését az adminisztrátorok „ejtőernyősökhöz” vagy „zuhanóbombázókhoz” hasonlították. Az online térben aktív résztvevők is úgy gondolták, hogy az álprofilokat gyakran manipulatív céllal használják, például adott álláspont erősítése vagy egy poszt láthatóságának növelése érdekében. Alsózsoltán a helyiek arról számoltak be, hogy szerintük az álprofilok azt a látszatot próbálták kelteni, hogy a helyiek támogatják az akkumulátorgyár megépítését.

Társadalmi megítélés és részvételre gyakorolt hatás

Az interjúkban és a hozzászólásokban a helyiek gyakran kiemelték, hogy a negativitást és a trollkodást jelentős problémának tartják (KK2). Úgy látták, ezek visszatartják az embereket az online nyilvánosságban való részvételtől, vagy arra készíthetik őket, hogy álnéven kommenteljenek.

Az online diskurzusokban és az interjúk során is gyakran felmerült, hogy a helyiekben aggodalmat, akár félelmet kelt az online nyilvánosságban megjelenő negativitás és az online támadások. Egy megkérdezett úgy fogalmazott: *„Szerintem napi szinten lehet életveszélyes fenyegetéseket olvasni. Most, hogy ezt mennyire kell komolyan venni, természetesen változó, de maga a verbális erőszak már teljesen átment a Facebookra, és ez szerintem lassan ijesztővé válik”* (civil2). Megfigyelésünk, beszélgetéseink alatt többször felmerült az az olvasat, miszerint ezek a támadások koordináltak lehetnek: *„Természetesen ezek azért meg vannak komponálva, és úgy történnek, hogy még véletlenül se lehessen bizonyítani, hogy az, aki ezeket a posztokat feltölti vagy a pletykákat elindítja, úgymond utolérhető legyen.”* (adminisztrátor1) A koordinált támadásokkal gyakran az ellenkező politikai oldalon állókat vádolják.

Interjúalanyaink úgy látták, hogy az online viták erős negativitása visszatartó erőként hat az online politikai részvételre. Egyikük a negativitás részvételre gyakorolt hatásáról így nyilatkozott: *„a normális emberek, idézőjelben normális emberek, amikor meglátták, hogy valami olyan jött már megint szembe, hogy »Úristen«, akkor továbblapoztak. Én, akikkel leültem beszélgetni, [...] azok is azt mondták, hogy hogy mehetnek el az emberek már ennyire olyan irányba, ami egy bizonyos szint alatt van. Miért kell ez? Miért jó ez?”* (civil1). Valamennyi interjúalany egyetértett abban, hogy a vélemények saját névvel való megosztása kockázatokat rejt magában, például a durva megszólalásoknak való kitettséget, a személyes információk nyilvánosságra kerülését, vagy akár a munkahely elvesztésétől való félelmet is okozhat.

Egy másik interjúalany szerint a helyi Facebook-csoportokban megjelenő negativitás és személyeskedő támadások aláássák az itt közölt információk hitelességét: *„Egyébként is divat lett a helyi Facebook-oldalokon meg csoportokban a nagyon erős kommunikáció, tehát az egymás torkának elharapása, és a nem tények mentén történő érvelés, vitatkozás, hanem a személyeskedés, és ebből is következik, hogy igazából egyik oldal vagy csoport sem nevezhető hiteles tájékoztatósi pontnak, nem tartják annak az emberek”* (moderátor1).

Annak ellenére, hogy a negativitás elriaszthat az aktív részvételtől és alááshatja az online tartalmakba vetett bizalmat, a polgármesterek és a helyi médiumok magas követőszámai, valamint a csoportok magas taglétszáma arra utal, hogy sok helyi lakos figyelemmel kíséri az online nyilvánosság alakulását. Egy helyi

politikus úgy fogalmazott: „Nagyon sokan, ahogy látom a számokat meg az elemzéseket az oldalamon, innen tájékoznak. Van nekünk egy helyi televízió, van egy újságunk, van egy rádió, de azt gondolom, hogy a legtöbben és ezt mutatják az eredmények is, a közösségi médiából” (politikus1). Az olyan településeken, ahol nincs helyi média, a tájékozódás elsősorban helyi Facebook-oldalokon, csoportokban történhet, így ezek követése – akár csak olvasóként – elengedhetetlen. Néhány interjúalany arról is beszélt, hogy a közösséghez való kötődés érzése miatt is fontosnak tartják, hogy figyelemmel kövessék a helyi történéseket. Ösztönözheti továbbá a részvételt, hogy megfigyelésünk szerint a helyi képviselők gyakran válaszolnak a problémabejelentésekre, helyiek kérdéseire a Facebookon.

Azonban interjúalanyaink szerint sokan „leskelődőkként” vannak jelen a helyi közösségimédia-nyilvánosságban. Ők olyan személyek, akik belépnek a csoportokba és követik a vitákat, de nem kommentelnek vagy reagálnak a posztokra, illetve úgy követik a helyi híreket, hogy nem kedvelik az oldalt és nem csatlakoznak a csoportokhoz. Ez a passzív részvételi minta fontos dinamikáját mutatja a helyi digitális nyilvánosságnak: miközben sokan jelen vannak és tájékoznak, csak kevesen vesznek ténylegesen részt a diskurzus alakításában. Egy moderátor úgy fogalmazott, hogy „a mi oldalunkon is volt olyan, aki elmondta, hogy ő nem jön be a csoportba, figyel, de nem szól hozzá, nem posztol, mert nem hajlandó erre a szintre lemenni” (moderátor2). Ennek következtében a helyi nyilvánosságban azok a felhasználók lehetnek dominánsak, akik kevésbé érzékenyek a negativitásra és a durvaságra.

Bár a helyiek gyakran kritizálták az álprofilok használatát az online térben, sokan mégis elnézőek voltak ezekkel szemben, ugyanis legitim önvédelmi stratégiának tartották ezeket. Egy interjúalany a közösségi médiában történő politikai megszólalás személyes kockázatairól beszélt, megjegyezve, hogy „az lájkol meg hozzá mer szólni, aki nem függ az önkormányzattól” (adminisztrátor2). Helyi szinten tehát az álprofilokkal szembeni elfogadás nagyobb mértékű lehet, mint országos szinten, mivel a helyi nyilvánosság személyesebb jellege fokozott kiszolgáltatottságot, személyes kockázatokat jelent, így az álprofilok használata legitim önvédelmi stratégiaként (is) értelmeződik. Egy helyi lakos szintén az álprofilokkal kapcsolatos kettősségre reflektált: „Azt gondolom, hogy valamilyen úton-módon szűrni kéne, bár nyilván mindenkit megillet a személyiségi joga, meg hogy esetleg nem bántják emiatt, vagy nem tudják, hogy ki a valós személy, csak így sokkal könnyebben lehet bántani is egy másik embert. Ha nincs egy arc, nincs egy kép [...] kirakva, akkor sokkal könnyebb úgy bántani valakit, hogy ja, hát rólam úgyse tudják, ki vagyok, akkor én nyugodtan mondhatok, amit akarok” (civil3).

Önvédelmi mechanizmusok

Eredményeink azt mutatják, hogy a Facebook-nyilvánosság a települések életének fontos része, a résztvevők pedig állampolgári kötelességüknek érzik annak megóvását. Ebből az elköteleződésből fakad, hogy sokan igyekeztek fellépni a különböző károsnak tartott jelenségekkel, például a negativitással vagy a trollokkal szemben. A közösségi önvédelmi mechanizmusok több formája is jellemző: a résztvevők gyakran szóvá tették, ha trollokkal, sértő hangvétellel találkoztak, esetleg szándékosan figyelmen kívül hagyták az ilyen hozzászólásokat, vagy megpróbálták felfedni, hogy kik állnak a trollprofilok mögött. Különösen fontos szerepe van ezekben a stratégiákban az adminisztrátoroknak és moderátoroknak, akik szintén igyekeznek választ találni az online nyilvánosság kihívásaira. Tapasztalataink szerint ők jellemzően saját elköteleződésből, érdeklődésből alapítanak különböző csoportokat, oldalakat, mindemellett volt, aki arról számolt be, hogy a moderátori tevékenységének köszönhetően később álláslehetőséget ajánlottak neki helyi politikai szereplők.

A kommentelők gyakran igyekeztek felhívni a figyelmet a problémára: „[a] te kamu profilod a figyelemelterelés!” vagy „engedd el, őt ezért fizetik!”. Mások bár érdemben válaszoltak az ilyen hozzászólásokra, hangsúlyozták, hogy a másik fél álprofillal vesz részt a beszélgetésben: „nem szeretek kamu profilokkal beszélgetni, ezért nem neked válaszolok, csak a tagok kedvéért reagálok”.

Bár az adminisztrátorok eltérően látták saját szerepüket, mindannyian arról számoltak be, hogy igyekeznek a beszélgetéseket elfogadható keretek között tartani, és moderálni a különösen sértő, személyeskedő vagy trollkodó tartalmakat.

Egyik adminisztrátor interjúalanyunk így fogalmazott: „[u]gye olyat, hogy rasszista vagy homofób hozzászólásokat, hogyha jelzi a gép, akkor abban a pillanatban töröljük. Én a vitának híve vagyok, csak maradunk határok között, és hogy ne magánemberek ellen. Mert itt most már az a probléma, hogy amikor egymást szidják az emberek, tehát az már nagyon csúnya” (adminisztrátor1). Egy másik moderátor ugyanakkor arra is felhívta a figyelmet, hogy néha nehéz objektívnek maradni: „[n]agyon nehéz egyébként így moderátorodni, mert sokszor előfordul, hogy a mi tagunk és mondjuk a másik csoport tagja egy vitába keveredik, és a másik csoport tagját nyilván figyelmezteti az ember, hogy kirakja, és bármennyire egyetérték egyébként az én csoportbélímnek a gondolataival, hogy na most már [...] akkor tényleg húzzatok már a francba. Sokszor el kell mondani, és írunk is egyébként négy szemközt a mi tagságunknak, hogy értsétek meg, akkor titeket is némítani kell. Nem szeretnénk persze, mert egyetértünk velük, hiszen egy ideológia alatt vagyunk, de nehéz [...], pláne amikor egy ilyen helyzetben vagyok, a választás” (moderátor2).

A csoportadminisztrátorok tehát kapuőrökként működnek a helyi online nyilvánosságban, eközben azonban maguk is kiszolgáltatottabbá válnak a támadásokkal szemben: egy adminisztrátor az interjú során elmondta – utalva egy moderátorra, hogy „volt már ő is megfenyegetve, én is voltam már megfenyegetve, a családom is volt már megfenyegetve” (adminisztrátor2). Más adminisztrátorok arról számoltak be, hogy személyes adataikat közzétették az interneten, kiabáltak velük az utcán, illetve családtagjaikat is támadták az online tevékenységük miatt.

A moderátorok különböző stratégiákat alkalmaznak az álprofilok kezelésére. Egyikük arról számolt be, hogy minden tagot alaposan ellenőriznek, ismerősökön keresztül és a személy online aktivitása alapján, hogy csak valódi helyi profilokat engedjenek be a közösségbe. Mások megengedőbbek az álprofilokkal, mivel azokat az önvédelem eszközének tekintik. Ugyanakkor a trollokkal szemben igyekeznek fellépni, leleplezni őket: „Ez egy kis város, itt nem lehet túl sokáig elbújni ilyen álnevek mögé, ugye mi úgy hívjuk őket, hogy trollok. Tehát ez a trollszokás, ez mondjuk a városban egy nagyon-nagyon jó kis szórakozás. Mi például a csoportban most kezdtük irtani a trollokat, mert úgy döntöttünk, hogy megszüntetjük ezt a durva közbeszédet, ha egy mód van rá” (moderátor1).

KONKLÚZIÓ

A helyi online nyilvánosságra – akárcsak országos és globális szinten – jellemző a negativitás és a megtévesztés, miközben sajátos dinamikák is megfigyelhetők. Ezek minden vizsgált településen azonosíthatóak voltak, azonban eredményeink azt mutatják, hogy az erősebb személyes kapcsolatokkal rendelkező kisebb településeken kevésbé jellemző a szélsőséges negativitás, a modortalanság és a megtévesztés. Ugyanakkor a személyes ismeretségek kihívást is jelentenek: számos esetben támadták egymást a helyiek magánéletük vélt vagy valós eseményei miatt az online nyilvánosságban. A személyes támadásoknak és a negativitásnak elrettentő hatása lehet az online nyilvánosságban való aktív részvételtől, de a helyi ügyekről való tájékozódás lehetősége miatt sokan mégis fontosnak tartják annak passzív megfigyelőként való követését – erre utal a helyi csoportok, oldalak magas taglétszáma, követőszáma. Mindez helyi szinten átalakítja az online részvétel dinamikáit: felerősíti az egyenlőtlenségeket, hiszen leginkább azok az állampolgárok válnak meghatározó szereplőkké, akik kevésbé vannak kitéve a negatív következményeknek, vagy jobban tudják kezelni az ilyen helyzeteket.

A megtévesztés helyi szinten elsősorban álprofilok formájában jelenik meg, míg az álhírek és botok nem jellemzőek. Az álprofilok problémája az egyik legtöbbet tárgyalt és legmegosztóbb téma a vizsgált településeken: egyrészt a helyiek súlyos problémaként tekintenek rájuk, trollnak tartják a beszélgetéseket megzavaró, manipulatív álprofilokat, amelyek fokozzák a negativitást, tovább mélyítve a megosztottságot az online nyilvánosságban. Másrészt megfigyelhető egyfajta elfogadás is az álprofilok használatával kapcsolatban, ugyanis a helyiek legitim személyes védekezési stratégiaként tekintenek ezekre. A helyi szinten erősebben meglévő függőségi viszonyok miatt a közösség elfogadóbb az álprofilhasználatával kapcsolatban, hiszen az anonimitás védelmet nyújthat az esetleges támadásokkal szemben, különösen politikailag érzékeny témákban való megszólalás esetén.

A kihívásokra válaszul a helyiek és az adminisztrátorok is különböző védekező mechanizmusokat alakítottak ki. Közösségi szinten a tagok aktívan próbálják leleplezni az álprofilokat és felhívni a figyelmet a csoportokon belül terjedő félrevezető információkra, trollokra. Az adminisztrátorok kulcsszerepet játszanak a helyi Facebook-csoportok moderálásában: folyamatosan figyelemmel követik a kommunikációt, és a rendelkezésre álló eszközök (kitiltás, némítás) segítségével igyekeznek kezelni az olyan károsnak tartott jelenségeket, mint például a trollkodás vagy a civilek ellen irányuló személyeskedő támadások.

A csoportok, oldalak moderációja jelentős hatalmat is ad az adminisztrátorok kezébe, akik saját megítélésük szerint alakítják a helyi nyilvánosság fő fórumait, gyakran világos elszámoltathatóság vagy átláthatóság nélkül. E folyamat során ráadásul nehéz pártatlannak maradniuk, hiszen saját nézeteik és közösségi kapcsolataik befolyásolhatják a moderálási gyakorlatukat.

Összegezve tehát látható, hogy a helyi nyilvánosság résztvevői a település iránti elkötelezettségükből fakadóan arra törekcsenek, hogy megvédjék az online teret az olyan, általuk rombolónak tartott jelenségektől, mint a túlzott negativitás vagy a trollkodás. A települések személyesebb jellege elősegíti a közösségek védelmi intézkedéseinek hatékonyságát, hiszen a résztvevők könnyebben kiszűrik az álprofilokat, a szélsőséges megnyilvánulások pedig komolyabb következményekkel járhatnak ezekben a kisebb közösségekben.

Kutatásunk során az egyik legnagyobb kihívást a kisebb településeken élő interjúalanyok toborzása jelentette. A visszajelzések alapján ennek hátterében a munkaviszony vagy szociális támogatás formájában

megnyilvánuló politikai függőségi viszonyok, és az „idegenekkel” szembeni általános bizalmatlanság állhat. Úgy véljük, hogy az ezekről a településekről származó adatok ennek ellenére is értékes belátásokkal gazdagították tanulmányunkat, ugyanakkor a falvak és kisvárosok közösségimédia-alapú nyilvánosságának részletes feltárása a jövőbeni kutatások feladata lehet.

FÜGGELÉK

F1. táblázat. Az interjúk ezérfonala.

Elsődleges kérdések	Másodlagos kérdések	Follow-up kérdések
Bevezetés		
Bemutakozás		
Milyen tájékozási csatornákat tart a legfontosabbnak a helyi közélettel kapcsolatban?	Helyi lapok szerepe? Online vagy offline?	Tiktok, Facebook, Instagram?
CSAK POLITIKUSTÓL Honnan tájékozódnak a választók, mely csatornákon tudták jelöltként elérni a helyieket?	Mennyire tartja fontosnak a közösségi média közéleti/politikai szerepét a városban?	
Ha van olyan az ismeretségi körében, tud olyan választóról, aki nem használja a közösségi oldalakat, mit tapasztal, mennyire jutnak el hozzá a Facebookon terjedő hírek?	Mi az oka, hogy nem használják a közösségi médiát?	
Média és választás		
Hogyan zajlott a/az (eset függvényében: legutóbbi önkormányzati választási kampány/elmúlt időszak/akkumulátorfeldolgozó elleni kezdeményezés) a közösségi médiában, milyennek érzékelté magánszemélyként?		
CSAK POLITIKUSTÓL (...) jelöltként?	Van-e olyan esemény, amit különösen meghatározónak tartott a kampányban/elmúlt időszakban?	
Milyen jelentősége van a személyes ismeretségeknek a közösségi médiában?	Az online beszélgetéseknek milyen hatása van a mindennapi életre, a személyes kapcsolatokra?	
Milyen pozitívumokat, illetve negatívumokat tapasztal a helyi csoportokban, oldalakon?	Mennyire tapasztalja álprofilok és álhírek megjelenését helyi viszonylatban?	Mi a véleményük ezekről?
Országos és helyi ügyek és állampolgári feedback		
Milyen ügyek voltak fontosak az elmúlt időszakban az online, illetve az offline térben?		
Tapasztalatuk szerint mennyire fontosak az országos ügyek, témák a helyi oldalakon, csoportokban a közösségi médiában? CSAK POLITIKUSTÓL Követi a közösségi médiában az állampolgári kommenteket, beszélgetéseket?	Mennyiben van jelentősége az online beszélgetésekben az országos pártpolitikának? CSAK POLITIKUSTÓL Előfordult, hogy reagált ezekre akár az online térben, akár a saját programja megfogalmazásakor?	

<p>Véleményük szerint a politikai szereplők mennyire veszik figyelembe a közösségi médiában megjelenő állampolgári igényeket, reagálnak-e ezekre online/offline térben, a döntéshozatal során? CSAK POLITIKUSTÓL Kapott magán Facebook üzeneteket a választóktól a kampány során, és amennyiben igen, ezekre reagált-e akár az online térben, akár a programja meghatározásakor?</p>		
<p>CSAK MODERÁTOROKTÓL, ADMINISZTRÁTOROKTÓL: Milyen moderációs elveket követnek az oldalon?</p>	<p>Milyen jellegű tartalmak miatt?</p>	<p>Gyakori-e, hogy hozzászólások törlésére vagy felhasználók tiltására kerül sor?</p>
Lezárás		
<p>Van-e bármilyen egyéb észrevétele a közösségi média helyi szerepével kapcsolatban?</p>		

HIVATKOZÁSOK

- Bene M. (2020) *Virális politika: Politikai kommunikáció a Facebookon*. Budapest: L'Harmattan Könyvpont.
- Bene M. – Dobos G. (2025) *Networked Locality. Political Campaigning and Communication*. Cham: Palgrave Macmillan. <https://doi.org/10.1007/978-3-031-93134-5>
- Benkler, Y. – Faris, R. – Roberts, H. (2018) *Network Propaganda: Manipulation, Disinformation, and Radicalization in American Politics*. Oxford: Oxford University. <https://doi.org/10.1093/oso/9780190923624.001.0001>
- Bennett, W. L. – Pfetsch, B. (2018) Rethinking Political Communication in a Time of Disrupted Public Spheres. *Journal of Communication*, 68(2), 243–253. <https://doi.org/10.1093/joc/jqx017>
- Bimber, B. – Gil de Zúñiga, H. (2020) The unedited public sphere. *New Media&Society*, 22(4), 700–715. <https://doi.org/10.1177/1461444819893980>
- Bruns, A. – Angus, D. – Hurcombe, E. – Harrington, S. – Tan, J. (2022) *The Dissemination of Problematic News on Facebook: A Large-Scale, Longitudinal Study*. OSF. <https://doi.org/10.31235/osf.io/hsd38>
- Burai K. – Solti Á. – Bene M. (2024) Feel local, post local: An ethnographic investigation of a social media-based local public. *New Media&Society*, 27(11), 6079–6096. <https://doi.org/10.1177/14614448241262988>
- Carson, A. – Mikolajczak, G. – Ruppner, L. – Foley, E. (2024) From online trolls to ‘Slut Shaming’: Understanding the role of incivility and gender abuse in local government. *Local Government Studies*, 50(2), 427–450. <https://doi.org/10.1080/03003930.2023.2228237>
- KSH – Központi Statisztikai Hivatal (2022) Elérhető: <https://nepszamlalas2022.ksh.hu/en/database/> [Letöltve: 2025-02-26].
- Chadwick, A. – Howard, P. N. (szerk.) (2008) *Routledge Handbook of Internet Politics*. Routledge. <https://doi.org/10.4324/9780203962541>
- Chadwick, A. – Stanyer, J. (2022) Deception as a bridging concept in the study of disinformation, misinformation, and misperceptions: Toward a holistic framework. *Communication Theory*, 32(1), 1–24. <https://doi.org/10.1093/ct/qtab019>
- Chadwick, A. – Vaccari, C. – O’Loughlin, B. (2018) Do tabloids poison the well of social media? Explaining democratically dysfunctional news sharing. *New Media&Society*, 20(11), 4255–4274. <https://doi.org/10.1177/1461444818769689>
- Chou, W.-Y. S. – Gaysynsky, A. – Vanderpool, R. C. (2021) The COVID-19 Misinfodemic: Moving Beyond Fact-Checking. *Health Education & Behavior: The Official Publication of the Society for Public Health Education*, 48(1), 9–13. <https://doi.org/10.1177/1090198120980675>
- Coe, K. – Kenski, K. – Rains, S. A. (2014) Online and Uncivil? Patterns and Determinants of Incivility in Newspaper Website Comments. *Journal of Communication*, 64(4), 658–679. <https://doi.org/10.1111/jcom.12104>
- Coleman, S. – Thumim, N. – Birchall, C. – Firmstone, J. – Moss, G. – Parry, K. – Stamper, J. – Blumler, J. (2016) *The Mediated City: The News in a Post-Industrial Context*. London: Zed Books. <https://doi.org/10.5040/9781350251113>
- De Meulenaere, J. – Baccarne, B. – Courtois, C. – Ponnet, K. (2020). Neighborhood hotspot and community awareness: The double role of social network sites in local communities. *Communications*. 46(4), 492–515 <https://doi.org/10.1515/commun-2019-0135>
- Dewey, J. (2016) *The Public and Its Problems: An Essay in Political Inquiry*. Athens, Ohio: Ohio University Press.
- Ekström, M. (2015) Young people’s everyday political talk: A social achievement of democratic engagement. *Journal of Youth Studies*, 19, 1–19. <https://doi.org/10.1080/13676261.2015.1048207>
- Emerson, R. M. – Fretz, R. I. – Shaw, L. L. (2011) *Writing Ethnographic Fieldnotes, Second Edition*. University of Chicago. <https://doi.org/10.7208/chicago/9780226206868.001.0001>
- Eveland Jr., W. P. – Hively, M. H. (2009) Political discussion frequency, network size, and heterogeneity of discussion as predictors of political knowledge and participation. *Journal of Communication*, 59(2), 205–224. <https://doi.org/10.1111/j.1460-2466.2009.01412.x>
- Ferrara, E. – Varol, O. – Davis, C. – Menczer, F. – Flammini, A. (2014) The Rise of Social Bots. *Communications of the ACM*, 59(7), 96–104. <https://doi.org/10.1145/2818717>
- Freelon, D. – Wells, C. (2020) Disinformation as Political Communication. *Political Communication*, 37(2), 145–156. <https://doi.org/10.1080/10584609.2020.1723755>
- Friggeri, A. – Adamic, L. – Eckles, D. – Cheng, J. (2014) Rumor Cascades. *Proceedings of the International AAAI Conference on Web and Social Media*, 8(1), 101–110. <https://doi.org/10.1609/icwsm.v8i1.14559>

- Gervais, B. T. (2015) Incivility Online: Affective and Behavioral Reactions to Uncivil Political Posts in a Web-based Experiment. *Journal of Information Technology & Politics*, 12(2), 167–185. <https://doi.org/10.1080/19331681.2014.997416>
- Gibson, A. (2019) Free Speech and Safe Spaces: How Moderation Policies Shape Online Discussion Spaces. *Social Media + Society*, 5(1), 1–15. <https://doi.org/10.1177/2056305119832588>
- Gillespie, T. (2018) *Custodians of the Internet: Platforms, content moderation, and the hidden decisions that shape social media*. Yale University Press. <https://doi.org/10.12987/9780300235029>
- Habermas, J. (1984) *The Theory of Communicative Action, Vol. 1, "Reason and the Rationalization of Society."* Boston: Beacon.
- Hameleers, M. (2023) Disinformation as a context-bound phenomenon: Toward a conceptual clarification integrating actors, intentions and techniques of creation and dissemination. *Communication Theory*, 33(1), 1–10. <https://doi.org/10.1093/ct/qtac021>
- Hampton, K. (2016) Persistent and Pervasive Community: New Communication Technologies and the Future of Community. *American Behavioral Scientist*, 60(1), 101–124. <https://doi.org/10.1177/0002764215601714>
- Heiss, R. (2021) The Affective Foundation of Political Opinion Expression on Social Media: A Panel Analysis. *International Journal of Public Opinion Research*, 33(1), 57–75. <https://doi.org/10.1093/ijpor/edaa009>
- Hmielowski, J. D. – Hutchens, M. J. – Cicchirillo, V. J. (2014) Living in an age of online incivility: Examining the conditional indirect effects of online discussion on political flaming. *Information, Communication & Society*, 17(10), 1196–1211. <https://doi.org/10.1080/1369118X.2014.899609>
- John, P. – Sturgis, P. – Smith, G., – Nomura, H. (2009) *Deliberation and Internet Engagement: Initial Findings from a Randomised Controlled Trial Evaluating the Impact of Facilitated Internet Forums*. Paper presented at the ECPR General Conference, 10–12th September, 2009, Potsdam, Germany.
- Kollanyi, B. (2016) Automation, Algorithms, and Politics | Where Do Bots Come From? An Analysis of Bot Codes Shared on GitHub. *International Journal of Communication*, 10, 4932–4951.
- Kraaykamp, G. – Eijck, K. van. (2005) Personality, media preferences, and cultural participation. *Personality and Individual Differences*, 38(7), 1675–1688. <https://doi.org/10.1016/j.paid.2004.11.002>
- Malinen, S. (2021) Boundary Control as Gatekeeping in Facebook Groups. *Media and Communication*, 9(4), 73–81. <https://doi.org/10.17645/mac.v9i4.4238>
- Marchal, N. (2022) “Be Nice or Leave Me Alone”: An Intergroup Perspective on Affective Polarization in Online Political Discussions. *Communication Research*, 49(3), 376–398. <https://doi.org/10.1177/00936502211042516>
- Masullo Chen, G. – Lu, S. (2017) Online Political Discourse: Exploring Differences in Effects of Civil and Uncivil Disagreement in News Website Comments. *Journal of Broadcasting & Electronic Media*, 61(1), 108–125. <https://doi.org/10.1080/08838151.2016.1273922>
- Mester T. (2018) Digitális antropológia – Előzmények, megközelítések, módszerek. *Replika*, 108–109, 119–136. <https://doi.org/10.32564/108-109.8>
- Navarro, C. – Karlsson, D. – Magre, J. – Reinholde, I. (2018) Mayors in the Town Hall: Patterns of Relations and Conflict Among Municipal Actors. In Heinelt, H. –Magnier, A. –Cabria, M. –Reynaert, H. (szerk.) *Political Leaders and Changing Local Democracy: The European Mayor*. Springer International Publishing, 359–385. https://doi.org/10.1007/978-3-319-67410-0_12
- Neidhardt, F. (1994) *Öffentlichkeit, öffentliche Meinung, soziale Bewegungen*. Westdeutscher Verlag.
- Newman, N. – Ross Arguedas, A. – Robertson, C. T. – Nielsen, R. K. – Fletcher, R. (2025) Reuters Institute digital news report 2025. *Reuters Institute for the Study of Journalism*. <https://doi.org/10.60625/RISJ-8QQF-JT36>
- Novotná, M. – Macková, A. – Bieliková, K. – Rossini, P. (2023) Barriers to Participation in Polarized Online Discussions About Covid-19 and the Russo-Ukrainian War. *Media and Communication*, 11(3), 274–284. <https://doi.org/10.17645/mac.v11i3.6657>
- Otjes, S. (2024) Local political space: Localism, the left-right dimension and anti-elitism. *Party Politics*, 30(4), 662–677. <https://doi.org/10.1177/13540688231168993>
- Palmer, R. – Toff, B. (2020) What Does it Take to Sustain a News Habit? The Role of Civic Duty Norms and a Connection to a “News Community” Among News Avoiders in the UK and Spain. *International Journal of Communication*, 14, 1634–1653.
- Papacharissi, Z. (2014) *Affective Publics: Sentiment, Technology, and Politics*. Oxford University. <https://doi.org/10.1093/acprof:oso/978019999736.001.0001>
- Pfaffenberger, B. (1996) “If I Want It, It’s OK”: Usenet and the (Outer) Limits of Free Speech. *The Information Society*, 12(4), 365–386. <https://doi.org/10.1080/019722496129350>

- Pink, S. – Horst, H. – Lewis, T. – Hjorth, L. – Postill, J. (2015) *Digital Ethnography: Principles and Practice*. SAGE.
- Putnam, R. D. (2000) *Bowling alone: The collapse and revival of American community*. Touchstone Books/Simon & Schuster. <https://doi.org/10.1145/358916.361990>
- Quintelier, E. – Theocharis, Y. (2013) Online Political Engagement, Facebook, and Personality Traits. *Social Science Computer Review*, 31, 280–290. <https://doi.org/10.1177/0894439312462802>
- Robaeyst, B. – Baccarne, B. – Meulenaere, J. D. – Mechant, P. (2022) Online Neighborhood Networks: The Relationship Between Online Communication Practices and Neighborhood Dynamics. *Media and Communication*, 10(2), 108–118. <https://doi.org/10.17645/mac.v10i2.5129>
- Rösner, L. – Winter, S. – Krämer, N. (2016) Dangerous minds? Effects of uncivil online comments on aggressive cognitions, emotions, and behavior. *Computers in Human Behavior*, 58, 461–470. <https://doi.org/10.1016/j.chb.2016.01.022>
- Rowe, I. (2015) Civility 2.0: A comparative analysis of incivility in online political discussion. *Information, Communication & Society*, 18(2), 121–138. <https://doi.org/10.1080/1369118X.2014.940365>
- Sádaba, C. – Salaverría, R. – Bringué, X. (2023) Overcoming the Age Barrier: Improving Older Adults’ Detection of Political Disinformation With Media Literacy. *Media and Communication*, 11(4), 113–123. <https://doi.org/10.17645/mac.v11i4.7090>
- Shehata, A. – Strömbäck, J. (2021) Learning Political News From Social Media: Network Media Logic and Current Affairs News Learning in a High-Choice Media Environment. *Communication Research*, 48(1), 125–147. <https://doi.org/10.1177/0093650217749354>
- Sobieraj, S. – Berry, J. M. (2011) From Incivility to Outrage: Political Discourse in Blogs, Talk Radio, and Cable News. *Political Communication*, 28(1), 19–41. <https://doi.org/10.1080/10584609.2010.542360>
- Song, H. (2017) Why do people (sometimes) become selective about news? The role of emotions and partisan differences in selective approach and avoidance. *Mass Communication & Society*, 20(1), 47–67. <https://doi.org/10.1080/15205436.2016.1187755>
- Southern, R. – Harmer, E. (2021) Twitter, Incivility and “Everyday” Gendered Othering: An Analysis of Tweets Sent to UK Members of Parliament. *Social Science Computer Review*, 39(2), 259–275. <https://doi.org/10.1177/0894439319865519>
- Squicciarini, A. – Griffin, C. (2014) Why and how to deceive: Game results with sociological evidence. *Social Network Analysis and Mining*, 4(1), 1–13. <https://doi.org/10.1007/s13278-014-0161-0>
- Szabó G. – Kmetty Z. – Molnár E. K. (2021) Politics and Incivility in the Online Comments: What is Beyond the Norm-Violation Approach? *International Journal of Communication*, 15, 1659–1684. <https://ijoc.org/index.php/ijoc/article/view/16411/3403>
- Tandoc, E. C. – Lim, D. – Ling, R. (2020) Diffusion of disinformation: How social media users respond to fake news and why. *Journalism*, 21(3), 381–398. <https://doi.org/10.1177/1464884919868325>
- Thorson, K. – Medeiros, M. – Cotter, K. – Chen, Y. – Rodgers, K. – Bae, A., – Baykaldi, S. (2020) Platform Civics: Facebook in the Local Information Infrastructure. *Digital Journalism*, 8(10), 1231–1257. <https://doi.org/10.1080/21670811.2020.1842776>
- Trilling, D. – Schoenbach, K. (2013) Skipping current affairs: The non-users of online and offline news. *European Journal of Communication*, 28(1), 35–51. <https://doi.org/10.1177/0267323112453671>
- Usher, N. (2023) Delegitimizing Rural Public Health Departments: How Decaying Local News Ecologies, Misinformation, and Radicalization Undermine Community Storytelling Networks. *The ANNALS of the American Academy of Political and Social Science*, 707(1), 90–108. <https://doi.org/10.1177/00027162231215655>
- Vosoughi, S. – Roy, D. – Aral, S. (2018) The spread of true and false news online. *Science*, 359(6380), 1146–1151. <https://doi.org/10.1126/science.aap9559>
- Vraga, E. K. – Thorson, K. – Kligler-Vilenchik, N. – Gee, E. (2015) How individual sensitivities to disagreement shape youth political expression on Facebook. *Computers in Human Behavior*, 45, 281–289. <https://doi.org/10.1016/j.chb.2014.12.025>
- Wahl-Jorgensen, K. (2019) The challenge of local news provision. *Journalism*, 20(1), 163–166. <https://doi.org/10.1177/1464884918809281>
- Walter, N. – Cohen, J. – Holbert, R. L. – Morag, Y. (2020) Fact-Checking: A Meta-Analysis of What Works and for Whom. *Political Communication*, 37(3), 350–375. <https://doi.org/10.1080/10584609.2019.1668894>
- Woodstock, L. (2014) The news-democracy narrative and the unexpected benefits of limited news consumption: The case of news resisters. *Journalism*, 15(7), 834–849. <https://doi.org/10.1177/1464884913504260>
- Zimmerman, A. G. – Ybarra, G. J. (2016) Online aggression: The influences of anonymity and social modeling. *Psychology of Popular Media Culture*, 5(2), 181–193. <https://doi.org/10.1037/ppm0000038>

Németh Barbara¹ – Balogh Karolina²

A GYERMEKRÉSZVÉTELI KUTATÁSOK MÓDSZERTANI ÉS ETIKAI SZEMPONTJAI HÁROM HAZAI EMPIRIKUS KUTATÁS TÜKRÉBEN

<https://doi.org/10.18030/socio.hu.2026.1.3>

Cikkazonosító: e202613

ABSZTRAKT

A gyerekek kutatásokba történő bevonása iránt világszerte, így Magyarországon is növekvő érdeklődés mutatkozik. Egyre hangsúlyosabbá válik a részvételi kutatások gyermekjogi megközelítése, amely új szempontokat kínál a módszertani, jogi és etikai kérdések megválaszolásához. A gyermekrészvételi szemléletű kutatások rámutatnak arra, hogy a gyerekek nem csupán válaszadóként, hanem konzultatív, együttműködő vagy akár vezető szereplőként is részt vehetnek a kutatás különböző szakaszaiban. Ez a megközelítés a partnerségre, a kölcsönös tiszteletre és az érdemi részvétel feltételeinek megteremtésére épül. A tanulmány három hazai – köztük kvantitatív és kvalitatív módszertannal készült – vizsgálat példáján keresztül mutatja be a gyermekrészvételi kutatások sajátosságait. Az elemzés a felhatalmazás és felelősség különböző szintjein megvalósuló részvételre épül, amelyet a kutatási folyamat egyes fázisain keresztül követünk végig, kitérve a felmerülő etikai vonatkozásokra is. A bemutatott példák feltárják a gyakorlati megvalósítás kihívásait – például a célcsoport elérhetőségének nehézségeit vagy az etikus bevonás kérdését –, ugyanakkor kiemelik a gyermekrészvétel lehetőségeit és hozzáadott értékét is, különösen az adatgyűjtés, az eszközfejlesztés és az elemzés folyamatában. A tanulmány célja, hogy e példák bemutatásával hozzájáruljon a gyermekrészvételi megközelítés elterjedéséhez, a tapasztalatok megosztásához és a szakmaközi párbeszéd erősítéséhez.

Kulcsszavak: gyermekrészvétel, részvételi kutatás, gyermekjog, kutatómódszertan

¹ Lumos Gyermek- és Felnőtt Pszichiátriai és Pszichoterápiás Rendelő, Oktató- és Kutatóközpont.

² ELTE Társadalomtudományi Kutatóközpont Szociológiai Kutatóintézet; Hintalovon Gyermekjogi Alapítvány.

METHODOLOGICAL AND ETHICAL CONSIDERATIONS OF CHILD PARTICIPATION IN RESEARCH: EVIDENCE FROM THREE EMPIRICAL STUDIES IN HUNGARY

ABSTRACT

There is a growing interest worldwide, including in Hungary, in involving children in research. The child rights-based approach to participatory research is gaining increasing importance, offering new perspectives for addressing methodological, legal, and ethical questions. Research adopting a child participation perspective highlights that children can take part in different stages of the research not only as respondents but also as consultative, collaborative, or even leading participants. This approach is grounded in partnership, mutual respect, and the creation of conditions for meaningful participation. The paper presents the specific features of research involving children's participation through three Hungarian examples, including a quantitative and qualitative study. The analysis builds on the varying levels of empowerment and responsibility, following the forms of participation through the different phases of the research process and addressing the related ethical considerations. The presented examples reveal the practical challenges of implementation—such as difficulties in reaching the target group or issues of ethical involvement—while also emphasizing the opportunities and added value of children's participation, particularly in the processes of data collection, tool development, and analysis. The aim of the study is to contribute to the dissemination of the child participation approach, the sharing of experience, and the strengthening of interdisciplinary dialogue through the presentation of these examples.

Keywords: children's participation, participatory research, child rights, research methodology

A GYERMEKRÉSZVÉTELI KUTATÁSOK MÓDSZERTANI ÉS ETIKAI SZEMPONTJAI HÁROM HAZAI EMPIRIKUS KUTATÁS TÜKRÉBEN

BEVEZETÉS

A 21. század átalakulásai a kutatások világát is alapjaiban átformálták. A közösségi terekben zajló információ-megosztás és az adatfeldolgozás új formái a digitalizáció erősödésével nemcsak technológiai, hanem szemléleti változásokat is hoznak. Egyre elterjedtebb az a megközelítés, hogy a kutatás ne csupán a vizsgálat tárgyáról, alanyáról szóljon, hanem a résztvevők tapasztalatait, nézőpontját és tudását is bevonja (Lazer et al. 2021; Trumann et al. 2025).

Két dologra biztosan szüksége lesz annak, aki kíváncsi mások tapasztalataira és az ezeket alakító tényezőkre: kreativitásra, hogy megtalálja az utat az érdeklődésében álló csoport felé, és tiszteletre, hogy olyan folyamatot alakítson ki, amely támogatja a kölcsönös megértést. A gyerekek bevonásával készült kutatások ebből a szempontból különösen inspirálóak. Nemcsak azért, mert a gyerekekkel való munka különleges érzékenységet és reflexivitást kíván, hanem azért is, mert ezek a kutatások a módszertani innovációk és az etikai standardok fejlődésének egyik legizgalmasabb terepei (Christensen–James 2008).

Friss szakirodalmi áttekintések rámutattak, hogy milyen sokszínű eszköztárral próbálják a társadalomtudományok különböző képviselői megismerni a gyerekek nézőpontját (Sevón et al. 2023). A megfigyelések, a kreatív és játékos módszerek, a nyelvi alapú technikák, valamint a vizuális eszközök – például a rajz, a fotózás, a térképkészítés, a szerepjáték vagy a sétainterjú – mind segítik, hogy a kutatók érzékenyebben és pontosabban értsék meg a gyerekek tapasztalatait. Egyre gyakoribb ugyanakkor, hogy a gyerekek nemcsak alanyai, hanem alakítói is a kutatási folyamatnak: társkutatóként, ötletgazdaként, értelmezőként vesznek részt a kutatásokban. Ezzel a részvételi kutatások új szintre emelik az együttműködést – nem csupán a gyerekekről, hanem velük együtt, közösen gondolkodnak a világról (Lundy–McEvoy–Byrne 2011). Ez a szemlélet nemcsak módszertani újítás, hanem társadalmi állásfoglalás is a gyerekek kompetenciái, jogai és tudásának elismerése mellett (Powell–Smith 2009).

Magyarországon a gyerekek bevonásával végzett kutatások etikai és módszertani kereteit több hagyomány és szabályozás is alakítja. A szakmai etikai kódexek és kutatásetikai bizottságok jellemzően különösen sebezhető csoportként tekintenek a gyerekekre, ami gyakran abban nyilvánul meg, hogy életkor szerint határozzák meg a tájékoztatás és beleegyezés szabályait, illetve részletesebben vizsgálják a kutatások lehetséges kockázatait (pl. Pszichológusok Szakmai Etikai Kódexe 2025). Bár egyes irányelvek – például az ELTE PPK Kutatási- és Publikációs Alapelvei (2018) – már hangsúlyozzák a gyerekek ágenciáját, autonómiáját és a gyermekjogok érvényesítésének fontosságát, ezek inkább kivételnek számítanak. A hazai kutatási gyakorlat összességében elsősorban a gyermekek védelmére fókuszál. A hazai kutatómódszertani kézikönyvek (Szőkolszky 2004; Csikos 2020) szintén tárgyalják a témát, míg egy szűkebb szakirodalom kifejezetten a gyerekek körében végzett kutatások etikai és módszertani sajátosságaira összpontosít (Szabó 2011; Böddi et al. 2015; Kutrovácz 2016).

Ugyanakkor a hazai kutatási gyakorlatban is egyre több példa mutatja, hogy a részvételiség szemlélete nemcsak a kutatások etikai kereteit, hanem azok módszertanát is formálja. A Moholy-Nagy Művészeti Egyetem városépítészeti és részvételi dizájn kutatásai (Fehér–Szerencsés 2023; Hosszú–Marosán–Szerencsés 2025) éppúgy a gyerekek nézőpontjára építettek, mint az ifjúsági csoportok és középiskolások klímavédelemmel és környezeti neveléssel kapcsolatos kutatásai (Mátrai–Mezei–Erdősi 2025; UNICEF Magyarország 2025; Kelemen–Czett–Szentendrey 2025), a fiatalok közösségeinek működésére fókuszáló akciókutatás (Szanyi F.–Lukács–Susánszky 2015) vagy az MTA–ELTE Kollaboratív Írás Kutatócsoport vizsgálatai (Szabó–Turai–Bodó 2026). Elek Zsuzsanna (2022) roma fiatalok bevonásával végzett kutatásában a fiatalok szemszögéből vizsgálta, hogy hogyan járult hozzá a tinédzserkori teresség az iskolai lemorzsolódásukhoz. A Közélet Iskolája részvételi akciókutatás-workshopjai és Haragonics Sára (2022) részvételi filmezési projektjei szintén elősegítették azt, hogy a gyerekek ne csupán adatforrásként, hanem cselekvő, reflexív partnerekként jelenjenek meg a kutatásban. Az ifjúsági részvételi kutatások, különösen kvalitatív módszertanát legátfogóbban Horváth Kata és Obláth Márton (2015) kézikönyve foglalja össze. E szemléletet különös tudatossággal képviselik a Hintalovon Gyermekjogi Alapítvány kutatásai, amelyek a gyerekek aktív közreműködésével, kvantitatív és kvalitatív módszerekkel vizsgálták a gyermekjogi kérdéseket (Te hogy látod? 2019; Balogh–Németh–Vaskuti 2021; Németh–Balogh 2021).³

Mindezek ellenére nem érhető el átfogó, magyar nyelvű szakirodalom a gyerekek aktív, mélyebb részvételével zajló kutatások módszertani és etikai sajátosságairól. Jelen tanulmány célja, hogy bevezetést nyújtson arról, miként valósítható meg a gyerekek aktív, érdemi részvétele a kutatásokban, elsősorban gyermekjogi megközelítésből vizsgálva. A tanulmány az elméleti és módszertani szempontok ismertetésén túl hazai gyakorlatok bemutatásával is szemlélteti, hogy a gyermekrészvétel miként járulhat hozzá a kutatásokhoz.

Ehhez elsőként bemutatjuk azokat az elméleti kiindulópontokat, amelyek befolyásolják a gyerekek kutatásokban való részvételét, kitérve a szemléletbeli változásokra és a gyerekek lehetséges szerepeire, ahol aztán a gyerekek aktív részvételére helyezzük a fókuszot. Ezt követően meghatározzuk a gyermekrészvételi kutatások elemzési keretét, amely a jelen tanulmányban is irányadó. Ennek részeként először bemutatjuk a vizsgálati szempontokat, majd a kutatási fázisok szerint meghatározzuk a gyermekrészvétel szintjeit. A tanulmány következő, empirikus fókuszú része mindezt három hazai kutatás példáján keresztül is szemlélteti. Elemzésünk első részében azt vizsgáljuk, hogy a különböző kutatások egyes fázisaiban a gyermekrészvétel mely szintjei valósultak meg, a második részében pedig azt kívánjuk érzékeltetni, hogy milyen stratégiák bizonyulhatnak célravezetőnek az érdemi részvétel biztosításához. A tanulmány zárásaként összegezzük a gyermekrészvételi kutatások főbb jellemzőit.

³ A magyar gyakorlatok között fontos megemlíteni a Kutató Diákok Mozgalmát is, amely évtizedek óta biztosít kutatási lehetőséget a középiskolásoknak – ugyanakkor a részvételi kutatásokhoz képest inkább a tehetséggondozásra fókuszál, nem pedig a gyerekek mindennapi tudásának és tapasztalatainak bevonására. Részletek: <https://www.kutdiak.hu/>

ELMÉLETI KIINDULÓPONT

Gyermekjogi és részvételi szemlélet a kutatásokban

A gyerekek részvételével zajló kutatásokban az elmúlt évtizedekben jelentős változások történtek. Ezek hatása megfogható a fentebb említett módszertanok oldaláról is, de mindenekelőtt azokból a szemléletbeli változásokból érthetőek meg, amelyek a gyerekekről való gondolkodást és a társadalomtudományi kutatásokat jellemzik.

Az elmúlt évtizedekben egyre inkább érvényesül az a gyermekjogi megközelítés, amely a gyerekeket nemcsak sérülékeny, védelemre és gondoskodásra jogosult személyekként látja, hanem jogok alanyaiként és életük aktív alakítóiként is. Növekvő elismerés övezi, hogy részvételük támogatása, ideértve a gyerekek tájékoztatását, meghallgatását és bevonását (Bouma et al. 2018), egyéni, kapcsolati és társadalmi szinten is fontos (Halsey et al. 2006; van Bijleveld–Dedding–Bunders–Aelen 2015). Az ENSZ Gyermekjogi Egyezménye hangsúlyozza, hogy a gyerekeknek joguk van minden őket érintő kérdésben kifejezni a véleményüket, és azt figyelembe is kell venni. A gyermekrészvétel kölcsönös tiszteletre épülő folyamatos párbeszédet feltételez a gyerekek és a felnőttek között (UNCRC/C/GC/12 2009), akár egyetlen gyereket érintő egyedi kérdésről, akár a gyerekek csoportját érintő kérdésekről van szó. Fontos azonban, hogy a gyerekek részvétele ne látszólagos legyen, ne váljanak mások eszközeivé (Hart 1992). Az érdemi részvételük azt jelenti, hogy önként, tájékozottan, biztonságos és gyerekbarát körülmények között oszthatják meg gondolataikat és érzéseiket (Lansdown 2011b).

A 2000-es évektől kezdve a társadalomtudományi kutatásokban is egyre erőteljesebben jelent meg az a törekvés, hogy a vizsgált csoport tagjai aktív szerepet kapjanak a tudományos megismerés folyamatában (Lajos 2013). A kollaboratív, reciprok és részvételi megközelítések elterjedésével a kutató-kutatott viszony új alapokra került: a résztvevőket már nem adatközlőként kezelik, hanem olyan szereplőként, akik saját tapasztalataik és mindennapi tudásuk révén alakítják az elemzés tartalmát és irányát is. A kutatási döntésekbe való bevonásuk újrendezi a hatalmi viszonyokat, és a célok sokszor túlmutatnak a pusztá feltáráson. Király (2017) három ideáltípust különített el eszerint: a mélyebb megértést szolgáló részvételen alapuló kutatást, ami lehetővé teszi, hogy a kutatók a résztvevők életvilágának kontextusában értelmezhesék az eredményeket; a szakpolitikai kérdésekre reagáló döntéstámogató-deliberatív kutatást; valamint a részvételi akciókutatást, amely a vizsgált csoport tagjait teljes jogú társkutatóként vonja be, és a társadalmi valóság átalakítását is célul tűzi ki.

A gyermekjogi és a kollaboratív megközelítések elterjedésével a gyerekek részvételével zajló kutatások körüli szakmai diskurzus jelentősen felerősödött. Számos gyakorlati útmutató (pl. Laws–Mann 2004; Alderson–Morrow 2011; Shaw–Brady–Davey 2011), empirikus és elméleti tanulmány (Lundy–McEvoy 2012; Hill 2016; Sevón et al. 2023), valamint tematikus lapszám (pl. Agbontean et al. 2024) vizsgálja a részvétel etikai és módszertani kihívásait. Ezek a munkák olykor együtt, máskor elkülönítve tárgyalják azokat a helyzeteket, amikor a gyerekek válaszadóként vesznek részt a kutatásban, illetve amikor a folyamat tervezésében és alakításában is szerepet kapnak, azaz társkutatóként vannak jelen.

Gyerekek bevonása válaszadóként vagy társkutatóként

Már a 2000-es években diskurzus indult arról, hogy azokban a kutatásokban, amelyekben a gyerekekről gyűjtenek információkat, ők a kutatás tárgyai, alanyai vagy résztvevői-e (Woodhead–Faulkner 2008). E gondolkodás nyomán különbség van aközött, hogy a gyerek a kutatás alanyaként (válaszadóként) vesz részt a kutatásban vagy aktív szerepet kap. A két szerep közti fő különbség a gyerek és felnőtt közötti viszonyban és a gyerekek szerepkörében ragadható meg. Válaszadóként a gyerek csak adatot szolgáltat, míg résztvevőként a tudás létrehozásának aktív formálója (Shaw–Brady–Davey 2011; Broström 2012).

Amikor a gyerekek válaszadóként jelennek meg egy kutatásban, fennáll a felnőtt kutató felelősségi és hatalmi aszimmetriája, ezért ilyenkor is nagyon fontos érvényesíteni a gyermekrészvétel etikai szempontjait. Ezekben az esetekben a legfontosabb feladat az etikai szempontok biztosítása, azaz a gyerek védelmének és érzelmi biztonságának a megteremtése. A kutatónak gondoskodnia kell arról, hogy a gyerek korának megfelelő módon értse meg a kutatás célját, azt, hogy részvétele önkéntes és bármikor lehetősége van visszalépni, azaz a kutató mindenekelőtt megteremti a tájékoztatáson alapuló beleegyezés kereteit (Laws–Mann 2004; Shaw–Brady–Davey 2011).

Ezzel szemben, ha a gyerekek társkutatóként is részt vesznek egy kutatásban, a hangsúly a partnerségen és az egyenrangúságon van: a cél nemcsak az, hogy a gyerekek tapasztalataiból tanuljunk, hanem hogy ők maguk is alakítsák a kutatás kérdéseit, módszereit és az eredmények értelmezéseit. Ez a megközelítés erősíti a gyerekek részvételi jogait, ugyanakkor új etikai felelősségeket is teremt – például a megfelelő képzés, támogatás és érzelmi védelem biztosítását a gyerekkutatók számára (Alderson–Morrow 2011; Lundy–McEvoy–Byrne 2011; Shaw–Brady–Davey 2011).

A gyerekek kutatásokba való mélyebb bevonása alapvető változásokat igényel a teljes folyamatban. A gyermekrészvételi kutatás a gyerekek és felnőttek szövetségére épül, és új feladatokat is jelent a hatalom-megosztás, a bizalomépítés és a közös cselekvés előmozdításának érdekében. Agbontean és munkatársai (2024) kiemelték, hogy különös figyelmet kell fordítani a sokszínűség biztosítására, a tokenista megközelítések elkerülésére, a gyerekek vezető szerepének támogatására, valamint az érzékeny témák nem paternalista kutatására. Hangsúlyozták továbbá a gyerekek saját kommunikációs formáinak érvényesítését, és a közös írás, publikálás gyakorlatát, amely újraértelmezi a szerzői szerepeket és átláthatóvá teszi a kutatás hatalmi dinamikáit. Mindez megköveteli a felnőttek nagyfokú rugalmasságát, önreflexióját, és a szerepek újragondolását is.

A szakirodalom ugyanakkor hangsúlyozza: a részvételi kutatások mellett több érv is szól. Pszichológiai szempontból a részvétel növeli a kontrollérzetet és támogatja az alapvető pszichológiai szükségleteket; politikai értelemben a demokratikus részvétel alapjog, amely közelebb hozza egymáshoz a döntéshozókat és az érintetteket. A tudásalapú, gyakorlati és transzformatív érvek pedig arra mutatnak rá, hogy a helyi tudás bevonása nemcsak hatékonyabb, hanem közösségformáló és – hosszabb távon – a demokratikus kultúrát is erősítő folyamat (Király 2017). Ezek az érvek a gyermekrészvételi kutatások esetében is megállják a helyüket, ugyanakkor sajátos módon érvényesülnek (Christensen–James 2008; Powell–Smith 2009; Olsen 2024). Akár válaszadóként vesznek részt a gyerekek, akár a kutatási folyamat alakításába is beleszólnak, érdemi részvételük növeli a kutatás minőségét és relevanciáját. Tapasztalataik segítik a kutatókat abban, hogy a vizsgált jelenségeket a gyerekek életvilágán belül értsék meg. A részvétel egyben fejlesztő hatása is: erősíti a gyerekek kompetenciaérzetét, önbizalmát és döntéshozatali készségét, így a kutatás a tudományos hasznosulása mellett egy megerősítő és tanulási folyamat is (Laws–Mann 2004; Agbontean et al. 2024).

Bár azokban az esetekben is szükség lenne a szakmai vita mélyítésére, valamint szemléletbeli és gyakorlati útmutatásra, amikor a gyerekek válaszadói szerepben jelennek meg, jelen tanulmányban azokra a kutatásokra fókuszálunk, ahol a mélyebb és aktívabb bevonásuk valósult meg, és némileg leegyszerűsítő módon a „résztvételi kutatások” vagy „gyermekrésztvételi kutatások” alatt kizárólag ezeket értjük. Elemzésünkben a kutatásokba társkutatóként bevont gyerekekre gyermekrésztvevőként hivatkozunk.

ELEMZÉSI KERET

Vizsgálati szempontok a gyermekrésztvételi kutatások elemzéséhez

A résztvételi szintek szerinti megközelítés hasznos elemzési keretet kínál a gyerekek kutatásban való részvételének vizsgálatához. A részvétel mélysége – vagyis annak a mértéke, hogy a gyerekek mennyi kontrollt gyakorolhatnak a folyamat felett – a részvétel egyik központi jellemzője (Cornwall–Jewkes 1995). A korai, máig meghatározó elméleti modellek egymásra épülő, hierarchikus módon határozzák meg a gyermekrésztvétel különböző szintjeit (Németh–Miklósi 2025). További fontos szempont a felhatalmazás kérdése a résztvételi kutatások tekintetében (Lajos 2013; Király 2017). Annak megismerése, hogy a gyerekek milyen szerepekben és szinteken járulhatnak hozzá egy kutatáshoz, elősegítheti a résztvételi gyakorlatok elterjedését a gyerekeket érintő kutatásokban is.

Az elemzési keret kialakításakor azonban fontos figyelembe venni a lépcsőzetes megközelítés kutatásokban való alkalmazhatóságát illető legfontosabb aggályokat is. Ilyen észrevétel például, hogy egy kutatási folyamat számos dinamikus és nehezen megragadható döntési ponton vezet végig, amelyek során nem mindig egyértelmű, hogy kik, mikor és milyen szinten alakítják a döntéseket (Bergold–Thomas 2012). Definiciója szerint a gyermekrésztvétel egy interakciókra épülő folyamat (Lansdown 2011b), amely szempont elsősorban a nem hierarchikus, dimenzionális vagy kontextuális modellekben jelenik meg. Ezek a modellek a projektciklusok egészében, folyamatszerűen értelmezik a részvételt (Bouma et al. 2018; Cahill–Dadvand 2018; Crowley–Larkins–Pinto 2021). Érdemes tehát a folyamatszempléteket is beemlíteni az elemzésünkbe. A résztvételi kutatások elemzése kapcsán Király (2017: 82–83) szintén hangsúlyozta, hogy elengedhetetlen a döntési pontok egyértelmű azonosítása, valamint annak reflexív és transzparens bemutatása, hogy a kutatás során mely csoportok, milyen jogokkal és milyen témákban vesznek részt a döntéshozatalban. Ennek megfelelően elemzésünkben a kutatási folyamat nagyobb fázisain – tervezés, konceptualizálás, operacionalizálás, adatgyűjtés, elemzés és disszemináció (Babbie 2008; Shaw–Brady–Davey 2011) – keresztül mutatjuk be a gyermekrésztvétel megvalósulását. Ez a megközelítés lehetővé teszi annak szemléltetését is, hogy a részvétel „cikk-cakkos” folyamatként írható le (Király 2017), amelyben a gyerekek hol nagyobb, hol kisebb mértékű beleszólással és felhatalmazással rendelkeznek, miközben az irányítás időnként visszakerül a kutatókhoz. A hierarchikus résztvételi modellek teoretikusaival összhangban hangsúlyozzuk (Hart 1992; Shier 2001), hogy a gyerekek mélyebb részvétele nem jelenti azt, hogy az feltétlenül jobb is.

A hierarchikus modellek kritikája, hogy elsősorban a kutató és a bevont résztvevők viszonyrendszerében, a döntéshozatalt a középpontba állítva értelmezik a résztvételi folyamatot, pedig a részvétel nem csupán a döntésekről szól, hanem a közösen végzett tevékenységekről is. A valódi, mély részvétel a közös cselekvésekben és az ezáltal létrejövő közös tudásban valósul meg. A résztvételi folyamat függ a kontextustól és a bevont résztvevők reflexióitól, ezért egy kiszámíthatatlan dinamikus folyamatot jelent. E természetéből fakadóan különösen nehéz egyértelmű útmutatót kidolgozni a résztvételi folyamatok megtervezéséhez (Dedding et

al. 2022). Bár elemzésünkben a részvételi folyamat bemutatása a hierarchikus modellek szerint történik, kitérünk azokra a közösen végzett tevékenységekre, amelyekben megvalósultak a kutatás egyes fázisaiban.

Emellett gyakori kritika, hogy a hierarchikus részvételi modellek nem képesek a részvétel minőségi dimenzióit megragadni (Bergold–Thomas 2012; Németh–Miklósi 2025). Önmagukban keveset árulnak el arról, hogy mennyire volt érdemi és biztonságos a gyerekek részvétele. Annak érdekében, hogy elemzésünkben a gyerekek kutatási folyamatba történő bevonásának módján túl a valódi részvétel megvalósulásának minőségéről is képet kaphassunk, kitérünk a gyermekrészvételi kutatások etikai szempontjaira is. Az ENSZ Gyermekjogi Bizottságának 12. számú átfogó kommentárja (2009) kilenc alapelvet fogalmaz meg a gyerekek érdemi részvételének biztosítására. Ennek megközelítése – a számos átfedés mellett – némileg eltér a hagyományos kutatásetikai szemlélettől. Tágabb perspektívát kínál, ezért különösen alkalmas azon kutatások elemzésére, ahol a gyerekek nem csupán válaszadók (Alderson–Morrow 2011). A klasszikus követelményeket (például a tájékoztatáson alapuló beleegyezést, az adatvédelmet és a „ne árts” elvét) tükrözik az átlátható és érthető tájékoztatás, az önkéntesség, valamint a kockázatok tudatos kezelésének és a biztonság garantálásának követelményei. Mindezen túl azonban az alapelvek hangsúlyozzák a tiszteleten alapuló együttműködést, és azt, hogy a gyerekeket olyan kérdésekbe kell bevonni, amelyek relevánsak számukra – mégpedig gyermekbarát és befogadó módon, mely a sérülékeny csoportok számára is hozzáférhető. Szükség van mind a gyerekek, mind a felnőttek felkészítésére, és a kutatásnak biztosítania kell, hogy mindaz, amit a gyerekek megosztanak, átlátható és elszámoltatható módon kerüljön felhasználásra. Bár a legtöbb szempont elsősorban a kutatás előkészítése során igényel kiemelt figyelmet, a folyamat egészére vonatkozóan is iránymutatóak (Lansdown 2011b).

Összefoglalva, elemzésünk keretét a felhatalmazás és a felelősség különböző szintjein megvalósuló részvétel vizsgálata adja, amelyet a kutatási folyamat egyes fázisain keresztül követünk végig, kitérve az érdemi részvételt biztosító etikai szempontokra is, amelyek biztonságos és gyerekbarát környezetet teremtenek, és biztosítják a gyerekek tájékozott beleegyezésén alapuló önkéntes részvételét.

Gyermekrészvétel szintjeinek alkalmazása a kutatási fázisokban

A gyermekrészvétel hierarchikus modelljei közül a gyerekekkel végzett kutatások áttekintéséhez praktikus kiindulópontot kínál Lansdown saját (2011a, 2011b), valamint szerzőtársával közös (Lansdown–O’Kane 2014) megközelítése. Bár a modell eredetileg nem kifejezetten kutatási projektek értékelésére készült, hanem általánosan bármely gyermekrészvételi kezdeményezés – például oktatási programok vagy diákönkormányzatok – vizsgálatára, mégis jól alkalmazható a kutatások elemzésében is. Egyszerűsége és széles körű elterjedtsége mellett ennek fő oka, hogy a modell a részvétel *időpontjára és szintjére* egyaránt figyelmet fordít: javasolja, hogy a részvételt a program teljes ciklusán keresztül – a probléma meghatározásától a kialakításon át a megvalósítás és monitorozás szakaszáig – értékeljük; illetve különbséget tesz a gyerekek részvételének felelősségi és döntési szintjei között is. Ez a kettős fókusz lehetővé teszi számunkra, hogy a kutatás különböző fázisai szerint vizsgáljuk, milyen szinten valósul meg a gyerekek részvétele.

Lansdown művében (2011a), illetve szerzőtársával közösen Lansdown–O’Kane (2014) három részvételi formát különítettek el: a *konzultatív*, a *kollaboratív* és a *gyerekek által vezetett részvételt*. Kiemelték, hogy mindhárom szint egyformán érvényes és megfelelő lehet a projekt céljaihoz mérten, és az sem szükségszerű, hogy egy projekt egy szinten valósítsa meg a gyerekek részvételét, hiszen ez dinamikusan alakulhat a

különböző fázisokban. A részvétel tehát egy interaktív, a projekt egyes szakaszaira reflektáló folyamatként értelmezhető. *Konzultatív részvétel* esetén a felnőttek kikérik a gyerekek véleményét annak érdekében, hogy minél jobban megismerhessék a gyerekek nézőpontját. Ilyenkor a felnőttek kezdeményezik és irányítják az adott projektet, amiben a döntéseket is ők hozzák. Ezen a szinten a gyerekek nem kerülnek konkrét döntési helyzetbe. Ugyanakkor a kutatók elismerik, hogy a gyerekek olyan szakértelemmel és perspektívával rendelkeznek, amelyek új szempontokat hoznak be, és amelyeket a felnőtteknek érdemes figyelembe venniük a döntéseik során. *Kollaboratív részvétel* esetén már partnerség van a felnőttek és a gyerekek között. Bár ebben az esetben is a felnőtteké a kezdeményezés, a gyerekeknek lehetőségük van aktívan befolyásolni a projekttel kapcsolatos döntéseket. *Gyerekek által vezetett részvétel* esetén a gyerekeknek lehetőségük van különböző tevékenységek kezdeményezésére. Ilyenkor maguk határozzák meg a számukra releváns kérdéseket, és ők irányítják a folyamatot. A felnőttek csak segítő szerepben vannak jelen: információkkal és tanácsokkal támogatják a gyerekeket céljaik megvalósításában.

A kutatás fázisait Earl Babbie (2008) tankönyvi útmutatásai alapján határoztuk meg, de figyelembe vettük Shaw és munkatársai (2011) munkáját is, akik szintén a kutatási fázisok szerint határozták meg a gyerekek részvételének egyes szintjeit. A kutatás *tervezésének* fázisa magában foglalja a kutatási téma és a lehetséges kutatási kérdések meghatározását. Ezt követi a *konceptualizálás*, amely a kutatás kulcsfogalmainak definiálását jelenti. A kutatási módszer megválasztása mellett kiemelten fontos az *operacionalizálás* folyamata, amely a konkrét mérési eljárások kialakítását jelenti (pl. kérdőíves vizsgálat esetén a kérdések megfogalmazását). Az *adatgyűjtés* során kerülnek összegyűjtésre a szükséges adatok, amelyeket az *elemzés* fázisa követ, hogy azokból olyan következtetéseket lehessen levonni, amelyek alapján megválaszolhatók a kutatás kérdései. Végül a *disszemináció* az eredmények közzétételét és bemutatását jelenti, például publikáció vagy konferenciaelőadás formájában.

E kettős fókusz alapján az 1. táblázatban a kutatási folyamat egyes fázisaihoz rendeltelen jelenítjük meg a gyermekrészvétel lehetséges szintjeit. A konzultatív szinten a kutatást alapvetően a felnőttek vezetik, azonban az egyes szakaszokban kikérik a gyerekek véleményét, amit beépítenek a kutatás koncepciójába, a mérőeszközbe, valamint az eredmények értelmezésénél is figyelembe veszik a gyerekek szempontjait. Kollaboratív szinten a gyerekek minden folyamat aktív részesei lehetnek, a kutatások koncepciójának kialakításától az eredmények értelmezéséig aktív döntési pozícióban jelennek meg. A gyerekek által vezetett kutatások minden szakaszában a gyerekeké a vezető szerep.

Bár a kutatások különböző szakaszaiba a gyerekek több szinten is bevonhatók, a kutatások jellege – például, hogy kvantitatív vagy kvalitatív kutatást végzünk – alapvetően befolyásolja részvételük szintjét. Egy kvantitatív kutatás esetén, ahol a kérdés gyakran online kérdőíven keresztül történik, más lehetőségek állnak rendelkezésre a gyerekek bevonására, mint egy kvalitatív kutatás során. Ekkor, például egy interjú vagy egy fókuszcsoporthoz beszélgetés során, a gyerekek részt vehetnek megfigyelőként, társkérdőzőként vagy akár a folyamat teljes irányítóiként is.

1. táblázat. A gyerekek részvételének lehetőségei a kutatás különböző szakaszaiban

	Konzultatív részvétel	Kollaboratív részvétel	Gyerekek által vezetett kutatás
Kutatás tervezése	A felnőttek kikérik a gyerekek véleményét az általuk meghatározott kutatási témáról	A kutatási téma meghatározása a gyerekek bevonásával történik	A gyerekek önállóan határozzák meg a kutatás témáját
Konceptualizálás	A kutatás kulcsfogalmainak meghatározásakor figyelembe veszik a gyerekek által felvetett problémákat	A kutatás kulcsfogalmainak meghatározása a gyerekek aktív közreműködésével történik	A kulcsfogalmakat a gyerekek önállóan határozzák meg
Kutatási módszer kiválasztása és operacionalizálás	A kialakított eszközökről (pl. kérdőívről/interjúvázlatról) kikérik a gyerekek véleményét, észrevételeiket beépítik	Az eszközök (pl. kérdőív/interjúvázlát) kialakítása a gyerekekkel együtt történik	Az eszközöket (pl. kérdőívet/interjúvázlatot) a gyerekek önállóan alakítják ki
Adatgyűjtés	A kutatás jellegétől függően tájékoztatják a gyerekeket az adatgyűjtés folyamatáról, esetleges döntési helyzetekben kikérik a véleményüket	A kutatás jellegétől függően az adatgyűjtés a gyerekek bevonásával történik, pl. megfigyelőként, társkérdezőként részt vesznek a folyamatban	A gyerekek önállóan végzik az adatgyűjtést, a felnőttek segíthetik a lebonyolítást
Elemzés	Kikérik a gyerekek véleményét az eredményekről, megállapításait felhasználják az eredmények értelmezésében	Az eredmények értékelése a gyerekek bevonásával történik, a gyerekek aktívan részt vesznek az adatok feldolgozásának folyamatában	A gyerekek önállóan értékelik az adatokat és foglalják össze az eredményeket
Disszemináció	Kikérik a gyerekek véleményét a kutatás eredményeit összegző jelentésről/ publikációról	A gyerekek részt vesznek a kutatási jelentés megírásában, véleményük különállóan és integráltan is megjelenhet. Részt vesznek az eredmények bemutatásában	A gyerekek önállóan készítik el a kutatási jelentést / publikációt, az eredmények bemutatását ők irányítják és bonyolítják le

Forrás: saját szerkesztés.

PÉLDÁK HAZAI GYERMEKRÉSZVÉTELI KUTATÁSOKRA

A vizsgált hazai kutatások bemutatása

A továbbiakban három, korábban megvalósított kutatást mutatunk be, amelyekben a gyerekek konzultatív és kollaboratív szinten vettek részt. A kutatásokat a Hintalovon Gyermekjogi Alapítvány valósította meg a szerzők szakmai vezetésével. Mindegyik projekt az alapítvány gyerekönkéntesei, a **Gyermekjogi Követek részvételével zajlott**, akik bevonását a Gyermekrészvétel Program támogatta.⁴ A gyerekönkéntesek az alapítványhoz történő csatlakozáskor szerződést kötnek az alapítvánnyal, amely kiterjedt a különböző projektekben való részvételre. A szülők a szerződéskötést megelőzően részletes tájékoztatást kapnak az együttműködés kereteiről, beleértve a gyerekek szerepét, részvételét, a törvényes képviselő felelősségét, a kapcsolattartás módját, az adatkezelésre, azaz a képmások (fotók, viedók) és hangfelvételek készítésére vonatkozó szabá-

⁴ A Gyermekjogi Követek (mai nevükön Kiskorú Kollégák vagy KiKo-k) a Hintalovon Alapítvány 13–17 éves önkéntesei, akik tanácsadóként, aktivistaként és kutatóként dolgoznak együtt a szakmai csapattal. Részt vesznek szakmai eseményeken és médiamegjelenésekben, hogy képviseljék a gyerekek jogait, valamint segítik a gyerekek nézőpontjának megjelenését hazai és nemzetközi programokban. Emellett önálló projekteket is kezdeményeznek és megvalósítanak. A gyerekek bevonásáról a Gyermekrészvétel Program munkatársai évente készítenek beszámolót, amely átfogó képet ad a részvételük módjáról és hatásáról. Részletek: www.hintalovon.hu

lyokat. A gyerekek minden projektben önkéntesen vesznek részt, és bármikor lehetőségük van kilépni a folyamatból. A gyermekvédelmi útmutatóban foglaltak szerint⁵ probléma esetén a szülők is élhetnek jelzéssel, mely minden esetben kivizsgálásra kerül. A Gyermekjogi Követek szerepe annak elősegítése volt, hogy a válaszadó gyerekek részvétele érdemi lehessen. Mindhárom esetben kiemelt cél volt, hogy a kutatás gyerekek bevonásával valósuljon meg, hiszen a Hintalovon Gyermekjogi Alapítvány missziójának része, hogy minőségi gyermekrészvételt biztosítson. A kutatások tervezésekor abból indultunk ki, hogy a gyerekek bevonása elengedhetetlen a megbízható és érvényes eredmények eléréséhez. A bevont partnerek mindegyike osztotta ezt a megközelítést.

A *Te hogy látod?* kutatás és kampány 2018 és 2020 között valósult meg a Hintalovon Gyermekjogi Alapítvány vezetésével, és a Gyermekjogi Civil Koalíció közel húsz szervezetének közreműködésével (*Te hogy látod?* 2019). A kutatás célja az volt, hogy az ENSZ Gyermekjogi Bizottsága számára hiteles képet nyújtson arról, hogyan látják a gyerekek saját helyzetüket és jogaik érvényesülését Magyarországon (Németh–Balogh 2019a). A kutatás kevert módszertant alkalmazott (Németh–Balogh 2019b), egy kérdőíves felmérésből, valamint fókuszcsoportos vizsgálatokból állt (jelen tanulmányban elsősorban a kvantitatív részére fókuszálunk). Az adatgyűjtés során közel 5300 gyerek töltötte ki az online kérdőívet, amely hét, a gyerekek számára legfontosabb témát érintett, emellett 50 hátrányos helyzetű és fogyatékossgal élő gyerekekkel fókuszcsoportos beszélgetések is zajlottak. A projektben 12 fő, 14–17 éves Gyermekjogi Követ vett részt aktívan, akik közreműködtek a kutatás népszerűsítésében, az eredmények értelmezésében és bemutatásában. A kampány a kutatást kiegészítve a gyermekjogok megismertetését is szolgálta, és párbeszédet kezdeményezett a gyerekek döntéshozatalban való részvételéről. Mivel a kutatás a gyerekek hangjának társadalmi láthatóságát és a változás előmozdítását célozta, a részvételi akciókutatások körébe sorolható.

Az *INCLUDE* kutatás 2019 és 2021 között zajlott a Hintalovon Alapítvány, az Antwerpeni Egyetem, a ciprusi *Hope for Children* szervezet és az Európai Eltűnt Gyerekek Szövetsége együttműködésében (*INCLUDE* 2020). A nemzetközi kutatás célja annak feltárása volt, hogyan támogathatják a szakemberek azokat a gyerekeket, akiket az egyik szülő a másik engedélye nélkül visz külföldre – vagyis jogellenes gyermekelvitel áldozataivá válnak⁶. A kutatás kvalitatív módszertant alkalmazott. A magyarországi kutatásban (Németh–Balogh 2021) felső tagozatos diákok a tanítási dráma módszertant alkalmazó foglalkozásokon keresztül osztották meg tapasztalataikat és gondolataikat arról, mitől érzik magukat biztonságban, és hogyan lehet őket jobban meghallani ilyen kiszolgáltatott helyzetekben. A kutatásban 3 fő, 14–17 éves Gyermekjogi Követ vett részt aktívan, akik a drámafoglalkozások menetrendjének kialakításában, a foglalkozások megfigyelésében, az eredmények értelmezésében és bemutatásában vállaltak szerepet. A gyerekekkel végzett kutatás alapján **ajánlások készültek** a jogellenes gyermekelviteli ügyekben dolgozó bírók, jogászok és szociális szakemberek számára. A gyerekek szakpolitikai kérdésbe való bevonása miatt az *INCLUDE* a **döntéstámogató-deliberatív kutatások** körébe sorolható.

A *Közösségi gyermekvédelem* kutatás 2020 és 2022 között szintén egy pályázat keretében valósult meg a Hintalovon Gyermekjogi Alapítvány koordinálásában (*Közösségi gyermekvédelem* 2021). A nemzetközi projekt szlovák, román, albán és moldáv szervezetek együttműködésével valósult meg. A kutatás célja az volt, hogy feltárja, miként járulhatnak hozzá a helyi közösségek a gyerekek biztonságához, és hogyan erősíthető a

5 <https://hintalovon.hu/gyermekvedelmi-utmutatok/>

6 A kutatásban sem a Gyermekjogi Követek, sem a dráma foglalkozásokon részt vevő gyerekek nem voltak érintettek jogellenes elvitelben.

társadalmi felelősségvállalás a gyermekbántalmazás megelőzésében (Balogh–Németh–Vaskuti 2021). A kutatás kvantitatív módszertant alkalmazott. A kutatásban Magyarországról több mint **1400 gyerek** vett részt háromrészes online kérdőív kitöltésével, amely a bántalmazás felismerésére, a segítségkérésre és a támogató kapcsolatok megélésére fókuszált. A projektben 3 fő, 15–17 éves Gyermekjogi Követ vett részt: tanácsokkal szolgáltak a projekt felnőtt munkatársai számára, részt vettek a kérdőíves kutatás összes fázisában. Ez a projekt nem zárult le a kutatási jelentés közzétételével, hanem az eredmények tesztelésre kerültek egy helyi közösségben, amely szintén a gyerekek részvételével valósult meg. Jelenlétük fontos szempontokat adott a közösségek, köztük a gyerekek, megszólításához és megerősítéséhez. Tekintve, hogy részvételük elsősorban szakpolitikai ajánlások kidolgozását segítette, a kutatás szintén a döntéstámogató-deliberatív kutatások közé sorolható.

A részvétel szintjeinek elemzése a vizsgált kutatások fázisai szerint

A vizsgált kutatások során a gyermekrészvétel szintje a projekt kereteitől és időtartamától függően változott. A következőkben a kutatási fázisok szerint mutatjuk be ezeket a szinteket (2. táblázat), kiemelve azokat a konkrét tevékenységeket és szerepköröket, amelyek jól érzékeltetik a különbségeket. Akár konzultatív szerepben vettek részt a gyerekek, akár közösen hoztunk döntéseket, a részvételük keretét minden esetben rendszeres, személyes vagy online találkozók adták. Ezek olykor strukturált formában, játékos és interaktív foglalkozások keretében zajlottak, máskor pedig kötetlenebb projektmegbeszélések formájában, a kutatási célokhoz igazodva és a résztvevők érdemi bevonását szolgálva.⁷ A gyerekek szerepe minden egyes kutatási fázisban hangsúlyos volt, észrevételeik és az általuk megvalósított feladatok minden esetben meghatározták a következő szakaszban elvégzendő tevékenységet.

2. táblázat. A gyerekrészvétel szintjei korábbi kutatásokban

	Te hogy látod?	INCLUDE	Közösségi gyermekvédelem
Kutatás tervezése	nem volt bevonás	Konzultatív	Kollaboratív
Konceptualizálás	Konzultatív	Konzultatív	Kollaboratív
Kutatási módszer kiválasztása és operacionalizálás	Konzultatív	Konzultatív	Kollaboratív
Adatgyűjtés	Konzultatív/Kollaboratív	Kollaboratív	Konzultatív/Kollaboratív
Elemzés	Konzultatív	Kollaboratív	Kollaboratív
Disszemináció	Kollaboratív	Kollaboratív	Kollaboratív

Forrás: saját szerkesztés.

A vizsgált kutatások *tervezési* folyamatában való gyermekrészvételt a projekt keretei is meghatározták. A Te hogy látod? kutatás esetében cél volt, hogy elkészüljön Magyarország első gyermekjelentése az ENSZ Gyermekjogi Bizottsága számára, ezért a tervezési folyamatba a gyerekek még nem kerültek bevonásra. Az INCLUDE kutatás egy pályázat keretében valósult meg, ahol a kutatás témája – a gyerek jogellenes elvitele – adott volt. Emiatt a kutatás kérdéseinek kialakításában a gyerekek még nem vettek részt, azonban a formai keretek meghatározásáról kikértük a véleményüket, például arról, hogy számukra mi lenne komfortos egy

⁷ A gyerekek részvételéről külön összefoglalók elérhetők a Hintalovon Gyermekjogi Alapítvány weboldalán (Gyermekjogi Követek a „Te hogy látod?” kampányban 2019; Dráma alapú kutatás a jogellenes gyermekelvitelről 2020; Gyerekrészvétel a közösségi gyermekvédelem projektben 2020).

ilyen kutatás résztvevőjeként. A közösségi gyermekvédelemről szóló kutatás szintén egy pályázat keretében valósult meg, azonban annak rugalmassága lehetővé tette a gyerekek bevonását már a tervezési szakaszban. Közösen határoztuk meg, hogy mi legyen a kutatás fókuszában, amikor fel akarjuk mérni a gyerekek biztonságérzetét, valamint velük együtt hoztunk döntést arról is, hogy az iskolai és a családon belüli bántalmazást nem vizsgáljuk, hanem a nyilvános helyen történő esetekre fókuszálunk.

A *konceptualizálás* folyamatába már mindhárom kutatásban bevonásra kerültek a gyerekek. A Te hogy látod? kutatás esetében a gyerekek véleményének figyelembevételével határoztuk meg azokat a témaköröket, amelyekről a kutatás készült. Bár ezek összességében igazodtak az ENSZ által Magyarország számára megküldött kérdéssorhoz, a kutatás gyerekrésztvevői megosztották, hogy szerintük mely problémák azok, amelyek a saját életükben és a gyerekek széles körében is a legmeghatározóbbnak számítanak. Az INCLUDE kutatásban megismertettük a gyerekeket a jogellenes elvitel fogalmával és az ahhoz kapcsolódó eljárások szakaszaival, ők pedig elmondták, hogy szerintük melyek azok a meghatározó pontok és kérdések, amelyek egy gyerek számára fontosak egy ilyen eljárás során. Ezeknek a meglátásoknak a felhasználásával született meg a drámafoglalkozás koncepciója. A közösségi gyermekvédelmet vizsgáló kutatásban a kutatás fókuszának a meghatározása után a gyerekekkel közösen döntöttük el, mely esetek tartoznak abba a körbe, amelyekben a gyerekek nyilvános térben bántalmazást szenvedhetnek el.

A Te hogy látod? kutatás *operacionalizálási* folyamatában szintén konzultatív módon vettek részt a gyerekek. A meghatározott témakörök mentén a kutatásvezetők által kidolgozott kérdőívet véleményezték, majd a megjegyzéseik alapján a kérdőív átdolgozásra került. Az INCLUDE kutatásban egy drámatanár dolgozta ki a foglalkozások tervét, amelyeknek célja az volt, hogy a szituációs játékokban a jogellenes elvitelhez kapcsolódó események és eljárási cselekmények analógiája jelenjen meg. A foglalkozástervekről a gyerekekkel konzultáltunk, például arról, hogy az adott megoldás, történeten belüli cselekmény vagy fordulat mennyire releváns és hiteles az ő életükben. Észrevételeik alapján a drámafoglalkozások terve átdolgozásra került. A közösségi gyermekvédelem kutatásban ezzel szemben kollaboratív szinten, a gyerekekkel együtt dolgozva kerültek kialakításra azok az esetek, amelyek a kérdőívbe kerültek, valamint a kérdések megfogalmazása is közös munka eredményeként született. Az esetek kialakítása játékos formában zajlott. Közösen meghatároztunk lehetséges cselekményeket, helyszíneket, aktív és passzív szereplőket, majd ezek kombinálásával alakultak ki a végleges esetek. Ezt követően a gyerekekkel együtt szűkítettük le a listát a kérdőívekbe véglegesen bekerülő esetekre.

Az *adatgyűjtés* folyamatába történő bevonás mértékét jelentősen befolyásolta az adatgyűjtés módszere. A Te hogy látod? kutatás, valamint a közösségi gyermekvédelem kutatás is online kérdőív segítségével zajlott, így a gyerekek az adatfelvételben klasszikus értelemben véve (például kérdőívek lekérdezésében) nem vettek részt. Mivel azonban mindkét adatfelvételhez egy online kampány is tartozott, aktív szerepet vállaltak a kérdőívek népszerűsítésében, különösen online közösségek (pl. *gamer*-csoportokban). A kampány egyes lépéseivel kapcsolatban többször konzultáltunk velük, valamint részt vettek a kérdőíveket népszerűsítő anyagok megalkotásában is. A Te hogy látod? kampányban például fotókat készítettek a plakátokhoz, valamint közreműködtek a kreatív kampányanyagok szöveges és vizuális megalkotásában is. A közösségi gyermekvédelem kutatás kérdőíveinek népszerűsítéséhez pedig videós tartalmat gyártottak, amelyben a részvétel céljáról, menetéről is tájékoztattak. Az INCLUDE kutatás kvalitatív jellegéből fakadóan klasszikus értelemben is lehetőséget biztosított a részvételre. A gyerekek megfigyelőként vettek részt a drámafoglalkozásokon, tapasztalataikat pedig saját megfigyelési jegyzőkönyvben rögzítették.

Az *adatok elemzésében* a Te hogy látod? kutatásban a gyerekek konzultatív módon vettek részt. A kutatás eredményeit megosztottuk velük, ők pedig elmondták észrevételeiket, amelyeket az eredmények értelmezésekor felhasználtunk. Az INCLUDE kutatás során a drámafoglalkozások leiratait, valamint a kutatók és a gyerekek megfigyelési jegyzőkönyveit több foglalkozás keretében együtt dolgoztuk fel. Az elemzési szempontokat közösen határoztuk meg. A kutatásvezetők ez alapján összegezték az adatokat, majd a főbb eredmények meghatározása a gyerekekkel közösen történt. A közösségi gyermekvédelem kutatásban a kvantitatív eredményeket a kutatásvezetők összegezték, amelyet azonban a gyerekekkel közösen értelmeztünk.

A *disszemináció* fázisa a Te hogy látod? kutatás esetében nem csupán a kutatási jelentés közzétételét jelentette, hanem annak képviselőjét is. A kutatás gyerekrésztvevőinek egyike kiutazott az ENSZ Gyermekjogi Bizottságának meghallgatására, ahol a Bizottság előtt személyesen képviselte a gyerekek véleményét. Az INCLUDE kutatás eredményeit egy kutatási jelentésben összegeztünk, amelyben megjelent a gyerekek véleménye. Emellett egy videós anyag is készült (INCLUDE 2020), amelyben a társkutatóként részt vevő gyerekek mutatták be a kutatást, a főbb eredményeket és azok hasznosulását. A közösségi gyermekvédelem kutatás sem ért véget a kutatási jelentés közzétételével. A kutatás eredményei egy lakossági fórumon kerültek bemutatásra azzal a céllal, hogy teszteljük azok gyakorlati alkalmazhatóságát. Ezen az eseményen a gyerekek is aktív szerepet vállaltak.

A kutatásokban a gyerekek érdemi részvétele a döntési folyamatokon kívül a kutatáshoz kapcsolódó közös tevékenységekben valósult meg. A különböző fázisokban általuk megvalósított feladatok (3. táblázat) tették lehetővé, hogy a kutatások gyerekbarát kereteket biztosítsanak a válaszadó gyerekek számára, amely növelte az eredmények megbízhatóságát és érvényességét. Az adott szakaszban megjelenő véleményük, valamint a tevékenységük alapvetően meghatározta a következő szakasz feladatait és a kutatás irányát is befolyásolta. Jó példa erre a Közösségi gyermekvédelem kutatás tervezési fázisa, amelyben a gyermekbántalmazás megelőzésének közösségi lehetőségeivel kapcsolatban a gyerekrésztvevők egyértelműen megfogalmazták, hogy a gyerekeket körülvevő, családjukon kívül levő közösségekben a felelős felnőttek a nyilvános térben megjelenő bántalmazási helyzetek kezelésében és megelőzésében tudják támogatni a gyerekeket, ezért a kutatásban erre fókuszáltunk. De jó példa az INCLUDE kutatás konceptualizálási szakasza is, ahol a gyerekek a jogellenes elvitelről való tanulás közben meg tudták fogalmazni, hogy melyek egy gyerek számára a legfontosabb pontok és kérdések, így a drámafoglalkozást úgy lehetett kialakítani, hogy ezek hangsúlyosan megjelenjenek benne.

3. táblázat. A közösen végzett tevékenységek a kutatások különböző fázisaiban

Kutatási fázis	Te hogy látod?	INCLUDE	Közösségi gyermekvédelem
Kutatás tervezése	nem volt bevonás	kutatási dizájn véleményezése, figyelemmel arra, hogy egy gyereknek mi lenne a legkomfortosabb egy ilyen helyzetben	kutatás fókuszának közös leszűkítése, tekintettel arra, hogy a gyerekeknek milyen jellegű bántalmazással kapcsolatos kérdések tehetők fel biztonságosan egy online kérdőívben
Konceptualizálás	kérdőív témaköreinek véleményezése, figyelemmel arra, hogy a gyerekek számára melyek a fontos és aktuális kérdések	egy workshop keretei között ismerkedés a jogellenes elvétel fogalmával és jelenségével, valamint az ilyen esetekben alkalmazott eljárással; a gyerekek számára legfontosabb pontok meghatározása	az kutatás fókuszába illő esetek körének közös meghatározása
Kutatási módszer kiválasztása és operacionalizálás	kérdőív véleményezése; kérdések érthetőségének és relevanciájának értékelése; gyerekek visszajelzései alapján módosítás	drámafoglalkozás-tervek véleményezése; történetek és szituációk relevanciájának vizsgálata; foglalkozástervek átdolgozása	egy workshop keretében játékos módszerekkel esetek közös kidolgozása: cselekmények, helyszínek, szereplők meghatározása; esetek körének leszűkítése; az esetekhez kapcsolódó kérdések közös megfogalmazása
Adatgyűjtés	online kampány tervezése és megvalósítása: plakátfotók készítése; kreatív szöveges és vizuális anyagok kidolgozása; kampányelemekről konzultáció	részvétel drámafoglalkozásokon megfigyelőként; saját megfigyelési jegyzőkönyvek készítése	online kampány tervezése és megvalósítása: videós tartalomkészítés; részvétel céljának és menetének gyerekarbát bemutatása
Elemzés	eredmények közös értelmezése; eredményekkel kapcsolatos észrevételek megosztása	leiratok és megfigyelési jegyzőkönyvek közös feldolgozása; elemzési szempontok közös meghatározása; adatok közös elemzése; eredmények közös megfogalmazása	adatok közös elemzése; eredmények közös megfogalmazása
Disszemináció	ENSZ Gyermekjogi Bizottság előtti meghallgatáson részvétel; gyerekek véleményének képviselése	kutatási jelentés elkészítésében való részvétel; az eredményekről szóló videós anyag készítése	eredmények bemutatása lakossági fórumon; gyakorlati alkalmazhatóság közös tesztelése

Forrás: saját szerkesztés.

A gyerekek érdemi részvételének elemzése a vizsgált kutatásokban

Bármely szinten is vesznek részt a gyerekek egy kutatásban, részvételük minden esetben speciális körülményt igényel. Az alábbiakban a három vizsgált gyermekrésztvételi kutatás példáin keresztül mutatjuk be, milyen intézkedésekkel igyekeztünk biztosítani a gyerekrésztvevők érdemi bevonását. A fentiekhez hasonlóan itt is kizárólag azoknak a gyerekeknek a részvételére fókuszálunk, akik a kutatási folyamatot mélyebben segítették, és elsősorban azokra a szempontokra térünk ki, amelyek a hagyományos kutatásetikai megközelítésekben kevesebb hangsúlyt kapnak.⁸ A leírás nem ad teljes választ arra, hogyan vonhatók be a gyerekek a kutatásba, de érzékelteti azokat a lépéseket és lehetőségeket, amelyek elősegíthetik az érdemi részvételt.

⁸ A Te hogy látod? kutatás szakmai háttéranyaga (Németh–Balogh 2019b) és az INCLUDE kutatás módszertani háttéranyaga (Németh–Balogh–Márton 2020) részletesebb leírást adnak arról, hogy miként törekedtünk az etikai alapelvek érvényesítésére a válaszadó gyerekek esetében is.

Átláthatóság és tájékoztatás: A gyerekek számára közérthető, vizuálisan vonzó felhívó és tájékoztató anyagok készültek, amelyek bemutatták a részvétel célját, folyamatát és kereteit. Ezek a dokumentumok világosan ismertették, milyen feladatokra, felelősségi körökre és időbeli elköteleződésre számíthatnak. A részvételi kutatásokra jellemző módon, nagy hangsúlyt kapott a szóbeli tájékoztatás és a folyamatos párbeszéd. Időt szántunk arra, hogy a kutatásról és a gyerekek szerepéről előzetesen és a folyamat közben is eleget beszéljünk, különösen akkor, amikor a kutatás új szakaszba lépett, vagy új résztvevők csatlakoztak – mint a Te hogy látod? kutatás esetében. A részvétel biztonságát és átláthatóságát szerződések is megerősítették, részletesen szabályozva a jogok és kötelességek körét, amelyeket a gyerekek és szüleik is aláírtak. A gyerekek bevonásának koordinálására kijelöltünk egy felelőst, akihez a gyerekek bármikor fordulhattak kérdéseikkel. A gyerekrésztevők tájékoztatását segítő lépések sok esetben a válaszadó gyerekek tájékoztatásához is hasznosak voltak.

Önkéntesség: Az érdeklődő gyerekeknek időt adtunk arra, hogy a tájékoztatás után otthonukban is mérlegeljék, szeretnének-e részt venni a kutatásban. Más projektlehetőséget is felkínáltunk számukra, mely enyhítve a csoportnyomást, hozzáférhetőbbé tette a személyes preferenciákat és megkönnyítette a nemet mondást. A gyerekeknek szabadságuk volt abban is, hogy a kutatási folyamat különböző szakaszaiban eltérő mértékű elköteleződéssel vegyenek részt vagy akár felfüggeszék a részvételüket. Az alapítvánnyal kapcsolatban álló gyerekönkéntesek hosszabb távú együttműködést kötnek az alapítvánnyal így részvételük nem kizárólag a kutatásokra korlátozódik. A gyerekek munkáját képzésekkel támogatjuk. A teljes együttműködés az alapítvány Gyermekvédelmi útmutatója által szabályozott keretek között valósul meg, ami az itt is bemutatott etikai alapelvek mentén biztosítja, hogy a gyerekek saját elhatározásukból, a számukra elfogadható mértékben vegyenek részt a különböző projektekben, így a kutatásokban is.

Tisztelet: Az elfogadó, bátorító légkör és a bizalom kialakulása érdekében számos olyan közös tevékenységet szerveztünk, amelyek nem közvetlenül a kutatáshoz kapcsolódtak, hanem egymás megismerését és a közös élményeket szolgálták. A gyerekekkel kapcsolatba kerülő felnőttek felkészítése során szintén hangsúlyt kapott a tiszteletteljes, vitakultúrát támogató hozzáállás fontossága és az ezt segítő gyakorlatok, módszertanok megismerése.⁹ Alapvető volt, hogy minden résztvevő hangja teret kapjon, és senki ne érezze magát háttérbe szorítva. A közös munka kezdetén a gyerekekkel együtt lefektettük a csoportmunkát irányító alapelveket, különösen azt, hogy egymás véleményét mindenki tisztelettel kezelje. Amikor a gyerekek ötletei vagy kezdeményezései nem voltak megvalósíthatók – például jogi vagy anyagi okokból, mint az **INCLUDE** drámafoglalkozásaihoz tervezett eszközök vagy a **Közösségi gyermekvédelem** „utca embere” kampányötlete – mindig törekedtünk arra, hogy világos magyarázatot adjunk a döntéseinkre. Emellett a kutatás folyamatának során folyamatosan kommunikáltunk a gyerekek részvételéről, többek között a kutatási jelentésekben egyenrangú szerzőként tüntettük fel a gyerekrésztevőket.

Relevancia: A gyerekrésztevők olyan tevékenységekbe kapcsolódtak be, amelyek megfeleltek képességeiknek, tapasztalataiknak és érdeklődésüknek. Külön figyelmet fordítottunk arra, hogy a gyerekek bevonását ne edukációs vagy érzékenyítő célok vezéreljék, hanem a partnerség és a kíváncsiság. Arra törekedtünk, hogy a gyerekek hozzájárulásai érdemben formálják a kutatási folyamatot, vagy kiegészítsék a felnőtt résztvevők munkáját.

⁹ Ebben hasznos segítséget nyújtott például a Eurochild (2020) által kiadott Child Participation Toolbox, amely bevált eszközöket kínál a gyermekrészvétel ösztönzéséhez.

Gyerekbarát megvalósítás: Biztosítani kívántuk, hogy a részvételi folyamat minden eleme igazodjon a gyerekek életkori sajátosságaihoz és igényeihez. A találkozót olyan időpontokban és helyszíneken tartottuk, amelyek tiszteletben tartották az iskolai kötelezettségeket és a szabadidőt. Központi, könnyen megközelíthető helyszínen, barátságos elrendezéssel és apró figyelmességekkel, például rágcsláni valóval vártuk a gyerekeket. A személyes találkozót kiegészítette az **online kommunikáció**, amely a Covid19-járvány idején vált kiemelten fontossá. Ez nemcsak a folyamatos kapcsolattartást segítette, hanem rugalmasabbá tette a közös munkát, jobban igazodva a gyerekek eltérő napirendjéhez és leterheltségéhez. A találkozók tervezésekor ügyeltünk a **munka és a kikapcsolódás egyensúlyára**: a megbeszélések ritmusát tudatosan váltották a csapatépítő és játékos tevékenységek.

Inkluzivitás: A gyerekrésztevők a Hintalovon Alapítvány gyerekönkéntesei közül kerültek ki, akik nyílt felhívásra jelentkeztek. A gyerekönkéntesek toborzása során törekedtünk a gyerekek közvetlen elérésére: a felhívás megjelent a gyerekek által használt közösségimédia-felületeken, de eljutott szülők, pedagógusok és speciális intézmények felé is. Kiválasztásuknál cél volt, hogy a csoport minél sokszínűbb háttérű gyerekekből álljon. A részvétel feltételei rugalmasak voltak: a csapat széles életkori sávból verbuválódott, a részvételt nem kötöttük sem érintettséghez (például bántalmazásban vagy jogellenes elvitelben), sem előzetes tapasztalathoz – a motiváció volt a döntő szempont. A *Te hogy látod?* kutatásban külön figyelmet fordítottunk a részvételi folyamat „demokratizálására” is, ezért minden olyan kampányeszközt és segédanyagot megosztottunk, amivel más gyerekek is bekapcsolódhatnak a részvételi akciókutatásba. Tudatosan törekedtünk arra, hogy csökkenjen a távolság a gyerekek és a kutatófelnőttek között: a bevonás nem kizárólag egy kapcsolattartó vagy a facilitátor feladata volt, hanem közvetlen interakciók alakultak ki a kutatók és a szakmai csapat tagjai között. Amikor csak néhány gyerek vehetett részt egy-egy tevékenységben – például a kutatás eredményeit bemutató konferencián –, a kiválasztás átlátható volt, és a gyerekek véleményét is figyelembe vettük. Ugyanakkor az inkluzivitás elvének megvalósítása a részvételi kutatások egyik legnagyobb kihívása maradt, hiszen az ilyen mértékű elköteleződést igénylő folyamatok óhatatlanul szűkítik azok körét, akik ténylegesen részt tudnak venni bennük, hiszen nem minden gyerekeknek van lehetősége jelentős mennyiségű időt igénybe vevő feladatokban hosszú távon elköteleződni.

Képzéssel támogatás: Az *INCLUDE* és a *Te hogy látod?* kutatás során módszertani anyagok készültek a gyerekek részvételét facilitáló szakemberek számára, amelyek a részvételi munka szakmai standardjait és etikai szempontjait rögzítették. Ezeket online és személyes megbeszéléseken dolgoztuk fel, és a szakmai partnerekkel rendszeres egyeztetéseket tartottunk a kölcsönös tanulás jegyében. A felnőtt kutatói csapat interdiszciplináris összetétele – szociológiai, jogi és pszichológiai háttérű szakemberek együttműködése – lehetővé tette a kölcsönös tanulást, amelyben a kutatómódszertani és facilitatori ismeretek megosztása mind a gyerekek, mind a felnőttek munkáját gazdagította. A gyerekrésztevők számára minden kutatásban biztosítottuk a szükséges háttértudást és felkészítést. A *Te hogy látod?* kutatásban a gyerekjogokról és az ENSZ monitorozó szerepéről, az *INCLUDE* projektben a jogellenes gyerekelvitelről, míg a *Közösségi gyermekvédelem* kutatásban a gyermekekkel szembeni erőszakról tartottunk foglalkozásokat. Az elméleti ismeretek mellett gyakorlati készségeiket is fejlesztettük – például a médiaszereplésre vagy a képszerkesztő eszközök használatára való felkészítéssel.

Biztonság, kockázatérzékenység: A Hintalovon Alapítvány akkor hatályos Gyermekvédelmi Irányelve részletesen szabályozta a gyerekönkéntesek kutatásokban való részvételét. A gyerekrésztevők ezt részleteiben megismerték, megkapták annak gyermekbarát változatát is, elvégeztek egy vonatkozó *e-learning* képzést, és

személyesen is átbeszéltük a rájuk vonatkozó részeket. Az útmutató kiterjedt az adatkezelésre, a kapcsolattartás módjaira, a nyilvános szereplésekre, a kockázatkezelésre és a panaszmechanizmusra is. Utóbbi lehetővé tette, hogy a gyerekek számukra biztonságos módon – akár anonim formában – jelezhessék, ha visszaélést vagy nehézséget tapasztalnak, és biztosította, hogy minden jelzést komolyan vegyünk. A nyilvános szerepléseket és anyagokat minden esetben **egyedi kockázatelemzés** előzte meg, amely során mérlegeltük a gyerekek nevének és képmásának közlésével járó kockázatokat. Ezekről a kérdésekről mindig előzetesen egyeztettünk a gyerekekkel és szüleikkel. A kutatásokhoz előzetes kockázatelemzést is készítettünk, a társadalmi és politikai környezet adottságait figyelembe véve. Ebben a *Keeping Children Safe* nemzetközi szervezet belső szakmai anyagai voltak segítségünkre, és az INCLUDE kutatás esetében közvetlenül is egyeztettünk a szervezettel a drámaalapú módszertan érzelmi hatásairól. A biztonságos környezet megteremtését a **találkozók légköre** is támogatta: minden alkalom előtt és után lehetőséget biztosítottunk kötetlen beszélgetésre, és a közös munka során is teret adtunk az érzések megosztásának és feldolgozásának. Ez különösen fontos volt például a **Közösségi gyermekvédelem** kutatásban, ahol a gyerekekkel közösen kidolgozott kérdőív a bánásmóddal és erőszakkal kapcsolatos tapasztalatokra kérdezett rá.

Elszámoltathatóság: Minden találkozón visszajelzést adtunk a gyerekeknek arról, mi történt a két alkalom között: ismertettük a kutatás előrehaladását, az eredményeket, a megjelenéseket, valamint a felmerülő kihívásokat. A folyamatot rendszeres nyomon követés és közös értékelés kísérte, amelyben a gyerekek aktív szerepet kaptak. Külön figyelmet fordítottunk a rendszeres visszajelzések gyűjtésére: a közös munka értékelésére személyes beszélgetések során, illetve félévente anonim kérdőívek segítségével került sor. Ezek lehetőséget adtak arra, hogy a gyerekek biztonságos módon osszák meg tapasztalataikat a részvételtől. A kutatások elszámoltathatóságát a nyilvánosság felé is biztosítottuk. A gyerekek bevonásának szakmai és módszertani leírását mindenki számára hozzáférhetővé tettük, a kampányok hivatalos felületein pedig folyamatosan kommunikáltuk a legfontosabb eredményeket és mérföldköveket. Ez nemcsak az átláthatóságot, hanem a gyerekek munkájának elismerését és láthatóságát is erősítette.

ÖSSZEGZÉS

A 21. században a kutatások világa jelentős átalakuláson megy keresztül. A technikai fejlődés, a digitalizáció és az adatvezérelt megközelítések új lehetőségeket teremtenek az adatok gyűjtésére és elemzésére (Lazer et al. 2021; Trumann et al. 2025). Egyre többféle adat keletkezik, és ezek feldolgozására egyre szofisztikáltabb módszerek állnak rendelkezésre. A kutatások interaktívabbá válnak: a résztvevők elérése, megszólítása és bevonása is személyre szabottabb, a közösségi média és a digitális platformok pedig új teret nyitnak a tudományos párbeszéd számára.

Ezek a tendenciák elkerülhetetlenné teszik, hogy a gyerekekről szóló kutatások módszertani és etikai kérdéseit is új perspektívából közelítsük meg. A gyermekjogi szemlélet térnyerése (Christensen–James 2008; Powell–Smith 2009; Agbontean et al. 2024) és a résztvételi kutatásokról szóló szakmai párbeszéd erősödése (Cornwall–Jewkes 1995; Lajos 2016; Király 2017) egyaránt hozzájárulnak ahhoz, hogy a gyerekek ne pusztán alanyai, hanem aktív alakítói legyenek a róluk szóló tudásnak. Különösen fontos ez abban a digitális korszakban, ahol a gyerekek bennszülött használói a technológiának: magabiztosan mozognak az online térben, és egyre inkább képesek saját nézőpontjukból hozzájárulni a kutatásokhoz. A gyerekekkel végzett kutatások így nemcsak a módszertanok megújulását, hanem a tudás termelésének demokratizálódását is jelzik.

Jelen tanulmány a gyerekek aktív és mélyebb bevonásával zajló kutatások módszertani és etikai sajátosságait vizsgálta három hazai kutatás példáján keresztül. Ezekben a gyerekek nem csupán válaszadóként, hanem a kutatási folyamatot alakító, konzultatív vagy kollaboratív szereplőként vettek részt (Lansdown–O’Kane 2014). Az elemzés a felhatalmazás és a felelősség különböző szintjein megvalósuló részvételre épült, amelyet a kutatási folyamat egyes fázisain keresztül követtünk végig, kitérve a kapcsolódó etikai kérdésekre is. A vizsgált kutatások tudatos, gyermekrésztvételi megközelítésükkel tűntek ki a résztvételi kutatások közül, és rámutattak arra, hogy a gyerekek érdemi részvétele nemcsak értékes, hanem megvalósítható is.

A gyermekrésztvételi szemlélet a kutatásokban azt jelenti, hogy a gyerekek aktív és érdemi résztvevők a kutatás bármely fázisában. Ez a megközelítés a gyermekrésztvétel gyermekjogi koncepciójára épül, amely a gyerekek és felnőttek közötti folyamatos párbeszédet, a kölcsönös tiszteletet hangsúlyozza (UNCRC/C/GC/12 2009). A gyermekrésztvétel egyszerre értelmezhető *jogként*, amely biztosítja a gyerekek biztonságos és érdemi lehetőségét a részvételre és a felnőttek felelősségét ennek támogatására; *paradigmaként*, amely megkérdőjelezi a felnőttek és gyerekek közötti hatalmi különbségek abszolút jellegét és kapcsolatukat az emberi méltóság és jogalanyiség alapján értelmezi; valamint *folyamatként* is, amelyben a gyerekek és a felnőttek közösen hoznak döntéseket, megosztva a felelősséget és a szerepeket (Németh–Miklósi 2025). Ezek a jellemzők a gyermekrésztvételi kutatásokban is megnyilvánulnak.

A gyermekrésztvételi szemlélet több szempontból rokon a résztvételi kutatások általános megközelítésével. A gyerekek tapasztalatát, nézőpontját és tudását értékesnek ítéli meg a tudományos megismerésben (Powell 2006; Lundy–McEvoy–Byrne 2011). A kutató már nem a tudás kizárólagos birtokosa, hanem annak egyik társalakítója, aki tudatosan dönt arról, hogy a gyerekek válaszadóként, konzultatív vagy kollaboratív partnerként tudnak érdemben részt venni a kutatásban, esetleg hogyan tudja ő támogatni a gyerekek kezdeményezéseit és az általuk vezetett kutatásokat. Ez a szemlélet a kutatás teljes folyamatát áthatja a tervezéstől az eredmények megosztásáig, elősegítve a tudás inkluzívabb és etikusabb formáit (Laws–Mann 2004; Shaw–Brady–Davey 2011; Agbontean et al. 2024).

Míg a résztvételi kutatásokat gyakran a céljuk – például a mélyebb megértést, a döntéshozatalt vagy a társadalmi változást szolgáló funkció – szerint kategorizálják (Király 2017), a gyermekrésztvételi szemlélet középpontjában a gyerekek jogalanyiséga, valamint részvételük szintje és minősége áll. A gyerekeknek például joguk van a véleményük szabad kifejezéséhez, a megfelelő tájékoztatáshoz, az erőszaktól és kizsákmányolástól való védelemhez, valamint a magánélet tiszteletben tartásához (Lansdown 2011b). A kutatásban való részvételük akkor támogatja e jogok érvényesülését, ha a kutatók nem csupán arra törekednek, hogy elkerüljék e jogok megsértését, hanem partnerként tekintenek a gyerekekre: tudatosan megfontolják bevonásuk felelős szintjét, és biztosítják az érdemi, biztonságos részvétel minden feltételét (UNCRC/C/GC/12 2009). A kutatásoknak olyan résztvételi lehetőségeket kell kínálniuk, amelyek nem használják, hanem megerősítik a gyerekeket mint aktív jogalanyokat.

A tanulmányban hangsúlyoztuk, hogy a gyermekrésztvételi szemlélet alkalmazása a kutatásokban számos előnnyel jár. Nemcsak növeli a kutatások minőségét és relevanciáját, hanem hozzájárul a gyerekek kompetenciaérzetének, önbizalmának és döntéshozatali képességének fejlődéséhez, miközben erősíti a kutatói munka etikai és társadalmi megalapozottságát is (Powell 2006; Shaw–Brady–Davey 2011; Lajos 2013; Király 2017).

A gyermekrésztvételi szemlélet előnyei ellenére azonban ez a megközelítés sem a hazai, sem a nemzetközi kutatói hagyományokba nem épült be szervesen. Elvértve jelenik meg a hazai kutatómódszertani és

etikai kódexekben – még a gyerekválaszadók vonatkozásában sem szerepel, nemhogy a részvételi kutatások tágabb területén. A gyerekek többnyire csupán az adatgyűjtés szakaszában vesznek részt, miközben az elemzésből és az eredmények értelmezéséből kimaradnak. A legfiatalabb és legkiszolgáltatottabb gyerekek bevonása továbbra is korlátozott, ami a biztonság, a reprezentáció és a döntéshozatali felelősség kérdéseit is felveti (Sevón et al. 2023). Emellett a részvételi kutatások jelentős idő- és erőforrás-ráfordítást igényelnek, amelyet a jelenlegi pályázati rendszerek ritkán támogatnak, így a kezdeményezések gyakran nem tudnak hosszú távon fennmaradni (Christensen–James 2008).

A gyermekrészvételi szemlélet kutatásokban való elterjedése érdekében nagy jelentősége van annak, hogy megismerjük a kapcsolódó gyakorlatokat. A három hazai kutatás vizsgálata ehhez kívánt hozzájárulni, ugyanakkor fontosnak tartjuk bemutatni elemzésünk főbb korlátait is. Valamennyi bemutatott példa a Híntalovon Gyermekjogi Alapítvány által koordinált projektek keretében valósult meg, ezért az elemzésünkből kimaradt a gyerekek által vezetett kutatások szemléltetése. A vizsgált kutatások szűk módszertani repertoárja nem alkalmas arra, hogy átfogóan tükrözze a gyermekrészvételi kutatások sokszínű lehetőségeit, például a kvalitatív, interjúkutatásban megvalósuló gyermekrészvételt. Korlátot jelent továbbá, hogy a gyermekrészvétel kutatási fázisok szerinti bemutatása némileg merev, „tankönyvi” megközelítést eredményez, miközben a gyakorlatban a különböző fázisok és szintek dinamikusan reflektálhatnak egymásra. Ugyanakkor a hierarchikus modellek kritikussai is megállapítják, hogy ez a megközelítés leegyszerűsítő jellege ellenére segít rendszerezni a részvételi folyamattal kapcsolatos tudást, ezért úgy véljük, hogy a gyermekrészvétellel megvalósuló kutatások bemutatásához fontos kiindulópontot jelent. A jövőben pedig érdemes a valódi részvétel minőségi dimenzióit is még részletesebben vizsgálni.

Reményeink szerint jelen tanulmány előmozdítja a gyermekrészvételi kutatásokról szóló módszertani, etikai diskurzust, és más kutatókat is arra inspirál, hogy saját gyakorlatukat ilyen szempontból vizsgálják és megosszák a kutatói közösséggel. Szükség van arra, hogy többet tudjunk meg a társszakmák és társterületek részvételi kutatásairól, és hogy erősödjön a párbeszéd a gyermekekkel közös munka lehetőségeiről. Fontos, hogy a részvételiség és a gyerekekkel végzett kutatásokkal kapcsolatos szakmaközi kompetenciák összeadójanak – ezzel gazdagítva mind a kutatási kultúrát, mind a gyermekek jogainak érvényesülését.

HIVATKOZÁSOK

- 1 /2018. (XI.30.) számú dékáni utasítás az ELTE PPK kutatási és publikációs alapelvei elnevezésű dokumentum alkalmazásáról (2018). ELTE Pedagógiai és Pszichológiai Kar. Elérhető: <https://www.ppk.elte.hu/keb> [Letöltve: 2026-03-30].
12. átfogó kommentár: A gyermekek joga a meghallgatáshoz (2009). ENSZ Gyermekjogi Bizottsága. Elérhető: <https://www.refworld.org/legal/general/crc/2009/en/70207> [Letöltve: 2026-03-30].
- Agbontean, V. – Greeney, T. – Larkins, C. – Lezdkalne, B. – Roy, A. (Ali) – Sheehan, D. – Smith, E. (2024) Deepening collaborative research with children and young people: A co-edited and co-written special issue. *Childhood*, 31(3), 267–277. <http://dx.doi.org/10.1177/09075682241267094>.
- Alderson, P. – Morrow, V. (2011) *The Ethics of Research with Children and Young People: A Practical Handbook*. SAGE.
- Babbie, E. (2008) *A társadalomtudományi kutatás gyakorlata*. Budapest: Balassi.
- Balogh K. – Németh B. – Vaskuti G. (2021) *A közösségi gyermekvédelem lehetőségei*. Hinalovon Gyermekjogi Alapítvány. Elérhető: https://hinalovon.hu/wp-content/uploads/2021/11/Hinalovon_jelentes2021_Final.pdf [Letöltve: 2026-03-30].
- Bergold, J. – Thomas, S. (2012) Participatory Research Methods: A Methodological Approach in Motion. *Forum Qualitative Sozialforschung / Forum: Qualitative Social Research*, 13(1). <http://dx.doi.org/10.17169/fqs-13.1.1801>.
- Bouma, H. – López López, M. – Knorth, E. J. – Grietens, H. (2018) Meaningful participation for children in the Dutch child protection system: A critical analysis of relevant provisions in policy documents. *Child Abuse & Neglect*, 79, 279–292. <http://dx.doi.org/10.1016/j.chiabu.2018.02.016>.
- Böddi Z. – Keszei B. – Serfőző M. – Dúll A. (2015) A megfigyelés kutatómódszertana – Interakciók megfigyelése integrált és inkluzív óvodai környezetben. *Gyermeknevelés Tudományos Folyóirat*, 3(2), 29–50. <http://dx.doi.org/10.31074/gyntf.2015.2.29.50>.
- Broström, S. (2012) Children’s participation in research. *International Journal of Early Years Education*, 20(3), 257–269. <http://dx.doi.org/10.1080/09669760.2012.715407>
- Cahill, H. – Dadvand, B. (2018) Re-conceptualising youth participation: A framework to inform action. *Children and Youth Services Review*, 95, 243–253. <http://dx.doi.org/10.1016/j.childyouth.2018.11.001>.
- Christensen, P. – James, A. (szerk.) (2008) *Research With Children: Perspectives and Practices*. 2. kiad. London: Routledge. <http://dx.doi.org/10.4324/9780203964576>.
- Cornwall, A. – Jewkes, R. (1995) What is participatory research? *Social Science & Medicine*, 41(12), 1667–1676. [http://dx.doi.org/10.1016/0277-9536\(95\)00127-S](http://dx.doi.org/10.1016/0277-9536(95)00127-S).
- Crowley, A. – Larkins, C. – Pinto, L. M. (2021) “Listen – Act – Change”: launch of a new Council of Europe guide on children’s participation. *Council of Europe*. Elérhető: https://www.coe.int/en/web/children/newsroom/-/asset_publisher/KtQQdksHPDKk/content/-listen-act-change-launch-of-a-new-council-of-europe-guide-on-children-s-participation [Letöltve: 2021-01-30].
- Csíkó C. (2020) *A neveléstudomány kutatómódszertanának alapjai*. Budapest: ELTE Eötvös.
- Dedding, C. – Groot, B. – Slager, M. – Abma, T. (2023) Building an alternative conceptualization of participation: from shared decision-making to acting and work. *Educational Action Research*, 31(5), 868–880. <http://dx.doi.org/10.1080/09650792.2022.2035788>
- Dráma alapú kutatás a jogellenes gyermekelvitelről (2020). *Hinalovon*. Elérhető: <https://hinalovon.hu/2020/10/06/include-kutatas-gyermekelvitel/> [Letöltve: 2026-03-30].
- Elek Z. R. (2022) Tinédzserkori gyermekvállalás és iskolai lemorzsolódás – Egy fiatalokkal végzett résztvételi akciókutatás módszertani tapasztalatai. *Párbeszéd: Szociális munka folyóirat*, 9(1). <http://dx.doi.org/10.29376/parbeszed.2022.9/1/5>.
- ELTE PPK Kutatási- és Publikációs Alapelvei (2018). 1/2018. (XI.30.) számú dékáni utasítás. https://ppk.elte.hu/file/1_2018_dekaniutasitas_publikacio.pdf [Letöltve: 2026-03-30]
- „Egy pofon nem a világ” – Közösségi gyerekvédelem (2021, augusztus 2.). *Hinalovon*. Elérhető: <https://hinalovon.hu/2021/08/02/kozossegi-gyerekvedelem/> [Letöltve: 2026-03-30]
- Eurochild (2020) We Are Here: A Child Participation Toolbox. Eurochild. Elérhető: <https://eurochild.org/resource/we-are-here-a-child-participation-toolbox/> [Letöltve: 2026-03-30].
- Fehér B. – Szerencsés R. (2023) *A jelenlét mezői - szociális design a gyakorlatban: Módszertani kézikönyv*. Moholy-Nagy Művészeti Egyetem (MOME). Elérhető: https://api.mome.hu/uploads/A_jelenlet_mezoi_Szocialis_design_a_gyakorlatban_0527dc1cae.pdf [Letöltve: 2026-03-30].
- Gyerekrésztvétel a közösségi gyermekvédelem projektben (2020). *Hinalovon*. Elérhető: <https://hinalovon.hu/2022/06/28/gyerekresztvetel-a-kozossegi-gyermekvedelem-projektben/> [Letöltve: 2026-03-30].

- Gyermekjogi Követek a "Te hogy látod?" kampányban (2019). *Hintalovon*.
Elérhető: <https://hintalovon.hu/2019/05/09/gyermekjogi-kovetek-a-te-hogy-latod-kampanyban/> [Letöltve: 2026-03-30].
- Halsey, K. – Murfield, J. – Harland, J. L. – Lord, P. (2006) *The Voice of Young People: An Engine for Improvement? Scoping the Evidence: Literature Review*. CfBT Education Trust.
- Haragonics S. (2022) A kamera mint társadalmi katalizátor. *Replika*, (124), 103–127. <http://dx.doi.org/10.32564/124.4>.
- Hart, R. A. (1992) *Children's participation: from tokenism to citizenship*. Florence: UNICEF, International child development centre.
- Hill, M. (2016) Children's Voices on Ways of Having a Voice: Children's and young people's perspectives on methods used in research and consultation. *Childhood*, 13(1), 69–89. <http://dx.doi.org/10.1177/0907568206059972>.
- Horváth K. – Obláth M. (szerk.) (2015) *A részvételi ifjúkutatás módszerei. Kutatás-módszertani összefoglaló*. Budapest: OKT-Full Tanácsadó Kft.
- Hosszú E. – Marosán B. – Szerencsés R. (2025) An Interdisciplinary Approach to Co-Designing Safe School Zones Through Place-making. *Proceedings of the international conference of contemporary affairs in architecture and urbanism-ICCAUA*, 8(1), 432–443. <http://dx.doi.org/10.38027/ICCAUA2025EN0116>.
- INCLUDE- Missing Children Europe (2020). Elérhető: <https://missingchildreneurope.eu/include/> [Letöltve: 2025-10-31].
- Kelemen E. – Czett K. – Szentendrey R. (2025) School Gardens as Commons: Fostering Relational Values for Biodiversity Through Participatory Environmental Education. *International Journal of the Commons*, 19(1), 431–443. <http://dx.doi.org/10.5334/ijc.1539>.
- Király G. (2017) Részvétel mint kutatási szemlélet. Fogalmi áttekintés a részvételi kutatás témájában. *Kultúra és Közösség*, 48, 79–94.
- Kutrovácz K. (2016) Kvalitatív interjúzás kamaszokkal: Módszertani és etikai kihívások a gyerekek kutatásában. *Prosperitas*, 3(2), 88–110.
- Lajos V. (2013) Alkalmazott szemléletű társadalomtudomány: társadalmi részvétel, kollaboratív etnográfia és akciókutatás: módszertani tanulmány. s.n. Elérhető: <http://hdl.handle.net/2437/218685> [Letöltve: 2026-03-30].
- Lajos V. (2016) Részvétel és együttműködés. *Replika*, (5), 23–40.
- Lansdown, G. (2011a) *A framework for monitoring and evaluating children's participation. A preparatory draft for piloting*. Elérhető: <https://resourcecentre.savethechildren.nethttps://resourcecentre.savethechildren.net/document/framework-monitoring-and-evaluating-childrens-participation-preparatory-draft-piloting/> [Letöltve: 2026-03-30].
- Lansdown, G. (2011b) *Every Child's Right to be Heard. A Resource Guide on the UN Committee on the Rights of the Child General Comment No 12*. Save the Children UK. Elérhető: <https://resourcecentre.savethechildren.net/library/every-childs-right-be-heard-resource-guide-un-committee-rights-child-general-comment-no-12> [Letöltve: 2026-03-30].
- Lansdown, G. – O'Kane, C. (2014) Toolkit for Monitoring and Evaluating Children's participation. Save the Children. Elérhető: <https://resource-centre.savethechildren.nethttps://resourcecentre.savethechildren.net/collection/toolkit-monitoring-and-evaluating-childrens-participation/> [Letöltve: 2026-03-30].
- Laws, S. – Mann, G. (2004) *So you want to involve children in research?* Stockholm: Save the Children.
- Lazer, D. – Hargittai, E. – Freelon, D. – Gonzalez-Bailon, S. – Munger, K. – Ognyanova, K. – Radford, J. (2021) Meaningful measures of human society in the twenty-first century. *Nature*, 595(7866), 189–196. <http://dx.doi.org/10.1038/s41586-021-03660-7>.
- Lundy, L. – McEvoy, L. (2012) Children's rights and research processes: Assisting children to (in)formed views. *Childhood*, 19(1), 129–144. <http://dx.doi.org/10.1177/0907568211409078>.
- Lundy, L. – McEvoy, L. – Byrne, B. (2011) Working With Young Children as Co-Researchers: An Approach Informed by the United Nations Convention on the Rights of the Child. *Early Education and Development*, 22(5), 714–736. <http://dx.doi.org/10.1080/10409289.2011.596463>.
- Mátrai A. – Mezei S. – Erdősi B. (2025) Környezetvédelem Magyarországon: társadalmi attitűdök. Elérhető: <https://www.facebook.com/people/Magyarorsz%C3%A1g-Ifj%C3%BAs%C3%A1gi-Kl%C3%ADmanagyk%C3%B6vetei.> [Letöltve: 2026-03-30].
- Németh B. – Balogh K. (2019a) Gyerekjelentés a gyerekjogok helyzetéről. Hintalovon Gyermekjogi Alapítvány. Elérhető: https://hintalovon.hu/wp-content/uploads/2020/07/tehogylatod_jelentes_magyar_0.pdf [Letöltve: 2026-03-30].
- Németh B. – Balogh K. (2019b) Háttéranyag az ENSZ számára gyerekek részvételével készült gyermekjogi jelentéshez. Hintalovon Gyermekjogi Alapítvány. Elérhető: https://hintalovon.hu/wp-content/uploads/2020/06/szakmai_hatteranyag_tehogylatod_0.pdf [Letöltve: 2026-03-30].
- Németh B. – Balogh K. (2019c) Te hogy látod? – ENSZ Gyerekjelentés. *Hintalovon*. Elérhető: <https://hintalovon.hu/2019/02/05/te-hogy-latod-ensz-gyermekjelentes/> [Letöltve: 2026-03-30].

- Németh B. – Balogh K. (2021) INCLUDE country report (Hungary).
- Németh B. – Balogh K. – Márton G. C. (2020) Methodological guidelines for child participation in the INCLUDE project. Híntalovon Gyermekjogi Alapítvány. Elérhető: www.hintalovon.hu [Letöltve: 2026-03-30].
- Németh B. – Miklósi M. (2025) A gyermekrésztvétel konceptuális modelljei. *Socio.hu Társadalomtudományi Szemle*, 15(1), 31–54. <http://dx.doi.org/10.18030/socio.hu.2025.1.31>.
- Olsen, R. K. (2024) The Value of Child Participation in Research—A Qualitative Child-Centered Approach to the Early Development of an Empowerment Inventory for Children. *Child & Youth Services*, 0(0), 1–22. <http://dx.doi.org/10.1080/0145935X.2024.2336914>.
- Powell, K. (2006) How does the teenage brain work? *Nature*, 442(7105), 865–867. <http://dx.doi.org/10.1038/442865a>.
- Powell, M. A. – Smith, A. B. (2009) Children’s Participation Rights in Research. *Childhood*, 16(1), 124–142. <http://dx.doi.org/10.1177/0907568208101694>.
- Pszichológusok Szakmai Etikai Kódexe (2025) Magyar Pszichológiai Társaság. Elérhető: https://mpt.hu/wp-content/uploads/2025/05/Pszichologusok_Szakmai_Etikai_Kodexe_20250515.pdf [Letöltve: 2026-03-30].
- Sevón, E. – Mustola, M. – Siippainen, A. – Vlasov, J. (2023) Participatory research methods with young children: a systematic literature review. *Educational Review*, 77(3), 1000–1018. <http://dx.doi.org/10.1080/00131911.2023.2215465>.
- Shaw, C. – Brady, L.-M. – Davey, C. (2011) *Guidelines for research with children and young people*. NCB Research Centre. National Children’s Bureau.
- Shier, H. (2001) Pathways to participation: openings, opportunities and obligations. *Children & Society*, 15(2), 107–117. <http://dx.doi.org/10.1002/chi.617>.
- Szabó Á. (2011) Adalékok a gyerekutatások módszertanához. *Kapocs*, 10(4), 28–34.
- Szabó G. – Turai K. R., – Bodó C. (2026) Shared authorship in the making: Students’ perspectives on collaborative writing. *Linguistics and Education*, 91, 101490.
- Szanyi F. E. – Lukács Á. – Susánszky P.(szerk.) (2015) *Fiatalok közösségben: Elméletek, gyakorlatok*. Budapest: Bethlen Gábor Alapkezelő Zrt. Elérhető: https://web.archive.org/web/20180713004152/http://bgazrt.hu/_dbfiles/htmltext_files/2/0000000212/Fiatalok%20kozossegeben%20modszertani%20kezikonyv.pdf[Letöltve: 2026-03-30].
- Szokolozsny Á. (2004) *Kutatómunka a pszichológiában. Metodológia, módszerek, gyakorlat*. Budapest: Osiris.
- Te hogy látod? – ENSZ Gyermekjelentés (2019, február 5.). *Híntalovon*.
Elérhető: <https://hintalovon.hu/2019/02/05/te-hogy-latod-ensz-gyermekjelentes/> [Letöltve: 2026-03-30].
- Trumann, J. – Hofäcker, D. – Müller, A. – Steins, G. (2025) Multidisciplinary perspectives on participatory research projects of educational sciences, psychology and sociology: reflections about critical factors. *SN Social Sciences*, 5(6), 71. <http://dx.doi.org/10.1007/s43545-025-01102-z>.
- UN (2009) General comment No. 12: The right of the child to be heard. UN Committee on the Rights of the Child. Elérhető: <https://www.refworld.org/legal/general/crc/2009/en/70207>[Letöltve: 2026-03-30].
- UNICEF Magyarország (2025) Klímahősök Program. Elérhető: <https://unicef.hu/klimahosok> [Letöltve: 2026-03-30].
- van Bijleveld, G. G. – Dedding, C. W. M. – Bunders-Aelen, J. F. G. (2015) Children’s and young people’s participation within child welfare and child protection services: a state-of-the-art review. *Child & Family Social Work*, 20(2), 129–138. <http://dx.doi.org/10.1111/cfs.12082>.
- Woodhead, M. – Faulkner, D. (2008) Subjects, objects or participants? Dilemmas of psychological research with children. In Christensen, P. – James, A. (szerk.) *Research with children: Perspectives and practices*, 2nd ed. New York, NY, US: Routledge/Taylor & Francis Group, 10–39.

„NEM BÁNTOTTAK?”

CSEPELI GYÖRGY – PAPP RICHÁRD (2025) KIÁLTÓ CSEND:
A HOLOKAUSZT HELYI EMLÉKEZETE MAGYARORSZÁGON. BUDAPEST: MÚLT ÉS JÖVŐ.

<https://doi.org/10.18030/socio.hu.2026.1.4>
Cikkazonosító: e202614

A holokauszt a modern történelem egyedülálló bűntette, az erről való megemlékezés erkölcsi kötelességnek tekinthető, tagadása számos országban, így Magyarországon is,² büntetendő. Ezáltal a holokauszt emlékezetéről szóló társadalomtudományos elemzés egyúttal maga is a megemlékezés része lesz – annak minden, egyszerre pozitív és negatív feszültségével, lendítő és terhelő hatásával együtt. Jelen recenzióban is erre látunk majd egy jó példát.

Csepeli György és Papp Richárd könyvének³ alapját egy kutatás jelenti a magyar holokauszt *helyi* emlékezetéről, *ugyanakkor* – nyilvánvaló módon – a *Kiáltó csend* maga is a megemlékezés egy gesztusa. Ezen túl, a szöveg rendszeresen kitekint az osztársadalmi bizalmatlanság, a történelmi emlékezet, az emlékezetpolitika, a társadalmi identitás, vagy – közvetett módon, a kifejezések használata nélkül – a magyar nemzettudat, nemzeti önismeret kérdéseire is. Mindez rendkívüli módon felerősíti, egyszersmind gyengíti is a kötet mint társadalomtudományos mű keltette hatást.

A 2021-ben indult kutatás terepmunkával kezdődött hét településen, amely közé gondosan beválogattak községeket, kisvárost, megyeszékhelyt, a fővárost, valamint egy 1918 előtt, illetve 1940–1944-ben Magyarországon, majd Románia határain belül elterülő várost (Nagyváradot) is (14–18). Első körben a kutatók a zsidóság, a deportálás vagy a gyilkosságok helyi emlékeit – vagy azoknak a helyét – keresték fel. Egy jellegzetes leírás: „A járdákon néhány botlatókő látható, már amelyeket nem szedtek ki, nem öntöttek le betonnal. Az [...] egyik zsinagóga [...] üres helyén autók parkolnak. A nagy zsinagóga megmaradt, de omladozik. Magas fallal körülvett udvarában az első világháborúban meghalt zsidó hősök kívülről nem látható emlékműve. [...] Aki a holokausztra akar emlékezni, annak az Avas lankáira telepített távoli zsidó temetőbe kell elmennie, innen jól látható a téglagyári vasútállomás, ahonnan elindultak az Auschwitzba vivő vonatok. Emléktábla a Tiszai pályaudvaron van, ahol nem történt semmi, aminek köze lenne a holokauszthoz. Miskolc zsidó lakosait az Arany János utca környékén felállított gettóba kényszerítették... [...] Ahol a hajdani gettó kapuja volt, ott ma egy thai masszázs szalon bejárata nyílik, melynek falán egy alig olvasható kis fekete márványtábla felirata emlékeztet az elhurcolt miskolci és a város környékén élő zsidókra. A tábla alatt elhelyezett fémkarón egy-két koszorú kókadodik...” (16). Az elhanyagoltság-/gondozottságskála másik végpontja körül található a budapesti emlékhelyek, többek között a Dohány utcai zsinagóga vagy a Páva utcai múzeum (17–18).

¹ ELTE Társadalomtudományi Kutatóközpont Szociológiai Kutatóintézet; Károli Gáspár Református Egyetem BTK.

² Ld. Btk. 269/C §.

³ A továbbiakban: *Kiáltó csend*; a külön megjelölés nélküli oldalszámok erre a kötetre vonatkoznak.

A terep bejárása során a kutatók és helyi segítők – összesen 9 fő, akiket a 273. oldalon sorolnak fel – számos helyi lakossal beszélgettek el. E beszélgetések tartalmát később, emlékezetből és jegyzetek alapján,⁴ felhasználták a *Kiáltó csendben* is. A kutatás következő lépéseként fókuszcsoportos és részben személyes interjúkon való részvételre kérték fel a beszélgetőpartnereket, valamint, rajtuk keresztül, erre hajlandónak tűnő ismerőseiket is. Ebben a fázisban azonban váratlan mértékű elutasítással találkoztak: „*tízből kilenc személy, aki közül mindegyikük nagyon nyitott volt beszélgetéseink során (és szívesen, empatikusan osztotta meg gondolatait, személyes vagy a családban tovább élő emlékeit a településen élő zsidóságról és a holokausztról), elutasította a részvételt az interjúkban. [...] Az elutasítások és ezek fent említett aránya minden településen ugyanolyan volt minden generációban, valamint a nem zsidó és zsidó résztvevők esetében egyaránt. Mint korábban láthattuk, azok a segítők, akik szintén megpróbálták résztvevőket invitálni az interjúkra, hasonló tapasztalatokat szereztek még úgy is, hogy az adott településen élőként a bizalom irányukban erősebb volt, mint irányunkban, a »kívülálló« kutatók irányában» (29).*

Első pillantásra egy tankönyvbe illő példázattal találkozunk: hogyan lehet a kutatást veszélyeztető módszertani kihívást oly módon feldolgozni, hogy azt a Szerzők koncepciójuk alátámasztására tudják felhasználni. A kutatók ugyanis az elutasításokat az általános társadalmi *bizalmatlanság* egyik megnyilvánulásaként kezelték (s nem mellesleg: az interjúk során elhangzott, rögzített szövegekben is kimutatni vélték a bizalmatlanság magas szintjét). A Szerzők ilyen érvelését támogatja, hogy gyarapodó szakirodalom mutat rá a magyar társadalom általában alacsony bizalmi szintjére, és ennek – legkülönbözőbb szférákban vagy diskurzusokban megnyilvánuló – hatásaira (29–30).

A bizalmatlanság szoros kapcsolatban áll a félelemmel⁵ is – bár azt a Szerzők is elismerik, hogy utóbbi korántsem mindig alaptalan, sőt, időnként kifejezetten adaptív lehet. Idézik például a régi viccet: „*Mi a különbség az optimista és a pesszimista zsidó között? Hogy a pesszimista zsidók New Yorkban, az optimisták pedig Auschwitzban vannak» (65).* A félelem azonban gyakran „indokolatlan” mértékben túlélheti a közvetlen veszélyt, s rákövesedhet a lelkekre. A *Kiáltó csend* egyik hétköznapi, mégis dermesztő történetében egy „középkorú budapesti nő” idézi fel a túlélő nagymamáját, „*aki minden alkalommal, mikor kislányként hazament fiútestvérével a játszótérrel, megkérdezte tőlk: »Nem bántottak?«» (65).*

A *bizalmatlanság* a *Kiáltó csend* egyik kulcskifejezése, ami rendszeresen – csak maga a szó 143 alkalommal – előkerül mind az interjúkban, mind a főszöveg elemzéseiben, tipikusan a *bizonytalanság*, a *félelem*, a *tabu*, a *tudáshiány* fogalmi felhőjének a központjában. Ezen kategóriák kapcsolata azonban korántsem olyan egyértelmű, ahogy azt a Szerzők szuggesztív narratívája sugallja, tehát hogy a megemlékezés, a kibesélés, a tudás hiánya bizonytalansághoz vezet, a bizonytalanság pedig bizalmatlansághoz.

A könyv egy jellegzetes megfogalmazása: „*A bizonytalanság így válik a bizalmatlanság forrásává, ugyanakkor a bizalmatlanság is táplálja, és folyamatosan újra teremti a bizonytalanságot. A bizalmatlanság atmoszférája pedig tovább mélyíti a bizonytalanság zavarát és homályát, mivel folyamatosan távolítja el társadalmunk tagjait attól, hogy többet tudjanak meg egymás családtörténetéről, emlékeiről. Kutatásunk során, mint szintén láthattuk, beszélgetőtársaink többsége egyaránt bizalmatlan volt a holokauszt-emlékezet problematikája, kutatócsoportunk és önmaga irányában is» (84).* Pedig alacsony tudásszint–bizalom

4 „*A könyvünkben olvasható és értelmezett narratívák azonban nem csupán az interjúkat, hanem a terepmunkák során elhangzott és lejegyzett beszélgetéseket is magukban foglalják» (20).*

5 A *félelem* és ragozott változatai 73 szöveghelyen szerepelnek.

kombinációra éppúgy találhatunk példákat, mint magas tudásszint–bizalmatlanság párosításra és így tovább. A bizonyosság/bizonytalanság pedig egy harmadik dimenzió, amely sajnálatosan gyakran függetlenedik például a tényleges tudásszinttől. Arra kérem az olvasót, hogy gondoljon az egyes konkrét politikusokba vetett bizalomra – a fenti típusukból mindenki bőven találhat példákat (bár nem ugyanazokat).

Olvassuk el figyelmesen: „Azokban az esetekben amikor nem zsidó beszélgetőtársaink meg is indokolták, miért nem szeretnék az interjúkban részt venni, többször hivatkoztak arra, hogy ők »nem tudnak semmit a témáról«. Ez még akkor is így történt, amikor szívesen és hosszan beszélgettek velünk terepmunkánk során a »témáról«. Mikor ezt felvetettük nekik, azt mondták, hogy igen, »informálisan« megosztják velünk gondolataikat és emlékeiket, de »szégyellik« azt a »hiányt«, ami a zsidósággal és a holokauszttal kapcsolatos tudásukat illeti szerintük, és nem szeretnék, ha más is tanúja lenne ennek »nyilvánosan«. A zsidósághoz kapcsolódó tudás hiánya, illetve az erre való hivatkozás még az interjúban résztvevő nem zsidó beszélgetőtársak esetében is tapasztalható volt” (48).⁶ Az idézet folytatásában egy tárgyi ismeretekre vonatkozó kérdés és válasz ismertetése (lásd: a következő bekezdésben) következik, majd a főszöveg értelmezése a reflektált tudáshiányt máris a „bizonytalanság”, a „bizalmatlanság”, sőt, a „félelem”⁷ kulcskifejezéseivel kapcsolja össze.

A neves francia szociológus, Luc Boltanski szellemében: komolyabban kellene venni a cselekvőinket, beleértve a cselekvéseikre adott indoklásokat, igazolásokat is (Boltanski–Thévenot 2006). Egyes válaszadók bizonytalansága talán így is interpretálható: éppen annak a megjelenítésére törekedtek, hogy ők méltó módon emlékeznek meg a holokausztról, hogy ők elégtételt nyújtanak az áldozatoknak, hogy ők elismerésüket (*recognition*)⁸ fejezik ki általában a zsidóság iránt – de bizonytalanok abban, hogy ezt jól tudnák-e csinálni. Megkockáztatom a kijelentést, hogy Magyarországon az ilyen típusú helyzetek kibeszélésére, kezelésére, kommunikálására szolgáló kulturális minták, bármilyen témában, sajnálatosan fogyatékosak. Példaértékű az egyik interjúalany megjegyzése, hogy az apja az „*oroszfogságról*” sem beszélt soha (52, majd 218 ismét).

A két bekezdéssel korábban utalt tárgyi kérdés, ami az interjúalanyokból a tudáshiányuk beismerését váltotta ki, ez volt: ki a zsidó? A szakértők számára sem egyszerű kérdés valószínűleg éppen a nem túl kifejtett kognitív struktúrákkal rendelkező (*a vulgare*: ostoba) antiszemitákból vált ki a legkevésbé bizonytalanságot. Előre hangsúlyozom: *nem tartalmi szempontból* fogok hivatkozni a Wikipediára – de talán információértékű, hogy annak angol nyelvű „*Ki a zsidó?*” („*Who is a Jew?*”) szócikke pdf-ként letöltve egy 33 oldalas dokumentumot jelent.

Ha félretoljuk az esszencialista megközelítéseket – itt és most ezt javaslom –, akkor egy embercsoportot alapvetően kétféle módon határozhatunk meg: 1.) az X-ek azok, akik X-ként identifikálják magukat, vagy 2.) X-ek azok, akiket társadalmi környezetük X-nek tekint (tulajdonított csoport). Az antiszemiták ez

6 Mivel a „kétszintű” kiemelésnek nem láttam értelmét, a recenzióban valamennyi idézett szövegrészletet dőlt betűvel szedem, akár interjú, akár főszöveg része volt eredetileg.

7 A teljes szövegkörnyezet: „*S mivel – ahogy olvashattuk – mindkét interjúrészletet azzal zárták le beszélgetőtársaink, hogy »nem tudnak válaszolni a kérdésre«, megérthetjük, hogy mindez miért okozhatott olyan »zavart« és bizonytalanságot más beszélgetőtársainknak, hogy nem vettek részt végül az interjúkban. A bizalmatlanság másik, nem zsidó beszélgetőtársaink által említett olvasata a »félelem« volt. Ugyanakkor a »félelem« nem a már korábban elemzett kontextusban – a mikrotársadalmi környezet atmoszférájából táplálkozó bizalmatlanság – jelent meg ezekben az esetekben, hanem az imént elemzett »ismeretlenségből« fakadó bizonytalanság kapcsán. Láthatjuk, hogy a »tudáshiányból« származó »zavar« még a budapesti nem zsidó beszélgetőtársaink körét is érintette» (49).*

8 A kifejezés jelentéséről és jelentőségéről bővebben, két helyen kifejezetten a holokausztra, illetve zsidóságra utalva: Dupcsik 2018:54 és 65.

utóbbi használta, a „fajelméleti” maszlag dacára gyakorlatilag a vallásból és a származásból indultak ki, az egyének identitását tudatosan és agresszívan negligálva. Ezért minősítették a náci korszakban zsidónak többek között a hívő keresztény Sik Sándort vagy Radnóti Miklóst is.

A holokauszt óta azonban mind az érintettek, mind a szakértők zöme a vallás-származás kombináció tág értelmezéséből indul ki (olyannyira, hogy a szűkebben vett vallási meghatározás szerint az Izraelbe bevándorlók mintegy fele nem is számít zsidónak). Ez természetesen *nem* jelent „behódolást” az antiszemiták tulajdonított definíciójának – a Soá óta ugyanis a kétféle módon meghatározott zsidóság gyakorlatilag egybeesik. Kovács András és munkatársai kutatása (2002) szerint a mai magyar zsidóság számára a legfontosabb *identitás meghatározó* elemmé éppen a holokauszt és az üldöztetések emléke vált.

Visszakanyarodva a bizalmatlanság témájára: a *Kiáltó csend* több pontján is előkerül a motívum, hogy a – felkért vagy tényleges – interjúalanyok feltételezéseket fogalmaztak meg a kutatók zsidó voltáról. Miért szólna ez okvetlenül a bizalmatlanságról, különösen a kutatókkal szembeni bizalmatlanságról, ha a kötet is hangsúlyozza: velük együttműködő, jóindulatú, nem antiszemita személyekről volt szó?

Érdemes hosszabban idézni: „*A fiatalember megismerkedésünk óta nyitottan és lelkesen, jobbító szándékú gondolatokkal és tanácsokkal támogatta kutatásunkat. Ebben a beszélgetésünkben is ez a szándék vezérelte. Szóval, amikor arra a visszatérő problémára terelődött a szó, hogy még mindig milyen sok ember utasítja el az interjúban való részvételt, beszélgetőtársam feltette a kérdést, hogy »biztos jó ötlet-e«, hogy én készítem ezeket az interjúkat. Kifejtette, hogy jobb lenne, ha találnánk »egy magas szőke kékszemű férfit, aki levezeti az interjúkat« a kollégáink vagy a diákjaink közül. »Biztos, hogy mást fognak mondani neki« – magyarázta meg javaslatát ismerősünk. Mint említettem a fiatalember teljes mértékben támogatja kutatásunkat, és az antiszemitizmus vagy a rasszizmus bármilyen formája távol áll tőle. Éppen ezzel együtt még elgondolkodtatóbbak a szavai: arra utalt ez a tanács, hogy vannak olyan falai is a bizalmatlanságnak, ami személyemnek és kutatócsoportunknak szól, akik olyan „idegen” attribútumokkal rendelkezünk, amelyek félelmetesen hasonlítanak ahhoz a dichotomizációhoz, ami kutatásunk tárgyának is táptalaját jelentette” (36–37).*

Gyakori, hogy a kutatott személyeket gyakran foglalkoztatja a szociológus-antropológus személye, találgatásait tipikusan sztereotípiák segítségével fogalmazzák meg, egy ilyen kutatásnál pedig a fent idézett feltevések „logikusak”.⁹ Ha pedig módszertani javaslatként fogjuk fel a „szőke kékszemű” ötletet – nem rossz, de naiv feltevésen alapul. Szignifikáns különbségek ugyanis csak olyan minta esetében lennének várhatóak, ahol antiszemiták és a kérdés iránt közömbös, de többé-kevésbé előítéletes válaszadók is vannak – *ha egyáltalán*.

Visszatérve a módszertani kérdésekre és a kapcsolódó bizalmatlansághipotézisre: a Szerzők maguk is elismerik, hogy az elutasításokat közvetlenül az interjúk csoportos jellege és videóra rögzítése motiválta. A kötet többször idézi a „*ki tudja, ki fogja majd látni*” fordulatot (33, 74, 75, 77, 85).

Tanulságos megfogalmazás: „*Egy harmadik generációs túlélő beszélgetőtársunk, aki nem jött el végül a budapesti középkorúakkal készített interjúra, a következőképp indokolta döntését később: »Ha kérdőív lett volna, akkor részt vettem volna, mert anonim módon [kiemelés tőlem – DCs] kifejtettem volna, hogy a*

⁹ Egy személyes történet: diplomázás utáni banketten kérdezte tőlem egy – akkor már *volt* – hallgatóm, hogy „*miért van annyi zsidó a szociológusok között?*” Ebben az esetben *tényleg* felmerülhetett mind az antiszemitizmus, mind a szociológussal való játszmakíséret lehetősége (bár válaszommal kitértem mindkét feltevés „tesztelése” elől). Egy holokauszttal és zsidósággal kapcsolatos kutatás közben, egy együttműködő személy esetében ebben már nem vagyok biztos, sem az antiszemitizmusban, sem a játszmakíséretben (s ha jól értem, akkor a jelenetben szereplő kutató sem).

fasizmus még nem tűnt el teljesen az országból» (68). A Szerzők kommentárja: „Természetesen minden interjúalanyunkat biztosítottuk anonimitásukról, de mivel az interjúk vizuálisan is rögzítésre kerültek, arcuk látható a felvételeken és ez – ahogy láttuk – ugyanolyan erővel tartotta vissza egyes beszélgetőtársainkat, mintha nevük is publikussá vált volna” (68). Értetlenül olvasom: a fókuszcsoporthoz eleve, pusztán a csoportos jelleg miatt nem anonim vizsgálati módszer, a vizuális rögzítés pedig ettől függetlenül, önmagában is illúzióvá teszi az „anonimitás” ígéretét.¹⁰

Attól tartok, hogy a 2020-as években köztudott – és megalapozott – vélelem lehet, hogy az arc láthatósága a gyakorlatban tényleg egyenlő a név publikus voltával. Sőt, a helyzet sok esetben „még rosszabb”, hiszen az interneten trollok serege leselkedik a vizuális tartalmakra. A *Kiáltó csend* egy egyszerű mondatban megjegyzi: „A felvételekből készült dokumentumfilmeket a *holocaustmemory.org* website-on lehet megtekinteni” (23). Magára a honlapra két bekezdéssel lejjebb térek ki, de előbb ez a kérdés következik: vajon a felkértekben is felmerülhetett-e annak a lehetősége, hogy az arcuk és mondandójuk megjelenjen a neten is? Ha pedig biztosították őket arról, hogy a dokumentumfilmbe kizárólag nem felismerhető, anonim módon kerülnek be, ha egyáltalán – akkor ez miért nem szerepel ilyen explicit, ilyen hangsúlyos módon a főszövegben is?

Jómagam az előző évtizedben interjúztam utoljára személyesen, de csak az azóta eltelt időszakban százánál több mentorált diákom végzett interjú vizsgálatokat. Természetesen, kollégáimhoz hasonlóan én is felkészítettem őket annak hangsúlyozására, hogy az interjú *hang*felvételét kizárólag a szakdolgozatának megírása érdekében rögzíti, hogy a felvételt egyedül a vezetőtanára fogja meghallgatni, de még ő sem tudja majd, hogy ki áll a kódnevek mögött.¹¹ Két diákom találkozott a megszokottnál jóval erősebb bizalmatlansággal – az egyik témája a német kisebbség helyzete egy konkrét településen, kitérve az 1945 után sváb kitelepítés emlékezetére is; a másik témája a mai magyar vallásos zsidó fiatalok voltak.

2026 januárjának elején az internetes kereső szerint a *holocaustmemory.org* oldal nem létezik. Van viszont egy, a Szerzőkhöz köthető *Holocaust Memory* Facebook-profil, 143 követővel; a legkorábbi poszt, amelyet a FB hajlandó volt megnyitni, 2023. október 6-i, a legkorábbi filmvetítésre utaló poszt 2023. november 27-i. Az oldal „Névjegyének” „Rövid leírása” alatt egyetlen mondat olvasható: „*The transgenerational remembrance of Holocaust in Visegrad countries.*” Az „Adatvédelmi és jogi információ” ablak alatt pedig egy 97 szavas angol szöveg, ami így kezdődik: „A kutatásunk célja...”¹²

A kutatók végül 16 fókuszcsoporthoz és 16 mélyinterjúban összesen 112 személlyel beszélgettek el, időnként 4–6 órán keresztül; a 7-ből 4 helyszínen nem tudtak magukat zsidóként azonosító interjúalanyokat is kérdezni. Az előző mondatban szereplő információkat a *Kiáltó csend* négy különböző szöveghelyéről kellett össze-

10 Számos kollégának éppen ez a legnagyobb problémája – az ennek ellenére népszerű – fókuszcsoporthoz módszerrel kapcsolatban. További probléma lehet, hogy a módszer a szociológiai kutatások egyik alaplilemmáját – tehát, hogy mennyiben vizsgáljuk a társadalmi valóságot és mennyiben konstruáljuk *a mi valóságunkat* – kiélezett formában veti fel.

11 Az előző lábjegyzet ellenére: a fókuszcsoporthoz módszer azért nem teljesen, nem minden téma esetén elvetendő módszer. Meglehető, azért vagyok *előítéletes* a módszerrel kapcsolatban, mert egyetemi hallgatók számára tipikusan nem alkalmazható önállóan, míg a személyes interjú igen.

12 A teljes szöveg: „*The goal of our research is to be able to interpret both the generational changes and further inherited processes of Holocaust memory in three localities per country by examining three generations. The three selected settlements include the capital, towns, and rural localities of each country. All this provides an opportunity for a comparative analysis of the similarities and differences between Holocaust memory in the capital and in the countryside. The documentaries by György Csepeli, Richárd Kiss, András Surányi, Richárd Papp and Anikó Sükösd is a visual documentation of a social science research based on focus group interviews.*”

szedni (19, 34, 83 és 107). Nem derült ki számomra, hogy az egyes helyszíneken hány interjú készítették, így az sem, hogy hány fókuszcsoporthoz nem szerepeltek egyáltalán zsidó interjúalanyok. Ha a fókuszcsoporthoz és a mélyinterjúkban szereplők egybeestek, akkor egy-egy fókuszcsoporthoz átlagosan 7 fő vett részt.

„Felmerülhet a kérdés, hogy miért nem jelöljük a megszólalók személyét, akiktől idézzük az egyes interjúrészleteket?” (107). Valóban, fel is merült, és a Szerzők válaszát az anticipált kérdésre nem tartom meggyőzőnek. A félreértések elkerülése végett hosszabban idézem:

„A fókuszcsoporthoz tartozó módszer lényege, hogy a megszólalók egymásra reagálnak, a mondataikban használt saját szavaik keverednek a csoportban velük együtt résztvevő megszólalók szavaival, s így módon, amit a csoporttagok mondanak, az több, s részben más, mint amit a személy egyedi kérdés helyzetében mondana...”

De van egy másik, lényegibb szempont is, ami miatt szükségtelennek tartjuk az idézett interjúrészletek személyhez kötését. A kutatás során feltett kérdésekre adott válaszok ugyan faktuálisan a megkérdezettek tudásának produktumai, de amit tudnak, az része a zsidókra, az üldözöttségük okaira, a deportálásra és annak helyi emlékezetben megőrzött nyomaira vonatkozó, tőlük függetlenül kialakult kollektív tudásnak, mely éppen kérdésünk idején veszíti el közvetlen, személyesként elbeszélte élményeken alapuló kommunikatív jellegét, s válik részévé a közvetlen élményeket nélkülöző kulturális emlékezet. Látszólag kivételt képeznek a tabu fejezetben felvetett kérdésre adott válaszok, melyekben a megkérdezettek arról számolnak be, hogy miként, milyen körülmények között szereztek tudomást a holokauszt drámájáról, s annak főszereplőiről, az áldozatokról, az elkövetőkről, a segítőkéről és a kívülállókról. A válaszok, mint azt az olvasó látni fogja, ebben az esetben sem egyéni, nem is lehetnek azok, mivel a holokauszt eseményei mindenütt háttorzongatóan azonos forgatókönyv szerint mentek végbe. Az utolsó kérdésben azt feszegettük, hogy a megkérdezettek szerint kell-e emlékezni a holokausztra. E kérdésre csak olyan válaszok adhatók, amelyeket a válaszadók készen találtak, jóval azelőtt, hogy megkérdeztük őket.

A társadalmi tudás egyéb területeire vonatkozó tudáshoz hasonlóan a holokauszttal kapcsolatos tudás is kollektív diszkurzív univerzum része, melynek aktív részeseként az egyének az egyes beszédhelyzetekben kiválasztják az éppen odaillo mondatokat. A fókuszcsoporthoz beszédhelyzet[ben]... az egyén a saját mondatait mondja, de egy olyan készletből válogat, melyet nem ő hozott létre. A helyzet hasonlít a folklórkutatáshoz, ahol a kutató személyeket kérdez, figyel meg, de az egyének produkcióit egy kollektív létrehozott paradigmába illeszti” (107–108).

„Kollektív tudás”, az egyénektől függetlenül kialakult olyan „kollektív diszkurzív univerzum”, amely akkora „hatalommal bír” az egyének felett, hogy azok narratívái nem „egyéni, nem is lehetnek azok”? A „folklórkutatás”, más néven néprajzkutatás előfeltevése szerint a kutatók által vizsgált kulturális produktumok alkotója „a nép” – e tudomány számára valóban mindegy, hogy mikor és hol élt, egyáltalán, hogy hívták azt a parasztembert, aki először énekelte, hogy „ki a Tisza vizét issza...” De jelen esetben is jó metaforáról van szó? A kiválasztott 7 településen több mint kétfélmillió ember él, akik közül néhány száz, az első körben együttműködő adatközlő került ki; majd ezen csoport mintegy tizede volt hajlandó, erősen konstruált közegben, a kutatók és munkatársaik kérdései által irányított módon beszélni a témáról. Ők lennének „a nép” képviselői, akik kizárólag „népdalokat énekeltek” a Szerzők fonográfjára?

Az interjúk nem „egyéniek, nem is lehetnek azok, mivel a holokauszt eseményei mindenütt háttörzongatóan azonos forgatókönyv szerint mentek végbe” (108) – ezek szerint „mindegy” lenne, hogy mondjuk egy túlélő gyermeke, vagy egy 21. században született nem-zsidó, vagy egy volt nyilas unokája¹³ beszél? Mint korábban utaltam rá: van interjúalany, aki a „ki a zsidó” kérdéstől is zavarba jön, de olyan is, aki magától értetődően beszél „halachikus törvényekről” és „alijázásról” (114). Nyilván nem véletlen, hogy ez utóbbi, kvázi-szakértőnek tekinthető interjúalanyt csaknem négy teljes oldalon keresztül folyamatosan idézik a kötetben (112–115).¹⁴

Arról nem is beszélve, hogy tipikusan nem derül ki, hogy az idézet – mint korábban kitértem rá – a rögzítés előtti beszélgetésből, a fókuszcsoporthoz vagy a 16 személyes interjúból származik.

Egy – több szempontból is releváns – példa: „*Én hetednapot ünneplő családban nőttem föl, annak is kereszteltek, de keresztelés után azt mondta apám, hogy ha valaki megkérdi, hogy milyen vallású vagy, akkor azt mondd, hogy református. Ez még az '50-es években volt, akkor sok mindenről hallgatni kellett. És erre oktattak bennünket is... hallgatni*” (52). A Szerzők, bár a történetre még egyszer hivatkoznak (217–218), egyrészt pusztán analógiának tartják a felekezet említését, másrészt az idézetben az 1950-es évekre tett utalásra koncentrálnak. Pedig ez több, mint analógia: a hetednapos adventisták vagy szombatosok felekezetét már az első világháború alatt üldözték, a Horthy-korszakban diszkriminálták, 1939-ben be is tiltották az egyházat. Az illegalitásban is működő kisegyház férfi tagjait a második világháború alatt gyakran munkaszolgálatosnak hívták be, egy csoportjuk például a bori táborban együtt raboskodott a zsidónak minősített Radnóti Miklóssal vagy Szalai Sándorral (Csapody 2011:15, 86, 435). Nyilvánvalónak tartom, hogy ilyen családi háttérrel az adatközlő „kollektív diszkurzív univerzuma” jelentős mértékben más, mint azoké, akiknek a felmenői között elkövetők, félrenézők, áldozatok vagy túlélők is vannak.

A fenti kritikám ellenére hangsúlyozni szeretném, hogy az interjúrészletek tanulságosak és érdekfeszítők – mégis, talán túl sok van belőlük. A kötet második felében sorra olyan alfejezetekkel találkozhatunk, amelyekben kizárólag 1–3 mondatnyi főszöveg és hosszú, oldalakon átnyúló idézetek szerepelnek (az említetten túl például 151–156, 178–181, 199–201, 201–203, 204–205, 205–207, 207–208). Egyes hosszabb idézetek – nem számolva a főszövegbe illesztett rövid idézeteket – a kötet több pontján is megjelennek (például 91 és 216, 52 és 214, 82 és 168 és 225). Engem is meglepett az adat: csak a külön bekezdésbe szerkesztett, behúzott idézetek a *Kiáltó csend* teljes terjedelmének csaknem felét, mintegy 48%-át¹⁵ teszik ki.

Nem váratlan eredmény, hogy az antiszemita/antiszemitizmus kifejezés 152-szer szerepel a műben, legtöbbször okkal. Mégis, támadt egy olyan érzésem, hogy a Szerzők – a „bizalmatlansághoz” hasonlóan – időnként indokolatlanul használják ezt a kifejezést. Egy jellegzetes példa: „*Bennem egyfajta félelemmel vegyes tisztelet alakult ki egyébként a zsidóság iránt*” – tört ki a kutatás egyik résztvevőjéből. Az interjúalany a nagyszüleitől eredeztette ezt a hozzáállását: a nagyanyja szokott olyanokat mondani, hogy „*még az okos*

13 Valós példa (74).

14 Adalékok a recenzió más helyein megfogalmazott kritikához: a Szerzők nem érezték szükségességét sem a „halachikus törvények”, sem az „alijázás” megmagyarázásának. Márpedig, ha ez az olvasóktól elvárt háttérismeret, akkor a főszöveg számos történelmi eseményekre vonatkozó részletezése túldimenzionált. Másrészt: az „In-group konstrukcionista válaszok” c. fejezetet teljes egészében a hosszú idézet tölti ki, egyetlen mondat főszöveg nélkül (112–115).

15 A becslés módszertana: a PDF szövegét átmásoltam Wordbe, s ott kitoroltam a főszöveget. Ennek során nyilván számos leütés „elveszett”, míg bekerülhettek a fájlba felesleges *space*-ek, írásjelek vagy sorok stb. A „terjedelem csaknem fele” becslést viszont így is vállalhatónak tartom.

németek sem bírtak velük”. Az interjúalany *reflektált* arra is, hogy ez nem korrekt hozzáállás, nem korrekt megfogalmazás, ezért azt is hangsúlyozta: szerinte a nagyszülei hozzáállásában „*sosem volt gyűlölet*” a zsidókkal szemben (50–51, majd ismét: 223).¹⁶ A Szerzők azonban a nagymama esetében egyszerűen „*antiszemitizmust*”, maga az interjúalany esetében pedig „*reflektálatlan antiszemitizmust*”¹⁷ (51) interpretáltak. A háttérben meghúzódó, egyszerre morális és intellektuális dilemma: a holokauszt perspektívájából láthatjuk, hogy – „*akaratlanul*” bár, de – a „*mérsékelt*” antiszemitizmus is egyengetheti a népiertáshoz vezető utat. Ugyanakkor, ha arra gondolunk, hogy az antiszemitizmus *zsidóellenességet* jelent – talán nem mindig kellene ezt a kifejezést használni szerencsétlenül megfogalmazott, sztereotip, akár előítéletes megnyilvánulásokra is, ha kitűnik, hogy nincs mögötte ellenségesség.

A kutatás 112 résztvevője, mint már kitértem rá, nem reprezentatív a magyar társadalomra, de ez egy kvalitatív vizsgálattól nem is elvárható. Az viszont talán igen, hogy egy ilyen kötet röviden utaljon más kvantitatív kutatások eredményeire az antiszemitizmus, illetve az antiszemitizmus elutasításának az elterjedtségéről. Ebből, sajnos, csak ennyit kap az olvasó a *Kiáltó csend* közepe táján: „*Kvalitatív módszerrel folytatott kutatásunk eredményei összhangban vannak magyar társadalom zsidókkal kapcsolatos attitűdjeit feltáró, 2023 őszén végzett kvantitatív kutatás eredményeivel...*” (139) – itt érdemes egy pillanatra megállni: a Szerzők, nagyon helyesen, meg sem próbálták ilyen szempontból kategorizálni a mintájukat. Az mindenesetre kiderült, hogy az interjúalanyok között az „*igazi*” antiszemiták aránya 0% lehetett. Folytatva az idézetet: „*...melyek szerint az országos reprezentatív minta egy töredéknyi kisebbsége (15%) volt antiszemita, kétszer annyian voltak a filozemiták (31%), voltak mind a zsidóellenes, mind a zsidópárti állításokkal egyetértők (15%), s végül a »habozónak« minősülők (20%), ami nyíltan megvallani nem mert antiszemitizmusukat leplezte (Gadó 2014)*” (139). Itt nyilvánvaló tévedés van, hiszen egy 2014-es publikáció nem számolhat be egy 2023-as kutatásról. Az azonban, hogy melyik évszámot írták el, nem megállapítható, mert a kötetben – beleértve az irodalomjegyzéket – többé nem szerepel a hivatkozott szerző neve.¹⁸

A „*kényszeres filozemitizmus*” fogalmát, be kell vallanom, nem igazán értem (141). Ahogy a „*zsidótlánítás*” kifejezést sem igazán, hiába a tekintélyes hivatkozás: „*Heller Ágnes használja a magyar irodalom zsidó szerzők által írt alkotásainak kritikai elemzésében, melyben azt teszi szónak, hogy a szerzők a műveikben megjelentetett szereplők zsidó identitását letagadják*” (182). „*Letagadás*”, ha a szerző azt próbálja kinyilvánítani, hogy ez a hovatartozás a történet szempontjából nem releváns? Ezzel a logikával nagyon leszűkül a korrekt írásmód ösvénye, hiszen annak „*másik oldalán*”, nagynevű szerzők kapták már meg az „*antiszemitizmus*” vádját, pusztán azért, mert konkurens vetélytársuk szerint *indokolatlanul* említették meg egyes történelmi szereplők zsidó voltát.¹⁹

16 A teljes szövegkörnyezet: „*Nagyon szeretett nagyszüleim által, szerintem, ez a fajta habitus lett átadva, hogy tisztelet mindenképpen irányukba, de mindig egyfajta félelem is, ami, egy tény és való, hogy ez így volt, de semmi esetre, aminek nagyon örülök, sosem volt gyűlölet*” (51 és 223).

17 A szöveg összesen 18 „*reflektálatlan antiszemitizmus/antiszemita*” kifejezést tartalmaz. Nem lehet, hogy a szerzők a *reflektáltság* túl szigorú kritériumát alkalmazták? Ha ugyanis az interjúalanyok a terepmunka során informálisan legalább egyszer elbeszélgettek a kutatókkal, majd egy egyeztetett későbbi időpontban, kamera előtt is beszéltek – ez nem tekinthető kifejezetten reflektált megnyilatkozásnak?

18 A publikációra a Szabó Ervin Könyvtár katalógusában sem bukkantam rá.

19 Mivel itt és most nem akarok a *Kiáltó csend*del és a recenzióval közvetlenül kapcsolatban nem álló neveket és ügyeket felidézni, a magam történetét hozom fel. Pontosabban, utalok rá, a történetet ugyanis egy előadásomban mondtam el (Dupcsik 2023). Nyílt „*antiszemita*” váddal nem szembesültem ugyan, de a helyszínen negatív reakciókkal, illetve egy addig fontos szakmai és személyes kapcsolatomban formálissá gyengülésével igen. Kérem a Szerzőket, legyenek empatikusabbak nem-zsidó

A holokauszt az emberiség, egyúttal egy kis közép-európai társadalom botránya is: 1944-ben a zsidóság deportálásával megmutatkozott Magyarország morális, társadalmi és politikai összeomlása. Közismert és sokat emlegetett tény, hogy többszáz ezer magyar köztisztviselő, vasutas, csendőr vett részt aktívan a deportálásban. Valamennyi más korabeli forrás vagy visszaemlékezés megerősíti az idézett adatközlőt a fosztogatás kiterjedtségét illetően: „*Mi történt? Hát, ami mozdítható volt, azt elvitték. Nem az oroszok vitték el, mert azok csak így keresztülszaladtak, hanem a nép innen, a helyi lakosok közül voltak, akik nem restelltek bizonyos dolgokat elvinni...*” (91). Nyomasztó módon rengeteg olyan ember is, aki esetleg elítélte a zsidótörvények diszkriminációját, majd a deportálást és a tömeggyilkosságot, haszonélvezőjévé vált annak, hogy állások, pozíciók, lakások tömege „megürült”.²⁰ A zsidó kötődéssel nem rendelkező magyarok számára ennek feldolgozása sem könnyű folyamat.

Németország példája egyszerre mutatja, hogy a múlt ilyenét való feldolgozása nem lehetetlen, de azt is, hogy ehhez több évtizedes nyitott társadalmi diskurzus szükséges. Nyugat-Németország első évtizedeiben a holokauszt főleg a rituális, de mélyen át nem érzett hivatalos megemlékezéseken került szóba, és még Willy Brandt híres gesztusa – 1970-ben térdre borult a varsói gettó emlékműve előtt – is megosztotta a német közvéleményt (Fulbrook 2001). Az áttörés az NSZK-ban is csak az 1970-es években történt meg, míg a kommunista Kelet-Németország lerázta magáról a holokausztot, mondván: a nácik sok más csoportot is üldöztek, elsősorban a kommunistákat; az elkövetők pedig vagy meghaltak, vagy Nyugaton élnek – ennyi. Mary Fulbrook – „*saját élményeim alapján*” – ugyanakkor árnyalta is a képet: „*a történelmi önvizsgálat és önkontroll minden állami »segítség« nélkül is beépült az értelmiség tudatába*” (2001:9) az NDK-ban is. Részletekbe itt és most nem tudok belemenni, de a szocializmus korából nekem is vannak hasonló „*személyes élményeim*”. A *Kiáltó csend* hatásos cím, mégsem igazán szerencsés: a holokauszt ügyében már a szocializmus korában sem volt teljes hallgatás – „csak” egy olyan diskurzus, amelyben túl sok volt a zavaros, elhalkuló vagy akár elnémuló, töredékes, torz hang.

Nem szerencsés, ha az opponens utólag „tanácsot ad” a Szerzőknek... de talán nem ártott volna egy szakavatott szerkesztő kezébe adni a véglegesnek szánt kéziratot. Csak egy problematikus elemet kiemelve: a Szerzők nem mindig tudták eldönteni, hogy milyen – akár az idézetekben, akár a főszövegben felbukkanó – háttérismereteket tekinthetnek „közismertnek”, illetve melyeket kellene megmagyarázni.

Egy jellegzetes példa: „*nagyon jónak [tartom], hogy az elmúlt években szobrot állítottak a Heiman [sic – DCs] Évának, a kislánynak, akit elhurcoltak. Van most már egy arc, van most már valaki, akihez tudjuk kötni ezt az egész történetet*” – mondta az egyik nagyváradi interjúalany (93). Több mint százötven oldallal később a főszöveg tér vissza az emlékműre, teljes terjedelmében idézve: „*Szobrot kapott az Auschwitzba hurcolt kislány, Heyman Éva, akinek »Piros bicikli« c. gettónaplója Anna Frank naplójához hasonlítható*” (259).

Heyman Éva (1931–1944) édesanyja, Zsolt Ágnes, nemcsak közreadta gyermekének naplóját, de – Bárdos Judit (2015) irodalomtörténész gyanúja szerint – nagyrészt vagy teljesen ő is írhatta. A kötetet 1947-ben és 2011-ben *Éva lányom*, 2015-ben *A piros bicikli* címmel adták ki, mindhárom esetben Zsolt Ágnes neve alatt. Éva és a családjának a neve mind a könyv különböző kiadásaiban, mind a hivatkozott cikkben vagy magán a nagyváradi emlékművön, mindig mint Heyman szerepel. Az egyetlen általam talált releváns kivétel a Fő-

beszélgetőpartnereik bizonytalanságával, „*nem tudom*”-jaival, elhallgatásaival vagy szerencsétlennek tűnő megfogalmazásaival kapcsolatban!

²⁰ A kutatókat az egyik községben azért fogadta nyugtalanság a helyi református gyülekezetben, mert attól tartottak, hogy kétségbe vonják az orgonájukhoz fűződő tulajdonjogukat. Ez ugyanis 1944-ig a helyi zsinagógában állt (92).

városi Szabó Ervin Könyvtár katalógusa, amely következetesen a „Heimann [sic] Éva” nevet használja, és őt tünteti fel a kötet szerzőjeként is.

Befejezésként újrafogalmazom az első mondatok alapgondolatát: a holokausztról még tudományos prózában is lehetetlen normatív felhangok nélkül írni. A normativitás megkülönböztetendő a politizálástól, hiszen a holokausztról szóló megemlékezés, az ide vezető antiszemitizmus elítélése – morális imperatívusz. A társadalmi diskurzustérben azonban még a morálisan univerzális ügyeknek is konkrét, partikuláris szószólói, képviselői, hordozói vannak. A holokauszt ügyének szószólói a mai Magyarországon – a zsidó és nem-zsidó magyarok anti-antiszemita²¹ része. Ez egy erkölcsi alapú meghatározásnak tűnik, de nem lehetnek illúzióink: az ilyen embereket a közvélemény nagy része feltehetően azonnal besorolja egy bizonyos politikai tábor vagy inkább ideológia címkéje²² alá – ennek hatását pedig egy politikailag polarizált országban nehéz túlbecsülni.

Kínos dilemma. A *Kiáltó csend* szerzői feltehetően úgy vélték, hogy ha reflektálnak kutatásuk politikai kontextusára, akkor az könnyen ellenük fordítható lenne. Így viszont a kötet tele van kibontatlan célzásokkal, sejtetésekkel, akár – keserű ironia – elhallgatásokkal is. Ráadásul a Szerzők még ennek árán sem tudtak, nem tudnak nem belelépni a csapdába: jelentős az esélye, hogy a jóindulatú és a rosszindulatú olvasók, a véleményüket kinyilvánító nem-olvasók, a potenciális és tényleges interjúalanyok, illetve utóbbiak közvetlen és tágabb társadalmi környezete egyaránt szűkebb értelemben vett politikai jelentőséget is tulajdonít a kutatásnak, a kérdésfeltevéseknek, a kutatói szándékoknak, a kutatásban való részvételnek és így tovább.

Maguk a Szerzők is – teljes joggal – paradigmaticusnak tekintik ezt az epizódot: egy reménybeli interjúalany kapcsán írták, hogy a *„kezdeti lelkes hozzáállása még saját családi emlékezetét is előhívta, amely a zsidósággal kapcsolatos pozitív véleményének hangsúlyozásával párosult a privát beszélgetés során. Mindezek ellenére, vagy inkább mindezekkel együtt, végül azért nem jött el az interjúra, mert úgy érezte, hogy mint a helyi önkormányzat független képviselője, ha részt venne egy, a holokauszt helyi emlékezetéhez kapcsolódó interjú felvételén, amit budapesti társadalomtudósok készítenek, akkor »a függetlensége itt véget érne«*” (25).

Ráadásul a „politikai implikációk” kifejezését rövidre is lehet zárni: az okosmobilkorában pillanatok alatt utána lehet nézni annak, hogy a kutatásvezető korábban mely kormányok alatt vállalt politikai szerepet. „Extrém” eset? Bizonyos mértékben igen, de manapság politikai szerepet sosem vállaló fiatal kollégákról is pillanatok alatt lehet találni olyan posztokat, kommenteket, cikkeket, kulcsszavakat, affiliációt és így tovább, amelyek alapján a kereső – jól vagy rosszul, de tipikusan *bizonytalanság* nélkül – beskatulyázhatja, hogy az illető „kivel van”. Sőt, a Szerzőkre is nagy hatást gyakorló „budapesti” szó sem (kizárólag) burkolt zsidózás: a 2020-as években közismert, a Facebook-kommentek szintjéig leszivárgó, ott ráadásul gyakran vulgarizált és eltúlzott összefüggés, hogy a főváros politikailag más irányba húz, mint „a vidék”. Félreértés ne essék: a manapság szinte valamennyi társadalomtudományos²³ témánál felmerülő hasonló dilemmára nincs általános

21 Suta kifejezés, elismerem, de nem ugyanazt jelenti, mint a Szerzők által – 8 szöveghelyen is – használt „*filoszemizmus*”. Bár a kettő a gyakorlatban tipikusan együtt jár, nemcsak az analitikus tisztaság miatt érdemes megkülönböztetni, hanem morális szempontból is. Nem „pusztán” azért minősítem elfogadhatatlannak az antiszemitizmust, mert rokonszenvezem a zsidósággal.

22 Az ilyenfajta besorolás *nem* kizárólag az antiszemitákra vagy az antiszemitáktól tartó társadalmi szereplőkre jellemző. E sorok szerzője részt vett egy, a roma holokausztról szóló könyv elkészítésében (Dupcsik 2015), hogy aztán egy vita során egy kollégája azt vágja a fejéhez, hogy úgymond „a Schmidt Máriáékkal” dolgozott együtt.

23 Sőt: gondoljunk csak a klímakutatások példájára.

„kézikönyv”, a konkrét kutatások menedzselésében pedig a Szerzőkénél nagyságrenddel kisebb tapasztalatom van.

Recenziómban végül jóval több kritikát fogalmaztam meg, mint ahogy azt a *Kiáltó csend* első olvasása után vártam. A kritikát azonban másodlagosnak tartom ahhoz képest, hogy a kötet – a témáival kapcsolatos továbbgondolkodásra – inspirált. A kritikák pedig talán azt is demonstrálhatják: nem elhallgatásokkal terhes puszta udvariaskodásnak szánom, amikor azt állítom, hogy fontos, olvasásra, felhasználásra, folytatásra érdemes mű született.

HIVATKOZÁSOK

- Bárdos J. (2015) Éva lányom naplója? *Élet és Irodalom*, 59, 35 (augusztus 28.), 21.
- Boltanski, L. – Thévenot, L. (2006) *On Justification: Economies of Worth*. Princeton & Oxford: Princeton University Press.
- Csapody T. (2011) *Bori munkaszolgálatosok*. Budapest: Vince.
- Dupcsik Cs. (2015) Utószó. In Bernáth G. – Brassói V. – Orsós J. *Ha szaladok, agyonlőnek, ha megállok, agyonvernek: Az európai roma holokauszt*. Budapest: Közép- és Kelet-Európai Történelem és Társadalom Kutatásáért Közalapítvány, 112–119.
- Dupcsik Cs. (2018) Elismerés és sérelem: Az elismerésért folytatott harc és a sérelmi politikák. *Socio.hu Társadalomtudományi Szemle*, 1. 48–68. <https://doi.org/10.18030/socio.hu.2018.1.48>
- Dupcsik Cs. (2023) A „zsidókérdés” Magyarországon az ezredforduló után. Szalai Júlia Emlékkonferencia, Társadalomtudományi Kutatóközpont Szociológiai Intézet, 2023. március 31. MTA Felolvasóterem. Szerkesztett változat hozzáférhető: <https://kenyszeresmegismeres.blogger.hu/2023/04/13/a-zsidokerdes-magyarorszagon-az-ezredfordulo-utan>
- Fulbrook, M. (2001) *A német nemzeti identitás a holokauszt után*. Budapest: Helikon.
- Kovács A. (szerk.) (2002) *Zsidók a mai Magyarországon. Az 1999-ben végzett szociológiai felmérés eredményeinek elemzése*. Budapest: Múlt és Jövő.

A VELÜ(N)K ÉLŐ MACHIAVELLI

<https://doi.org/10.18030/socio.hu.2026.1.5>

Cikkazonosító: e202615

Azon meggyőződésünktől hajtva, hogy a túlzásba vitt specializáció, a semmiről való mindentudás irányába mutató szakszerűség eluralkodása árt a szakmának, Hajdu Gáborral és Huszár Ákossal évek óta közösen áttanulmányozunk és megvitatunk olyan tanulmányokat, amelyeknek szinte semmi köze nincs ahhoz, amit kutatunk. Úgy is lehet ezt mondani, hogy munkánkban nem használható, felesleges műveket olvasunk. Ám eközben sokat tanultunk belőlük (s nem csupán erényeikből, de hibáikból is!), s úgy vélem, hogy talán érdemes ezekre a művekre felhívni mások figyelmét is, ezért elhatároztam, hogy a beszélgetéseink alapján készülő kritikai ismertetést ebben a rovatban közreadom.

A választott művek között lehetnek olyanok, amelyek túllépnek a szociológia konvencionális keretein, s pszichológiai, politológiai, közgazdasági vagy antropológiai elméleteket taglalnak és módszereket alkalmaznak. Úgy gondolom azonban, hogy ez a tudatos „lazaság” helyénvaló, ha komolyan vesszük a szociológia eredeti jelentését: társadalomtudomány.

A kiválasztott művek általában műhelytanulmányok, s nem ezek megjelent változatai. Úgy gondolom ugyanis, hogy mivel nem szakirodalmi összefoglalót, hanem kritikai elemzést készítek, ezért a befejezetlenség, a csiszolatlanság, a nyersesség nem hátrány. Természetesen azok számára, akik kíváncsiak a művek végső változatára, az ehhez vezető linket (amennyiben ez már elérhető) minden esetben megadom.

A tanulmány (Mehrzaad B. Baktash és Uwe Jirjahn, 2023, Are Managers More Machiavellian than Other Employees? IZA DP No. 16361, <https://docs.iza.org/dp16361.pdf>) alapkérdése, hogy vajon a vezetőkre (menedzserekre) inkább jellemző-e a machiavellisztikus viselkedés, mint az általuk vezetettekre (az alkalmazottakra).² Az elemzésnek azért adtam trükkös címet, mert a közvetlen feladaton túl, vagyis egy izgalmas jelenségnek a szociológia módszertana számára is kihívást jelentő módon történő kutatásán (kérdőívbe ágyazott, pszichológusok által validált kérdéssorának alkalmazásán) túl, arra akartam ösztönözni az Olvasót, hogy két irányban is gondolja tovább az elemzést. A „velük” arra utal, hogy a menedzserek a lakosság egy nagyon speciális körét jelentik, s amit kutatásuk segítségével megtudhatunk a machiavellizmus társadalmi természetéről, az csupán továbbgondolásra és újabb kutatások megtervezésére alkalmas hipotéziseket nyújthat, de nem általánosítható a teljes populációra. A „velünk” megfogalmazás ugyanakkor az elemzés azon hazai többletfelhasználhatóságára utal, mely szerint egy autokrácia elemzésénél a machiavellizmus megismerése felértékelődik.³

¹ ELTE Társadalomtudományi Kutatóközpont Szociológiai Kutatóintézet.

² A műhelytanulmány végső változatának elérhetősége: Baktash, Mehrzaad B., and Uwe Jirjahn. *Are Managers More Machiavellian Than Other Employees?* ILR Review (2023) <https://doi.org/10.1177/00197939251403986>

³ Elismerem, hogy nem magától értetődő a mai magyar rezsimit autokráciának tekinteni, de mivel ez a gondolatmenet csak kiegészítése az elemzésnek, ezért elégségesnek tűnt számomra elfogadni azoknak az elemzéseknek az érvelését, amelyek szerint

A machiavellizmus szociológiai kutatása a menedzserek sajátos világában azért is lehet különösen fontos az egész társadalom számára, mert ennek a társadalmi csoportnak erős befolyása van a gazdasági és társadalmi folyamatokra. Ez könnyen belátható, ha feltételezzük, hogy – sokféle egyéb hatás mellett – a menedzser viselkedése sokak számára követendő vagy elvetendő, de mindenképpen fontos mintát jelenthet. Némi normativitást megengedve magamnak: ez azt jelentheti, hogy a machiavellista magatartás beépülhet a kultúra alapelemei közé, s az ilyen viselkedést elfogadhatóvá, sőt követendő példává teheti. Továbbá, egy sikeres (de legalábbis machiavellizmusból jól teljesítő) menedzser könnyen átválthat politikai karrierre, s ebben az esetben hatása egy egész országra kiterjedhet.

A MACHIAVELLIZMUSRÓL

A fogalmat eredetileg a politikai tudományok keretei között kezdték használni egy olyan hatalomgyakorlási technológia azonosítására, amely a tizenhatodik században Firenzében a Mediciek számára tanácsokat adó gondolkodónak, Machiavellinek *A Fejedelem* című könyvében (1513?/1924) megfogalmazott gondolatain alapul.⁴ A machiavellista célja a hatalom megszerzése és megőrzése, melynek érdekében mindenki mást ellenségnek kell tekinteni (az esetleges szövetségest is, akivel szemben csak addig függesztetik fel az ellenségesség, ameddig az hasznos), s velük szemben megengedett a hazugság, a manipuláció bármilyen eszköze, mint az udvariaskodás, a megalázkodás, a „benyulás”, a kitarulkozás, az alakoskodás, a látszatkeltés, a félrevezetés stb. Ám mindez, s általában a barátságosság látszata, csak a cél elérését (márpedig ez mindenkinek „jó” lesz, következésképpen ennek eléréseért minden megengedett) szolgáló hataloméhség álcája. Ennek érdekében szükség esetén a machiavellista képes várakozni, ha kell sokáig is, ami arra jó, hogy kiismerje az ellenség gyengéit, előkészítse majdani csapását, szövetségeseket szervezzen (akiket majd csak később fog elpusztítani).

A pszichológusok számára a machiavellizmus az úgynevezett Sötét Hármas egyik eleme, ami a narcizmus-sal (én vagyok a legjobb, a legfontosabb, ezért megillet a hatalom, s hogy a többiek tiszteljenek, felnézzenek rám, imádjanak...) és a pszichopátiával (a folytonos harc örömforrás, az önkiteljesítés eszköze, az identitás szerves eleme („a meccs addig tart, amíg nem győzünk”), az empátia hiánya stb.) összekapcsolódva alkotja a „toxikus személyiséget”.⁵ Az alábbi idézet jól összefoglalja, hogy egy pszichológus milyen viselkedési elemek elegyével közelíti a machiavellizmus jelenségét:

a mai Magyarország autokrácia, illetve ennek (az információ hegemóniáján alapuló) változata. Az érdeklődő Olvasóknak: Kornai 2016; Gurijev–Treisman 2023; Rosta–Sik 2025; Sik–Krekó 2025.

4 Aki Machiavelli gondolatait akarja megismerni annak legegyszerűbb az *A Fejedelem* című mű tanulmányozása. Aki a mű születésének történelmi közegéről akar többet tudni, annak első lépésben érdemes Szmodis (2018) szösszenetét elolvasnia, aki Machiavellit az első ismert „PR-tanácsadójának” nevezte. Szmodis a Mediciek hatalomgyakorlását lényegében autokráciaként mutatta be, s az alkalmazott technológiára a következő példát idézte Paczolay (1998) művéből: „A Mediciek ugyanakkor mindvégig megőrizték uralmuk köztársasági látszatát, azt a képzetet tartották fenn, hogy a polgárok saját maguk urai. Ezt a benyomást erősítette az a számtalan tanács, melyek működésében a polgárok részt vettek, és érdekeiket képviselheték. Valójában a sok tanács bonyolult hatásköreinek a kialakítása azt a célt szolgálta, hogy a hatalom megosztódjék ezek között, meghatározó súlyra egyik se teheszen szert, hanem a Mediciek politikai céljaikat ezek manipulálásával valósíthassák meg. Ennek gyakorlati módja az volt, hogy a lényeges kormányzati hivatalokba azokat juttatták, akik híven támogatták őket” (19–20).

5 Aki a machiavellizmus pszichológiájáról akar többet tudni, azoknak a szövegben szereplő műveken túl – magyar nyelvű szövegek felületes guglizása alapján – a következő műveket javasolom megtekinteni: Bereczkei 2015; Pántya–Kovács 2015; Putz et al. 2022. A Sötét Hármasról és „rokonairól” – különös tekintettel az elméleti és módszertani szakirodalomra – a legtöbbet Pátkai (2018) (legjobb értelemben „iskolásnak” tekinthető) PhD dolgozatából lehet megtanulni.

1. Csak a saját céljaikra és érdekeikre összpontosítanak.
2. A sikert, a hatalmat, a pénzt és a hírnevet mindenek elé helyezik.
3. Nem tántorodnak vissza mások manipulálásától vagy kihasználásától, ha ez saját érdeküket szolgálja.
4. Szemrebbenés nélkül hazudnak másoknak.
5. Elbűvölőnek mutatkoznak, és a hízelgést előnyükre használják.
6. Mély meggyőződésük, hogy a „cél szentesíti az eszközt”.
7. Cinikus látásmódjuk van az emberi természetről.
8. Negatív hozzáállással bírnak szinte minden irányába.
9. Felsőbbrendűnek tartják magukat másoknál.
10. Nélkülözik az együttérzés képességét.
11. Nem bíznak senkiben.
12. Saját érzelmeiktől távolságot tartanak.
13. Küzdenek az érzéseik azonosításával és kifejezésével.
14. Pár lépés távolságot tartanak másoktól, és hiányzik az igazi melegség a társas interakcióikból.
15. Kerülik a másokkal való érzelmi kötődést.
16. Képesek mélyrehatóan és pontosan olvasni az emberekben, és holisztikusan átlátják a társas helyzeteket, amit előnyükre fordítanak.
17. Nem vesznek el a részletekben a tervük megvalósításakor.
18. Érzelmeket és viselkedésüket magas szinten szabályozzák, így képesek hidegvérrel, indulatmentesen, tisztán logikai alapon érvelni, és ezáltal sokkal meggyőzőbb benyomást keltenek, mint azok, akiket az érvelés folyamán elragad a vita heve, dadognak vagy hadarnak. Mindemellett rendkívül rugalmasak is, folyton az éppen aktuális helyzethez igazítják legmegfelelőbb stratégiájukat (Tömöri 2024).

HOGYAN MÉRJÜK A MACHIAVELLIZMUST A SZOCIOLÓGIÁBAN?

A kutatók találtak egy olyan német adatbázist,⁶ amely három év (2016, 2018 és 2020) azonos kérdőívén alapulva lehetővé tette a menedzser foglalkozási csoport azonosítását, illetve a Sötét Hármast (és még sok egyéb, a személyiséget jellemző tulajdonság) összehasonlító elemzését. A surveyben pszichológusok által kifejlesztett és tesztelt modulokat használtak, így a machiavellizmust a Piszkos Tizenkettő tesztrel (ami négy-négy kérdéssel vizsgálja a machiavellizmust, a narcizmust és a pszichopátiát) közelítették. A machiavellizmust mérő három kérdés a következő volt: „*Céljaim elérése érdekében...: 1, manipulálok; ... 2 hazudok; ... 3 hízelgek*”. A Sötét Hármast másik két elemével, a pszichopátiával⁷ és a narcizmus⁸ két változatával⁹ a machiavellizmus közepesen erősen függött össze (a korreláció mértéke 0,5 körüli volt), vagyis a machiavellizmus a Sötét

6 A menedzsereket a nem-menedzser beosztásúak nagy, ám heterogén csoportjához hasonlították, akik közül az elemzés során kihagyták a 25 évnél fiatalabbakat, a munkanélkülieket, az iskolába járókat, a részmunkaidős dolgozókat, az önfoglalkoztatókat és a katonákat.

7 A három állítás a következő volt: „(1) *Nem ismerem a megbánást, (2) Nem érdekel nagyon, hogy cselekedeteim erkölcsösek-e, (3) Hajlamos vagyok kőszívűnek, érzéketlennek lenni.*”

8 A narcisztikus személyiség jellemzői: „*grandiozitás (mondhatnánk: nagyzásos késztetések és irreális önteltség); hisz a saját nagyszerűségében; igényli mások csodálatát, amely exhibicionizmussal párosul; [...] a »társas ragadozó« szindróma, amelynek része az elbűvölés és manipulálás; a lelkiismeret hiányából eredő önzés és szabadrablás; a büntudatnak és mások sajnálatának teljes hiánya*” (Rudas 2021).

9 A kutatók megkülönböztetik az önimádatot és a vetélkedést. Az önimádat állításai: (1) *Megérdemlem, hogy nagy embernek tekintsenek. (2) Különleges vagyok, s ez erőt ad nekem. (3) Kiválóságom miatt a figyelem központján állok. A vetélkedés állításai: (1) Utálom, ha valaki ellopja előlem a „showt”. (2) Azt akarom, hogy riválisaim elbukjanak. (3) A többiek mind vesztesek.*

Hármas önálló személyiségjegye.¹⁰

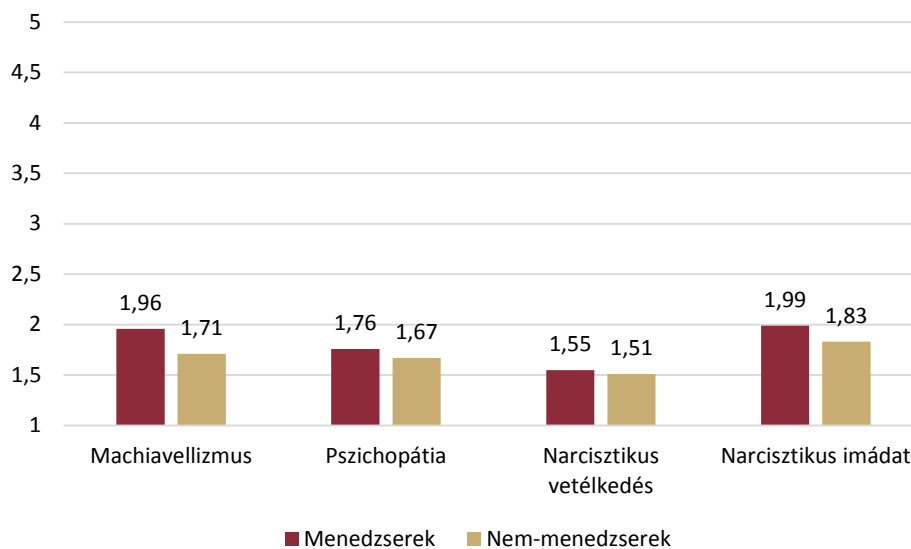
A MACHIAVELLIZMUS ÉS A MENEDZSER

Két lehetséges magyarázat kínálkozik arra, hogy elméletileg miért jogosult az a feltételezés, hogy a menedzserek személyisége „sötétebb”, mint az alkalmazottaké. Az egyik szerint a vállalat tulajdonosai maguk kereshetik (és ha megtalálták, támogathatják) a machiavellista viselkedésű menedzsereket, mert hasznos számukra az ilyen tulajdonságok jelenléte a nekik dolgozó vezetők körében.

A másik lehetséges magyarázat arra, hogy a menedzserek körében miért lehet elterjedt a Sötét Hármas személyisége, az ügynöki (megbízási, angolul *agency*) elmélet. Eszerint a menedzser a tulajdonosnál mindig többet tud a szervezet helyzetéről és működéséről, s ezt az információtöbbletet monopolizálja, s felhasználja érdekérvényesítése érdekében, melynek során a Sötét Hármas jellemvonásai kapóra jönnek a számára. S mivel a machiavellista vezető nem egyszeri győzelemre tör, hanem hosszú távú, stratégiai befektetésként kezeli ezt az információs monopóliumot, fontos neki tökéletesíteni az ezt jól szolgáló képességeket, például hogy miként lehet a versenytársakat ellehetetleníteni (munkájukat szabotálni), a felettesek némelyikét kifúrni, némelyikét körüludvarolni, krízishelyzeteket generálni, majd ezek megoldásával saját pótolhatatlanságát igazolni stb.

Amikor a német adatbázison a menedzserek és a többi foglalkoztatott machiavellizmusának mértékét összehasonlították, akkor azt találták, hogy a menedzsereké (a narcisztikus vetélkedés kivételével) szignifikánsan magasabb az alkalmazottakhoz képest (1. ábra).

1. ábra. A Sötét Hármas négy közelítő változója a menedzserek és az alkalmazottak körében*

* Saját szerkesztés a 3. számú táblázat felső blokkja alapján (Baktash–Jirjahn, 2023:44). A menedzserek elemszáma 359, az alkalmazottaké 8228. Az értékek a válaszok súlyozatlan átlaga. A válasz a négy állítással való egyetértés mértéke volt: 1 – egyáltalán nem jellemző rám, 5 – teljes mértékben jellemző rám.

¹⁰ Természetesen a machiavellizmus más személyiségjegyekkel (nyitottság, lelkiismeretesség, neurotizmus, extrovertáltság, kedvesség) is összefügg, de ezek a korrelációk gyengébbek (a korreláció mértéke legfeljebb 0,2).

Az ábrán jól látható, hogy az alkalmazottak szintén nem mentesek a „sötétségtől”, vagyis nem az van, hogy a menedzserek „sötétek”, miközben az alkalmazottak „világosak”. Sokkal inkább igaz lehet egy olyan állítás, hogy a „sötétség” ott van mindenkiben, csak a menedzserekben több van ebből.

Amikor az összes személyiségjegy hatását együttesen elemezték, akkor azt találták, hogy a menedzserek körében a machiavellista viselkedés és a narcisztikus vetélkedés, valamint az extrovertáltság erősen összefügg a vezetői pozícióval, ugyanakkor a pszichopátia, a narcisztikus önimádat és a többi személyiségjellemző kapcsolódása gyenge. A machiavellizmus és a menedzserei beosztás közötti erős összefüggés a férfiak és a nők körében is érvényesült. Az eddigi megállapítások robusztusságát sejteti, hogy a szerzők által kipróbált sokféle modellvariáns – felemelték az eredetileg 25 éves alsó korhatárt 35 évre, külön vizsgálták a magas iskolázottságúakat, az alkalmazottak körét homogenizálták (leszűkítették a szellemi munkakörökben dolgozókra), különféle regressziós modellekkel kísérleteztek, külön csoportként vizsgálták a magas, a közepes és az alacsony machiavellizmus-szintű alkalmazottakat, illetve a különböző szintű vezetőket¹¹ – is mind ugyanezt az eredményt mutatta.

A szerzők korrekt módon felvetették azt a problémát is, hogy miközben azt vizsgálták, hogy vajon a machiavellista készségek növelik-e a menedzserré válás esélyét, nem hagyható figyelmen kívül az összefüggés másik irányának hatása sem, vagyis hogy a menedzserei beosztás növeli meg a személyiség machiavellista jellemzőit. Ennek a feltételezésnek a tesztelését (bár korlátozottan, hiszen csak egy hatéves periódus három adatfelvétele állt rendelkezésükre) az tette lehetővé, hogy az adatbázis ugyanazoknak a válaszolóknak a személyiségjegyeit tartalmazza (longitudinális panel). Elemzésük konklúziója az volt, hogy ugyan sok tekintetben a menedzserei beosztás befolyásolja a személyiséget, de a machiavellizmust alig. Vagyis a machiavellistából lesz a menedzser, de a menedzserei munka nem tesz valakit machiavellistává (ami nem jelenti azt, hogy az a feltételezés, miszerint a hatalom megront, hamis lenne, hiszen a vezetői viselkedésre, illetve a személyiség más jellemzőinek változására a hatalom birtoklása kihathat).

Magyarországon egy szervezetpszichológusok által végzett szociológiai kutatás eredményei is azt igazolták, hogy a Sötét Hármas elterjedtebb a menedzserek, mint az alkalmazottak körében (Czibor–Szabó–Restás 2019).¹² A machiavellizmusra szűkítve elemzésük ismertetését, fontos lehet például, hogy a pályaválasztás során a machiavellizmusra hajlamosabbak alábecsülik „a munkakörök olyan összetevőit, mint a felelősségvállalás, a kitartás és a bizalom. Mind a szubklinikai pszichopátiával, mind a machiavellizmussal kapcsolatban elmondható, hogy összefügg a segítő, másokkal való törődést igénylő foglalkozások elutasításával... a karrier-előmenetelt segítheti a stratégiai szemlélet, az impulzusok kontrolljának képessége, a környezethez illeszkedő, rugalmas viselkedési stratégiák, illetve az előnyös szövetségek kialakítása... hierarchikusan felépülő vállalatoknál a machiavellizmus magasabb értékei előnyösebb foglalkozási státuszokkal, magasabb pozíciókkal járnak együtt” (107). Ugyanakkor „a machiavellista vezetők erőteljes hatalmi orientációja gyakran

¹¹ Eredményeik érvényességének tesztelése során olyan modellel is dolgoztak, aminek szerintem semmi értelme nem volt, amennyiben a három év adatait külön vizsgálták, márpedig míg amellet lehet érvelni, hogy eltérő korcsoport, iskolai végzettség, foglalkozás esetében, valamint a durván- és az alig-machiavellisták, a kisebb vagy a magasabb beosztású vezetők körében feltételezhető, hogy a „sötétség” mértéke eltérhet, de rövidtávon ebben változást sejtteni (és sejtetni) értelmetlen.

¹² A jelenség kutatására alkalmazott mérőeszköz egy változatát gondosan tesztelték egyetemisták körében Talmácsi és munkatársai (2012). Ugyancsak egyetemisták körében a klasszikus Piszkos Tizenkettő kérdéssor alkalmazásával vizsgálta a Sötét Hármas elterjedtségét és néhány, az adott társadalmi csoportban fontos szociológiai jellemzővel való összefüggését Újhelyi (2017). Ugyan az ilyen tesztelések eredményeinek általánosíthatósága elhanyagolható, de azért annyit érdemes megemlíteni, hogy az átlaghoz képest (a 211 fő 17,1%-ára volt jellemző [a szerző által definiált módon] a Sötét Hármas megléte) a férfiak a nőknél hajlamosabbak a machiavellizmusra és a pszichopátiára, de a két nem narcisztikussága nem tér el egymástól.

énközpontú, barátságtalan, empátiát nélkülöző vezetői stílusban is megmutatkozik, negatívan hatva ezáltal követőik pszichés jóllétére” (108).

Empirikus kutatásuk során (N=1350, legalább 18 éves és legalább heti 20 órát dolgozó munkavállaló)¹³ azt találták, hogy a Sötét Hármas három eleme között 0,4 körüli volt a korreláció, és a férfiak esetében mindhárom elem értéke magasabb volt, mint a nők körében.

KITEKINTÉS

Mint az elemzés elején jeleztem, legalább két irányba lehetséges a vizsgált kutatást továbbgondolni. Az egyik a társadalomtudományok egyik – sokszor fel sem tett – kérdése: vajon lehet-e minden szociológiai jelenséggel kapcsolatban komparatív elemzést csinálni vagy vannak olyan folyamatok, amelyek értelmezése annyira eltérhet országonként és kultúránként, hogy minden összehasonlítás csak hamis, de legalábbis bizonytalan következtetésekhez vezethet csupán? Esetünkben ezt az általános problémát úgy lehet megfogalmazni, hogy vajon összehasonlíthatóak-e a különböző kultúrák, szubkultúrák, társadalmak és politikai rendszerek a Sötét Hármas, s ezen belül a machiavellizmus tárgyában. Értelmes kérdés-e arra törekedni, hogy kultúrákat különböztessünk meg a machiavellizmusra való hajlamuk alapján? Lehet-e – bármely alaposan tesztelték is ezeket – a pszichológiai műszereket egy összehasonlító szociológiai adatfelvételben felhasználni?

Külön izgalmat ígérnek azok a machiavellizmuskutatások, amelyek azt firtatják, hogy vajon a tanulmány megállapításai mennyiben lehetnek igazak másfajta hatalomra törekvő csoportok esetében, legyenek azok katonák vagy papok, civil aktivisták vagy bürokraták. De persze az igazán ütős kérdés, hogy mi van a politikusokkal.

Kvalitatív módszereken alapuló elemzések természetesen vannak, főleg diktátorokról és autokratákról, jobbra pszichológusok által elkövetve, akik a diktátorok és autokraták lelkét, gondolkodását, viselkedését akarják megérteni. Ezek roppant szórakoztató és nemritkán elgondolkodtató elemzések, de értelemszerűen legfeljebb hipotézisek megfogalmazására, mintsem tesztelésére alkalmasak, hiszen az ily módon szerzett tudás általánosíthatósága nulla. Én magam egy alkalommal merészkedtem arra, hogy a zsarnok¹⁴ egy típusának jellemzésével foglalkozzam, mert úgy ítélt meg, hogy egy ilyen ál-esettanulmány (melynek alanya Vetinari, Ankh Morpork, a Korongvilág legerősebb államának zsarnoka), hasznos lehet egy autokrata kormányzási gyakorlatának a megismeréséhez:

„... a zsarnok az erőszak alkalmazásának elkerülésére törekszik... ezt oly módon próbálja elérni, hogy az alattvalók számára nyilvánvalóvá teszi: a zsarnokság általa gyakorolt módjának fenntartása közérdek, legalábbis abban az értelemben, hogy az ő zsarnoksága a legkisebb rossz, ami a várossal történhet. ... A zsarnokság klasszikus problémája az, hogy az alattvalók szeretete és félelme egyaránt szükséges a hatalom megtartásához. Mint azt egy jeles gömbvilágbeli szakértő megfogalmazta:

»...mivel nehéz e két dolgot összekapcsolni, biztonságosabb, ha tartanak tőle, mint ha szeretik... Az emberekről ugyanis általában elmondhatjuk, hogy hálátlanok, ingatagok, színlelők; a veszélytől visszarettennek, harácsolásra hajlamosak; ha adakozó vagy velük, a lábad elé vetik magukat, életüket és vérüket kínálják, [...] de mihelyst szorult helyzetbe kerülsz, fellázadnak ellened. [...] Inkább támadnak

¹³ A szerzők a minta összetétele alapján korrekten megállapították, hogy eredményeik nem általánosíthatók a munkaerőpiac egészére.

¹⁴ Futottak még: tirannus, diktátor, autokrata, kényúr, elnyomó, önkényúr, egyeduralkodó.

az emberek olyan valaki ellen, aki megszerettette magát velük, mint akitől félnek; [...] A fejedelemnek mindazonáltal vigyáznia kell: csak annyira féljék, hogy a szeretet hiánya gyűlöletnek ne legyen okozója...» (Machiavelli 1513/1924: o. n.)

A zsarnokoskodást kerülő zsarnok számára is fontos, hogy az alattvalók féljék őt. De ezt ne csak úgy, „írányítatlanul” tegyék, hiszen az megbénítaná őket, ami csökkentené a birodalom működésének hatékonyságát, márpedig ez a zsarnoki hatalom erőszakmentes védelmének biztosítéka. A Patrícus fontosnak tartja, hogy a félelem olyan módon munkálkodjon az alattvalókban, hogy azok pontosan tudják: mitől, mikor és kinek kell félni, vagyis ne legyen kiszámíthatatlan a zsarnoki önkény (de persze azért ebben senki ne legyen teljesen biztos). Az erőszak-minimalizálás elvének megfelelően csak akkor és annyi erőszakot alkalmaz, hogy az ne váltson ki szükségtelenül nagy ellenállást. Így például az adózást a tejjgazdasághoz hasonlítva: a jó adórendszernek azt tekinti, ahol a lefejhető tejmenyiség maximumát a bőgés minimumával érik el” (Sik 2017:270–271).

A magyar információs autokrácia elemzése során a kérdés Orbán Viktorra kielezve jelenik meg, vagyis: machiavellista-e Orbán? Sok pszichológus kísérletezett már erre válaszolni hipotézisszerű állítások megfogalmazásával.¹⁵ Eszerint:

„Orbán döntései a felszínen észszerűeknek látszanak, valójában nem azok. [...] ha híres bosszúálló ténykedéseinek célpontjait (Soros, Iványi, Juncker, Gyurcsány, SZFE, ellenzéki vezetésű önkormányzatok, kritikás EU-tisztségviselők) nézzük, akkor csak a vak nem látja, hogy a józan ész felülírja a személyes érzelmi/indulati készletet” (Rudas 2021).

Továbbá:

... ami a diktátorokat hajtja és jellemzi, az nem más, mint egyfajta „...messianisztikus küldetéstudat, [...] a diktátor az őt ért legkisebb kudarcért is másokat (néha »felsőbb erőket«) okol, és folyton ellenséget keres vagy épít, [...] a normális emberéhez képest beszűkült lelkiismeret, az ennek hiányából származó gátlástalanság, a legszűkebb környezet tagjainak agya, lelke feletti uralom megszerzésének és birtoklásának különleges képessége” (Zentai 2011).

De a kérdés politológusok sokaságát is foglalkoztatta.¹⁶ Mivel az elemzés kereteit szétfeszítené az Orbán-rezsim működésének részletesebb elemzése, ezért azok számára, akik e témában elmélyedni szeretnének, felsorolok néhány hasznosnak tűnő művet, kiemelve röviden a machiavellista hatalomgyakorláshoz jól illeszthető gondolatot:

- Gurijev és Treisman (2023), akiktől a spindiktátorokról lehet sokat megtanulni, továbbá Orbán hatalomgyakorlási technológiája (anélkül, hogy ennek esetleges pszichikai háttere szóba kerülne) is tárgya elemzésüknek.
- Kéri könyvét (1994) annak javasolom elemezni, aki meg akarja fejteni az orbáni személyiség létrejötté-

¹⁵ Kérdéses, hogy lehet-e tanulás útján machiavellistává lenni, de egy volt SZDSZ-es politikus úgy nyilatkozott, hogy ő tehet arról, hogy Orbán machiavellista lett (https://index.hu/belfold/2015/04/20/en_adtam_orban_kezebe_machiavelli_a_fejedelem_cimu_konyvet/?token=6fb8eb2a3ea59doaca52a157d7289a3c).

¹⁶ És természetesen a politikai témákban utazó újságírókat is foglalkoztatja ez. Így például Teleki Pál önmarcangoló gesztusára utalva vetette fel a kérdést egy esszé írója (Para-Kovács 2025), hogy vajon meddig tűri egy politikus lelkiismerete a nemzet bukását előrevetítő politika erőltetését, utalva Orbán Putyin-pártiságára. S vont a következtetést, hogy ez a kérdés természetesen csak abban az esetben érvényes, ha az adott személy „képes felfogni a gazemberség súlyát, nem retardált vagy nem pszichopata” (72).

nek szocializációs gyökereit és a korai politizálás idején való csiszolódását.

- Körösenyi, Illés és Gyulai (2020) a „*plebiszciter vezérdemokráciát*”, használták az orbáni hatalomgyakorlás bemutatására. Ennek lényege az, hogy a vezér populista szövegek segítségével határozza meg a politikai agendát, amely aztán fenntartja azt a folyamatos válságérzetet, amelyben a vezér szünet nélkül harcolhat. Belátható, hogy e célok elérése érdekében jól jöhet a vezér személyiségében megbúvó Sötét Hármás valamennyi jellemzője, de különösen a pszichopátia.
- Poinssot (2020) megpróbált Orbán fejébe mászni, s ott megtalálni az orbáni siker kulcsát (kulcscsomót?), amely a hatalom megszerzését és megtartását biztosítja a maga és kliensei számára. Gondosan sorra vette az orbáni életmű 2018-ig tartó szakaszát, s „A nép embere” című fejezetben használt korabeli beszélgetések darabkáinak felidézésével, a szerző alkalmas muníciót ad az orbáni személyiség „sötétségének” alátámasztására.
- Sonnevend (2024) két olyan személyiségjegyet mutatott be (karizma és sárm), amelyek nem részei a Sötét Hármásnak, de jól illeszthetők a narcizmus és a machiavellizmus „működéséhez”.¹⁷ Orbán „*illiberális sármját*” (s ennek a propagandában való megjelenítését) sok képpel dokumentálva egy külön fejezet tárgyalja.

Kevéssé meglepő módon reprezentatív szociológiai kutatás nem nagyon készült a politikusokról, mert a minta elkerülhetetlenül torz lenne¹⁸ (ugyanazért nincs királyszociológia sem). Elvben persze világméretben lehetne kutatni a politikusokat, de nincs olyan szervezet, amelyik finanszírozni tudna vagy merne egy ilyen felmérést... Meg aztán ki hinné el a Piszkos Tizenkettő kérdéseire adott politikusi válaszokról, hogy azok őszinték? Vagyis nem képzelhető el olyan survey a politikusokról, amely „sötétségüket” elfogadható belső és külső érvényességgel lenne képes mérhetővé tenni.

Mindazonáltal, születnek (növekvő számban!) kutatások, amelyek – felismervén a politikusok személyiségjegyeinek (növekvő?) fontosságát a hatalom megszerzésében és megtartásában – különféle megoldásokkal próbálják a fenti korlátokat, ha nem is kiküszöbölni, de lyukakat ütni rajtuk.¹⁹ A belső érvényességgel kapcsolatos módszertani problémákat legvilágosabban áttekintő mű (Nai–Maier 2020) három lehetséges megoldást vet fel. Ezek a politikus önértékelése,²⁰ a nyilvános megnyilvánulások (interjúk, beszédek stb.) tartalomelemzése és a szakértői jellemzés. A tanulmány az utóbbi mellett teszi le a voksát, s a 2018. évi időközi

17 Ez annak ellenére igaz lehet, hogy e két jelenség elvben egymás ellentétei, hiszen az előbbi az „Isten általi kiválasztottságot”, az utóbbi a „Nép egyszerű gyereke” jelenséget hangsúlyozza. Mi több, e két eleme akár egy narratíva részeként, egymást váltogatva, is lehet része egy vezér propagandájának.

18 Magát a mintakeretet nagyon jól ki lehet jelölni, hiszen a politikusok névsora nyilvános, de a nem válaszolás okozta torulás kiküszöbölésére szolgáló súlyozás nem lehetséges, amennyiben a válaszolók biztosan nem reprezentálják a nem-válaszolók személyiségjegyeit.

19 Érdeklődő Olvasónak ajánlhatok még egy metaelemzést is (Bartolo–Powell 2024), amely áttekinti a Sötét Hármashoz (hozzáadva a szadizmust is már Sötét Négyesről szólva) kapcsolódó elemzéseket. Peterson és Palmer (2021) cikke, miközben jó áttekintést nyújt a Sötét Hármás szerepéről a politikában, a politikusi személyiség elemzésének egy érdekes továbbfejlesztéséről (Világos Hármás, ami a kantianizmus, a humanizmus és az emberiségbe vetett hit elegyét foglalja magában) is szól.

20 A ritka, s a szerzők által egyetlennek nevezett, önbevalláson alapuló személyiségkutatás, ami a Sötét Hármás elemeit is tartalmazta egy német kutatás (Maier–Dian–Oschatz 2022) volt a 2000-es évek elején (a válaszadási arány 43,5% volt). Következtetésük szerint az átlag kicsivel volt magasabb, mint a későbbiekben sokszor hivatkozott, Nai-féle szakértői becseléseken alapuló kutatások átlaga, és jóval magasabb volt, mint a népességé. Alig meglepő módon a fiatalabb és jobboldali politikusok bizonyultak az átlagnál „sötétebbnek”. Önbevalláson alapuló elemzés született ugyanakkor a pszichológusok által használt Nagy Ötösnek nevezett személyiségelemek (extraverzió, barátságosság, lelkiismeretesség, érzelmi stabilitás (neurotizmus) és nyitottság) és a kampány negativitása közötti összefüggésről három ország (Finnország, Svájc és Németország) politikusai körében (Nai–Tresch–Maier 2022).

szenátusi választás kapcsán demonstrálja is ez utóbbi módszer használhatóságát. A szerzők azt találták, hogy a „sötétebb” politikusok kampányai durvábbak, negatívabbak és agresszívabbak az átlagosnál.

A szakértői értékelés alkalmazására talán a legjobb példa Nai és munkatársai (2025) műve, amelyben a szerzők abból a – pszichológiailag megalapozott – feltételezésből indultak ki, hogy a polarizációs folyamat eredményeképpen a „sötét” politikusok és az ilyen vezérhez vonzódó szavazók egymásra találnak. Nagyon lebutítva a szerzők gondolatmenetét „a zsák megtalálja a maga foltját”.²¹ Kutatásuk első lépéseként szakértőket (a választáskutatással, a politikai kommunikációval kapcsolatos publikációik és helyismeretük alapján kiválasztva a legjobbakat) kértek fel arra, hogy 91 politikust (akik 40 választásban harcoltak a hatalomért) értékeljenek a Sötét Hármassal szemponthoz.²² A kutatás második lépéseként egy választói viselkedést vizsgáló surveyben azonosították az e vezetővel leginkább azonosuló (és másokat elutasító) válaszolókat.²³ A két adatbázis összefésülése után azt találták, hogy a „sötétebb” politikussal erősebben azonosultak a párton belüli szimpatizánsok (míg a párton kívüliek esetében ilyen összefüggés nem mutatkozott), s ez a hasonulás a Sötét Hármassal mindhárom eleme esetében megfigyelhető volt, de a machiavellizmus hatása volt a legerősebb. Korrektül megemlítették, hogy annak ellenére, hogy nagyszámú politikust vontak be az elemzésbe, az eredmények általánosíthatósága korlátozott.²⁴

21 Hozzátenném ehhez, hogy persze hogy ezek az elemzések figyelmen kívül hagyják azt, hogy a „zsák” és propagandistái nyilván sokat tesznek azért, hogy ez a folyamat olajozottan menjen végbe.

22 Egy nagyobb összehasonlító elemzés során Nai (2019) 127 politikust vizsgált (57 választást követően). Nyolc személyiségjegyet, köztük a Sötét Hármassal vizsgálta szakértői jellemzés segítségével, s azt találta, hogy a „sötétség” inkább jellemző a populistákra, mint a többiekre. Ebben a művében a szerző elemzésének magas külső érvényességéről is írt, de – legalábbis számomra – nem valami meggyőző módon. Egy másik művében Nai (2022) hasonló módszerrel kutatta 49 politikus „sötétségét” (akik 22 választáson szerepeltek), amit több mint 2000 szakértő értékelése alapján becsült. Azt találta, hogy a populizmusra hajlamos választók nagyon erősen azonosultak a „sötétebb” politikusokkal és utasították el a barátságosakat. Dagadj magyar kebel a büszkeségtől: Orbán Viktor a 2018. évi választás kapcsán bekerült a kutatás alanyai közé. A módszertani melléklet 2. táblázata alapján látható, hogy Orbán „sötétsége” kis mértékben átlag feletti értékelést kapott (3,21 és 2,43) négy értékelőtől, amivel elmaradt ugyan Trumptól (3,61), de alig hagyta le őt Erdogan (3,35), Bolsonaro (3,31) és Berlusconi (3,31).

23 A szakértői értékelésen alapuló jellemzés belső érvényességével tisztában voltak, s törekedtek azt a szakértők politikai jellemzőin alapuló kontrollok bevonásával növelni.

24 Ugyan a Sötét Hármassal és a választói magatartás összefüggése nem központi tárgya elemzésemnek, de azért az érdeklődő olvasó számára összegyűjtöttem néhány gyöngyszemet. Így ajánlhatom Nai és szerzőtársai (2023) módszertanilag is kiváló (és példamutatóan alázatos) tanulmányát, amiben kimutatták, hogy a Trumpot és Bident „sötétnek” érzékelő amerikai választók szélsőségesebben azonosulnak „választottjukkal” (és utasítják el a „másikat”).

HIVATKOZÁSOK

- A hitetlenség pillérei. *Depositum (katolikus hitvédelem)* Elérhető: <https://www.depositum.hu/eretnekek/machiavelli.html> [Letöltve: 2025-10-01].
- Baktash, M. B. – Jirjahn, U. (2023) Are Managers More Machiavellian than Other Employees? IZA DP No. 16361, Elérhető: <https://docs.iza.org/dp16361.pdf> [Letöltve: 2025-10-01].
- Bartolo, A. – Powell, C. (2024) Associations between the dark tetrad and political orientation: A systematic review with meta-analysis. *Personality and Individual Differences*, 218, 112498. <https://doi.org/10.1016/j.paid.2023.112498>
- Bereczkei T. (2015) A manipuláció művészete. A machiavellizmus kognitív és evolúciós alapjai. *Magyar Pszichológiai Szemle*, 70(1), 7–22. <https://doi.org/10.1556/0016.2015.70.1.2>
- Czibor A. – Szabó, Zs. P. – Restás P. (2019) Sötét vonások a szervezetekben: tapasztalatok magyar munkavállalók körében. *Replika*, 111, 105–117. <https://doi.org/10.32564.111/7>
- Gurijev, Sz. – Treisman, D. (2023) Spindiktárok: A zsarnokság változó arca a 21. századba., Budapest: HVG3 Könyvek.
- Kéri L. (1994) *Orbán Viktor*. Budapest: Századvég.
- Kornai J. (2016) Még egyszer a „rendszerparadigmáról”. *Közgazdasági Szemle*, 68(26), 1074–1119. <http://dx.doi.org/10.18414/KSZ.2016.10.1074>
- Körösényi A. – Illés G. – Gyulai A. (2020) *Az Orbán-rezsim: A plebiszciter vezérdemokrácia elmélete és gyakorlata*. Budapest: Osiris – TK PTI.
- Machiavelli, N. (1513?/1924) *A fejedelem*. Online verzió. Fordította és a jegyzeteket írta Lutter Éva. Elérhető: <http://mek.oszk.hu/00800/00867/00867.htm> [Letöltve: 2025-10-01].
- Maier, J. – Dian, M. – Oschatz, C. (2022) Who Are the „Dark” Politicians? Insights From Self-Reports of German State, Parliament Candidates. *Politics and Governance*, 10(4), 349–360. <https://doi.org/10.17645/pag.v10i4.5493>
- Nai, A. (2019) Disagreeable narcissists, extroverted psychopaths, and elections: A new dataset to measure the personality of candidates worldwide. *European Political Science*, 18(2), 309–334. <https://doi.org/10.1057/s41304-018-0187-2>
- Nai, A. (2022) Populist voters like dark politicians. *Personality and Individual Differences*, 187, 111412. <https://doi.org/10.1016/j.paid.2021.111412> és a módszertani függelék elérhető: https://pure.uva.nl/ws/files/68919308/1_s2.0_S0191886921007911_mmc1.pdf [Letöltve: 2025-10-01].
- Nai, A. – Maier, J. (2020) Dark necessities? Candidates’ aversive personality traits and negative campaigning in the 2018 American Midterms. *Electoral Studies*, 68, 102233. <https://doi.org/10.1016/j.electstud.2020.102233>
- Nai, A. – Tresch, A. – Maier, J. (2022) Hardwired to attack. Candidates’ personality traits and negative campaigning in three European countries. *Acta Politica*, 57(4), 772–797. <https://doi.org/10.1057/s41269-021-00222-7>
- Nai, A. – Aldering, L. – Ferreira da Silva, F. – Garzia, D. – Gattermann, K. (2023) The dark side of the mood. Candidate evaluation, voter perceptions, and the driving role of (dark) personality traits. *Electoral Studies*, 86, 102715. <https://doi.org/10.1016/j.electstud.2023.102715>
- Nai, A. – Da Silva, F.F. – Aldering, L. – Gattermann, K. – Garzia, D. (2025) Ripping the public apart? Politicians’ dark personality and affective polarization. *European Journal of Political Research*, 64, 1575–1588. <https://doi.org/10.1111/1475-6765.70002>
- Paczolay P. (1998) *Államelmélet I. Machiavelli és az államfogalom születése*. Budapest: Korona.
- Pántya J. – Kovács J. (2015) Egyéni különbségek az önérdék-érvényesítésben: A machiavellizmus és a társas értékorientáció összetevése a dominancia és a közösségiesség értékeinek bázisán. *Magyar Pszichológiai Szemle*, 70(1), 79–94. <https://doi.org/10.1556/0016.2015.70.1.6>
- Para-Kovács I. (2025) A háború kutyái. *HVG*, szeptember 4., 72.
- Pátkai G. (2018) Hasonlóságok és különbségek a Sötét Hármás tagjainak személyiségében, stressz-észlelésében és stratégiái döntéseiben. Doktori értekezés, Pécs. Elérhető: <https://pea.lib.pte.hu/server/api/core/bitstreams/ab5f4e69-da54-477e-9e48-bf0046ae61f3/content> [Letöltve: 2025-10-01].
- Peterson, R. D. – Palmer, C. L. (2021) The dark is rising: Contrasting the dark triad and light triad on measures of political ambition and participation. *Frontiers in Political Science*, 3, 657750. <https://doi.org/10.3389/fpos.2021.657750>
- Poinssot, A. (2020) *Orbán Viktor fejében*. Budapest: Noran Libro.
- Putz Á. – Fehér A. – Ferencz T. – Láng A. – Kocsor F. – Bereczkei (2022) Együtt a bajban: a Sötét Triád tagjainak döntési mintázatai egy új társas dilemma helyzetben. *Magyar Pszichológiai Szemle*, 77(3). 317–339. <https://doi.org/10.1556/0016.2022.00022>

- Rosta M. – Sik E. (2025) Introduction: Informational Autocracy and the Moral Panic Button – Using Migration Discourse as Manipulation at Master Level. *Central and Eastern European Migration Review*, 11, December, <https://doi.org/10.54667/ceemr.2025.33>.
- Rudas J. (2021) Machiavellista-e Orbán Viktor? Hazudozás, grandiozítás, büntudathiány és a Sötét Triász. *Népszava*, Elérhető: https://nepszava.hu/3132397_machiavellista-e-orban-viktor-hazudozas-grandiozitas-buntudathiany-es-a-sotet-triasz [Letöltve: 2025-10-01].
- Sik E. (2017) Egy zsarnokoskodáskerülő zsarnok. In Tóth Cs. (szerk.) *Fantasztikus világok*. Budapest: Atheneum, 256–284.
- Sik, E. –Krekó P. (2025) Hungary as an Ideological Informational Autocracy (IA) and the Moral Panic Button (MPB) as its Basic Institution. *Central and Eastern European Migration, Review*, 29, October. <https://doi.org/10.54667/ceemr.2025.21>.
- Sonnevend J. (2024) *Sárm*. Budapest: Open Books.
- Szmodis J. (2018) Niccolò Machiavelli és kora. *Jogelméleti Szemle*, 4, 203–210.
- Talmácsi Gy. – Orosz G. – Birkás B. – Bereczkei T. (2012) A Dahling-féle Machiavellizmus skála validálása. *Alkalmazott Pszichológia*, 3, 63–82.
- Tömöri L. (2024) Túljárni egy machiavellista eszén? – 7 kérdés és 7 válasz a machiavellizmusról. *Mindset*.
Elérhető: https://mindsetpszichologia.hu/tuljarni-egy-machiavellista-eszen-7-kerdes-es-7-valasz-a-machiavellizmusról?_gl=1*1o2qhup*_up*MQ..*_ga*MTIwOTY2MjMwNi4xNzQ5Nzk0MzQx*_ga_4JSCH65EHH*czE3NDk3OTQzNDEkbzEkZzAkd-DE3NDk3OTQzNDEkajYwJGwwJGgw [Letöltve: 2025-10-01].
- Újhelyi M. (2017) A sötét hármas megjelenése egyetemi hallgatók körében. *International Journal of Engineering and Management Sciences (IJEMS)*, 2(4), <https://doi.org/10.21791/IJEMS.2017.4.47>.
- Zentai P. (2011) Létezik-e diktatori elme? Mi mozgat egy zsarnokot? –interjú. *HVG*, április 27.
Elérhető: http://hvg.hu/velemeney/20110427_diktator_agya_interju [Letöltve: 2025-10-01].

„MICHAEL BURAWOY EMLÉKKONFERENCIA” – BESZÁMOLÓ²

<https://doi.org/10.18030/socio.hu.2026.1.1>

Cikkazonosító: e202611

BEVEZETÉS

Michael Burawoy 2025. február 3-án tragikus hirtelenséggel hunyt el. Tiszteletére és munkásságáról való megemlékezéséppen szervezett konferenciát az ELTE Társadalomtudományi Kar Szociológia Intézete. Az emlékkonferencia elsődleges szervezőelve alapján olyan kollégákat kértek fel, akik Burawoyt – vagy, ahogyan az érintettek szólították, Misit – személyesen is ismerték, összegezte Kiss Zsuzsanna, a Szociológia Intézet igazgatója az esemény felvezetőjében.

Burawoy brit származású szociológus volt, orosz és ukrán (zsidó) felmenőkkel. 1968-ban matematikusként diplomázott Cambridge-ben, majd 1972-ben Zambiában szerezte meg mesterdiplomáját szociológiából. Doktori fokozatát Chicagóban kapta meg 1976-ban. Disszertációjának megírásához egy chicagói gyár munkásai között végzett etnográfiai kutatást (Burawoy 1976). Marxista szemlélete és a gyári munkáslét iránti érdeklődése révén jutott el Haraszi Miklós 1977-ben angol nyelven megjelent *Darabbér* című könyvéhez, amely a későbbi magyarországi kutatásait is inspirálta. 1983–1987 között a Magyar Tudományos Akadémia Szociológiai Kutatóintézetének ösztöndíjasaként végezte etnográfiai kutatómunkáját több magyar gyárban is. Az emlékkonferencia elsősorban ezen időszakot, továbbá Burawoy későbbi elméleti munkásságának a magyarországi szociológiára való hatását igyekezett feleleveníteni.

Az emlékkonferencia résztvevőinek előadásai egyszerre voltak személyes hangvételi és intellektuálisan inspirálóak. Az előadások élesen kirajolták Burawoy személyiségének és munkásságának hatását az előadókra és általánosságban a szociológus kollégákra. Ez az összefoglaló elsősorban ezeket a személyes élményeket, hatásokat igyekszik kiemelni, melyek Burawoy életrajzából kevésbé ismertek.

Az emlékkonferencia felkért előadói:³ Haraszi Miklós (Central European University, Department of Public Policy), Manchin Róbert (Institute of Advanced Studies, Kőszeg), Durst Judit (Társadalomtudományi Kutatóközpont, Kisebbségkutató Intézet) és Makó Csaba (Társadalomtudományi Kutatóközpont, Szociológiai Intézet) voltak.

Az eseményt a közszociológiáról és a közép-kelet-európai szociológia esélyeiről szóló kerekasztal-beszélgetés zárta Wessely Anna (ELTE TÁTK Szociológia Intézet) moderálásával. A beszélgetésben részt vett Lengyel György (BCE), Fleck Zoltán (ELTE ÁJK Jog- és Társadalomelméleti Tanszék), Dessewffy Tibor (ELTE TÁTK Társadalmi Kapcsolatok Intézete), Huszár Ákos (Társadalomtudományi Kutatóközpont Szociológiai Intézet) és Tardos Róbert (MTA).

¹ Eötvös Loránd Tudományegyetem, Társadalomtudományi Kar, Szociológia Doktori Iskola, PhD-hallgató.

² 2025. május 19., ELTE TÁTK Szociológia Intézet. <https://tat.k.elte.hu/content/michael-burawoy-emlekkonferencia.e.3133>

³ Bruszt László (Central European University, Department of Political Science) *‘Misi, a pezsgőgyári udvaros munkás’ – Emlékek Michael Burawoy professzor kalandjairól a késő-kádári Magyarországon* című előadása elmaradt egészségügyi okok miatt.

Az alábbiakban időrendi sorrendben kerülnek az egyes előadások összefoglalásra, zárásként a kerekasztal-beszélgetésen elhangzott néhány gondolattal.

BURAWOY ÉS A REMÉNY

Haraszi Miklós *Burawoy és a remény* című előadását egy személyes anekdotával nyitotta meg, visszaemlékezve a *Northwestern University*yn töltött időszakára. Egy 1996-os tanszéki értekezleten hangzott el a kérdés: „*Words or numbers?*”. Burawoy válasza – „*words*” – jelezte a kvalitatív kutatás iránti elkötelezettségét, és Haraszi szerint ez az attitűd végigkísérte Burawoyt szociológusi pályáján.

Haraszi Burawoy munkásságát Engels (1954) angol munkásosztályról szóló művéhez hasonlította. Szimbolikus képpel élve, úgy fogalmazott, hogy Burawoy a „hétmérföldes csizmájában” érte el a diósgyőri Lenin Acélműveket munkája során. Részletesen kifejtette, hogy a *Darabbér*⁴ miként járult hozzá Burawoy kiterjesztett esettanulmány (*extended case method*) elnevezésű munkamódszerének kidolgozásához. A *Darabbér* a marxi kizsákmányolás-elemzés egy példája, amelyben Haraszi azt vizsgálta meg, milyen társadalmat termel újra a gyári munkafolyamat. Hangsúlyozta, a szocialista ipar nem marxista ipar, a *Darabbér* egy határátlépés, ami bemutatja a reálisan létező szocialista ipar sajátos formáját. Míg Haraszi számára a *Darabbér* a reménytelenséget jelentette, hiszen a normacsálásban látta meg csupán a remény egyfajta torzult változatát, addig Burawoyt, Haraszi szerint, a reménység táplálta, a kizsákmányolást ellehetetlenítő, humánusabb rendszer megvalósításában bizakodott. Az előadás során kérdésként merült fel, hogy Burawoy a mai, piacosodó világban – akár a mesterséges intelligencia piacán – is talált volna-e szocialista reménysugarat? Haraszi egy rövid idézetet olvasott fel Burawoytól: „*Vajon milyen az a marxizmus, amely a piacosítás harmadik hullámához idomul, pontosabban szólva, az ellenmozgalomhoz illeszkedik? Bizonyosan nem a klasszikus, a kapitalizmus önpusztítását hirdető, gazdasági törvényekkel operáló marxizmus lesz. [...] mint ahogyan nem lehet a második korszak államközpontú marxizmusa sem, hanem olyan szociológiai marxizmus lesz, amely visszahozza a szocializmusba a szociális elemet a piaccal és az állammal szemben; azt a szociális elemet, amely magába foglalja, de meg is haladja a helyi és a nemzeti kereteket, és a globálisig terjed. A szociológiai marxizmus csak a piacosítás harmadik hulláma ellen fellépő mozgalommal együtt arathat sikert, ma azonban nem tehet mást, mint hogy keresi és feltárja azokat a valóságos utópiákat, amelyek a kapitalizmus repedései között szökkennek szárba*” (Burawoy 2011:109–110). Haraszi álláspontja szerint mára megérkezett a válasz: egy szocialista rend alapján létrehozott, államosított, egypártrendszerű formáció utolérte a kapitalista rendszer termelékenységét, Kína. Az előadását Madách szavaival zárta: „*ember: küzdj és bízva bízzál!*” (Madách é.n.:226) – utalva arra, hogy Burawoy hősként marad emlékezetes, olyasvalakiként, aki a saját tapasztalataival szemben is a reményt képviselte.

4 A *Darabbér* politikai okok miatt magyar nyelven először 1989-ben jelenhetett meg, míg angol nyelven már 1977-ben olvasható volt.

TALÁLKOZÁSAIM A BÜSZKE SZOCIALISTA BRIGÁDTAGGAL

Manchin Róbert *Találkozásaim egy büszke szocialista brigádtaggal* című előadása még személyesebb hangvételű visszaemlékezés volt Michael Burawoyra. A szavak és a számok ereje helyett a képek erejét emelte ki, felidézve Burawoy pozitív, mosolygós természetét és kiváló kapcsolatépítő képességét. Kiemelte, hogy Burawoy számára a vitatkozás művészete az értékek felismeréséről és az érvek kibontásáról szólt.

1. kép. Michael Burawoy 2024. augusztus 28-án Portóban az International Sociological Association világkongresszusán

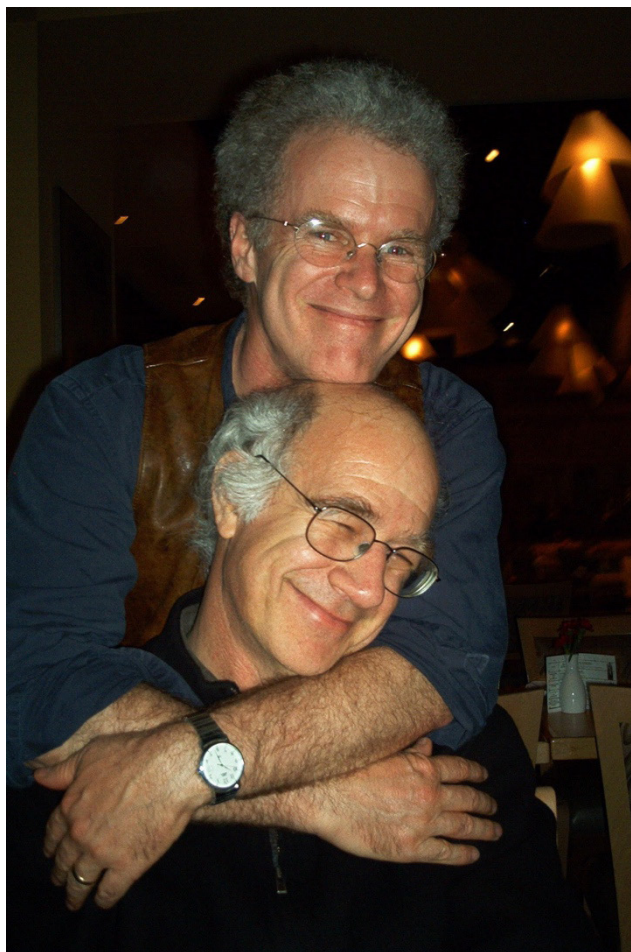

Forrás: Geoffrey Pleyers, University of Berkeley, California.

Életútját felidézve Manchin beszélt Burawoy családi hátteréről is. A szülők Lipcsében természettudósként dolgoztak, majd Manchesterben telepedtek le. A manchesteri évek emlékeként Burawoy élete végéig lelkes Manchester United-szurkoló maradt, és nem zavarta, hogy amerikai idő szerint hajnalban kellett meccset néznie. Édesapja gondolkodása, illetve a szülői ház internacionalizmusa alapvetően meghatározta látásmódját. Szülei rendszeresen fogadtak be és támogattak szegényebb egyetemistákat, és különböző műhelybeszélgetéseket szerveztek. Társadalomról való gondolkodását döntően ez a környezet befolyásolta.

Manchin 1980-ban, a University of Wisconsin-Madison Szociológia Tanszéke által szervezett konferencián Szelényi Iván meghívására vett részt. Itt találkozott először Michael Burawoyjal, ahol később a tanszéken félállásban tanított Manchin. Burawoy ekkor Erik Olin Wrighttal dolgozott közösen a marxista szociológia definiálásán. A *Sociological Marxism* (Burawoy–Wright 2002) című közös cikkükben arra tettek kísérletet, hogy „hogyan lehet Erik strukturális marxizmusát és Mike praxisalapú, kulturális és mindennapi gyakorlatra alapozó megközelítését egy új narratívává gyúrni. Egyfajta „non-bullshit” marxizmust akartak csinálni”, mondta Manchin. Burawoy álláspontja szerint ugyanis a szociológia nem egy társadalomtudomány, hanem társadalomalakító tevékenység. Manchin hangsúlyozta, hogy Burawoy kutatásai egyszerre hordoztak anti-utópikus kritikát és utópikus aspirációt, a jobb társadalom reményét. Pályája során végig kitartott amellett, hogy a szociológus feladata nemcsak a társadalom megértése, hanem aktív alakítása is. Az „extended case method” szerint nemcsak megfigyelnie szükséges az adott társadalmi jelenséget a kutatónak, hanem abban aktívan részt kell vennie és tudományos módszerekkel reflektálnia kell a saját pozíciójára.

2. kép. Michael Burawoy és Erik Olin Wright 2004-ben

Forrás: Tamara Kay, University of Berkeley, California.

Burawoy eredeti szándéka szerint Lengyelországban akarta kutatni a szocializmust. Kutatási terve szerint a zambiai, a chicagói és a lengyel gyárimunkás-viszonyokat szeretne volna összehasonlítani. Végül azonban nem kapott kutatási engedélyt Lengyelországban, így a kollégái Magyarországot javasolták neki. Burawoy először Bruszt László kapcsolatain keresztül a pezsgőgyárba került résztvevő megfigyelést végezni, majd további kapcsolatok révén jutott el a Lenin Kohászati Művekbe. Ez utóbbira, Manchin elmondása szerint, Burawoy különösen büszke volt, hiszen kollégái bevették szocialista brigádtagnak. Manchin a következő anekdotával illusztrálta hogyan sikerült Burawoy-nak a magyarországi résztvevő megfigyelése során beilleszkednie a munkástársadalomba: „Az Októberi Forradalom Szocialista Brigád tagjaként közvetlen tapasztalatokat szerzett a munkások mindennapi életéről és társas kapcsolatairól is. Jellemző epizódként írta le Lázár György minisztertanács-elnök 1985. márciusi látogatásának előkészületeit, amikor sárga festékkel kellett kifesteni a koszos üzemet. Mindenki suvikszolta a munkahelyet a jeles vendég érkezésére. Burawoy csak fekete festőecsetet talált, és elkezdte feketére festeni a lapátokat. Amikor a művezető dühösen kérdőre vonta, ártatlan arccal, már egész jó magyarsággal azt felelte: »A szocializmust építem.« A brigádban feszült csend támadt, míg végül munkatársa meg nem szólalt: »Misi, Misi, te nem építed a szocializmust, te fested a szocializmust! Rádásul feketére!« Az egész brigád fékezhetetlen nevetésben tört ki.”⁵ Manchin sokkolóként jellemezte Burawoy te-

⁵ Az idézett történet részletesen bemutatja Pálincás János (2025).

repmunkáját, különösen azt, hogy fehérgallérosként kemény fizikai munkát végzett a kohóban.

Burawoy magyarországi kutatómunkájának eredménye 1985-ben jelent meg egy cikkben, amelyet Lukács Jánossal közösen jegyzett (Burawoy–Lukács 1985). Téziseikben a szocialista és kapitalista üzemmód közötti eltéréseket fogalmazták meg, hangsúlyozva, hogy a szocialista termelési mód az elsődleges, mert a munkások sokkal jobban tudják kontrollálni a saját autonómiájukat, és sokkal effektívebben tudják az erőforrásokat felhasználni, mert tartalékolnak velük, összegezte Manchin. Lukáccsal egy későbbi cikkükben (Burawoy–Lukács 1992) a sztálinista bürokráciát bírálták, bemutatva az államszocializmus belső ellentmondásait és a munkások struktúrához való alkalmazkodását, ezzel utalva Haraszti, valamint Héthy és Makó magyarországi kutatásaira (Héthy–Makó 1971, 1973).

Burawoy élete végéig megőrizte a közösségi elköteleződését. Leginkább a UC Berkeleyn érezte otthon magát, ahol diákjai mentorálásának szentelte életét. A tanszék életében aktívan részt vett, heti hírlevelekkel és személyes támogatással motiválta kollégáit. Burawoy számára a szociológia nem munka, hanem egy életforma volt, ezt hirdette és másokat is erre buzdított, összegezte előadását Manchin.

3. kép. Michael Burawoy tüntetésen

Forrás: Ana Villarreal, University of Berkeley, California.

BURAWOY, A (RASSZIZÁLT) URALOM ÉS AZ ELYNYOMÁS GLOBÁLIS ETNOGRÁFUSA

Durst Judit Burawoy, a (rasszizált) uralom és az elnyomás globális etnográfusa című előadásában Burawoy etnográfiai örökségét idézte fel. Durst visszaemlékezése szerint először egy interjú kapcsán találkozott Michael Burawoyjal, Szelényi Iván közvetítésével. Szelényi ekkor említette, hogy Haraszi *Darabbér* című könyve példaértékű, igazi etnográfiai munka, amely fontos viszonyítási pontnak számított később Burawoy munkásságában is. Durst előadásának fő vezérfonala Burawoy oktatói és kutatói munkásságának összekapcsolására épült. Burawoy számára a kettő elválaszthatatlan volt: diákjai visszajelzései rendszeresen új kutatási irányok felé terelték, például Bourdieu jelentőségének felismerése felé.

Burawoy *Social Theory* kurzusa a diákjai között rendkívüli népszerűségnek örvendett. A UC Berkeleyen tartott etnográfiai kurzusai, így például a *Participant Observation* vezetett a diákjaival közösen írott *Ethnography Unbound* című kötet megszületéséhez (Burawoy 1991). A *Conversation with Sociology* kurzusa keretében pedig a szociológiai kánon rekonstrukcióját tűzte ki célul. Kiemelten fontosnak tartotta W. E. B. Du Bois beemelését a szociológia klasszikusai közé, hiszen a kiterjesztett esettanulmány módszertani elveinek kidolgozásakor az etnográfus inspirálta. A módszer lényege a lokális jelenségek globális folyamatok összefüggésben való vizsgálata: az egyedi esetekből kiindulva általános társadalmi mintázatok feltárása. Burawoy célja az volt, hogy a helyi tapasztalatokat kiterjesztve általános logikát fogalmazzon meg, ismertette Durst. Burawoy szembeállította a „pozitív tudományt” (survey) a „reflektív tudománnyal” (etnográfia, résztvevő megfigyelés): előbbinél a torzítások minimalizálása, utóbbinál az elmélet rekonstrukciója kerül a középpontba. Durst szerint Burawoy számára nem a módszerek versenye, hanem a reflexivitás volt a döntő.

Durst az előbbiekhöz kapcsolódva ismertette Burawoy *Decolonizing Sociology: The Significance of W.E.B. Du Bois* (Burawoy 2021) című munkáját, amelyben gyakorlatilag nemcsak a szociológiáról írt, hanem a jövő szociológiájának fontosságáról, amikor is annak szükséges lesz meghaladnia a nyugati kánon korábbi korlátait, és új alapokra kell helyeznie azt. Burawoy olyan szociológiát képzelt el, amely kiterjeszti a lehetséges világok határát, és a lehetetlent is kezelhetővé teszi. Víziójában egy igazságosabb, utópikus társadalom körvonalazódott. A „race”, a rassz beemelése jelentős újítás volt Burawoy részéről, hiszen kimondta, hogy a szociológia nem lehet egyszerűen a múlt fehér, férfi klasszikusainak reprodukciója.

Burawoy számára az az élő szociológia, ami reflektál a saját vakfoltjaira. Munkássága nemcsak arra ösztönöz, hogy a szociológia leírja a valóságot, hanem arra is, hogy hozzájáruljon egy igazságosabb, utópisztikus jövő megformálásához. E gondolattal zárta előadását Durst.

LÁTHATÓ ÉS LÁTHATATLAN MUNKAHELYI ELLENÁLLÁSI FORMÁK (A HAGYOMÁNYOS ÉS PLATFORMALAPÚ MUNKAVÉGZÉS PÉLDÁI)

Makó Csaba *Látható és láthatatlan munkahelyi ellenállási formák (A hagyományos és platformalapú munkavégzés példái)* című előadásában a munkahelyi ellenállás formáit foglalta össze, rövid ipar- és munkaszociológiai áttekintést adva a tradicionális és a platform munkavégzésről.⁶ Makó szintén egy személyes történettel indította előadását: felidézte, hogy Szelényi Iván mutatta be őt Burawoynak. A találkozásuk alkalmával Burawoy méltatta Makó és Héthy Lajos 1971-ben és 1973-ban megjelent, résztvevő megfigyelésen alapuló tanulmányait (Héthy–Makó 1971, 1973). Mivel Makót tudományos kutatómunkája Japánba szólította, Lukács Jánost ajánlotta maga helyett kutatótársnak Burawoy első magyarországi kutatásához. Ezt követően egy magánbeszélgetésen elhangzottakról emlékezett meg Makó: Héthyvel közösen nemcsak az üzem belüli társadalmi és ideológiai viszonyokat elemezték Győrben, hanem az üzem kívülieket is, annak érdekében, hogy megértsék hogyan tudják a munkások különböző rétegei kombinálni a teljesítményszabályozási stratégiáikat. Marxi terminológiával szólva értékkel teli szociológiát, míg a burawoyi értelemben professzionális és közpolitikai szociológiát folytattak, összegezte Makó. Burawoy erre a kutatásra reflektálva mondta el, hogy szerinte a magyar szociológusok hajlamosak voltak moralizálni, és kevésbé vállalták fel a társadalom átalakítását célzó, úgynevezett „*social engineering*” szemléletet.

Makó előadásának további részében jelenlegi kutatócsoportjának tevékenységéről számolt be. A kutatás fókuszában a gazdasági viselkedést befolyásoló tényezők vizsgálata áll: hogyan reagáltak az üzemben dolgozók az új innovatív ösztönzési rendszerre. A kutatás szakirodalmi részét kapcsolta Makó Burawoy konzensuselméletéhez, három szerzőt is említve: Donald Royt a teljesítmény-visszatartás szakirodalmának klasszikusát, akitől a *goldbricking* (szándékos lazsálás, a munka elkerülése) kifejezés is származik; a lengyel iparszociológia jelentős alakját Kazimierz Doktort (1966), aki az üzemek áramfogyasztásából következtetett a napi teljesítményingadozásra; továbbá egy amerikai iparszociológust, William F. Whyte-ot (1936). Makó felidézte, hogy Burawoy egy 2012-es írásában önkritikát gyakorolt és elismerte, hogy nem foglalkozott kellő mértékben a globális értéklánccal és a munkahelyek globális kihelyezésének következményével. Továbbá, Makó Burawoy hiányosságának tartotta, hogy elhanyagolta a terminológiai változásokat.

Makó előadásának további részében a munkahelyi ellenállás formáiról adott rövid ipar- és munkaszociológiai áttekintést, és bemutatta a tradicionális és a platform munkavégzés perspektíváit. A teljesítmény-visszatartás idegen nyelvű elnevezései (*goldbricking, quota restriction, making out, making do, le freinage*) közötti fogalmi különbségek részletes bemutatását követően Makó az algoritmusmenedzsment (AM), valamint a „*making out*” stratégiák és a platform munka magyar és finn példáival zárta előadását.

⁶ A platform munkavégzés során a szolgáltatást nyújtó és a szolgáltatást igénybe vevő fél közötti kommunikációs csatornát az online platform biztosítja. A platform munkavégzésre példa az ételkiszállítás vagy a taxiszolgáltatás megrendelése.

A KÖZSZOCIOLÓGIÁRÓL ÉS A KÖZÉP-KELET-EURÓPAI SZOCIOLÓGIA ESÉLYEIRŐL

Burawoy 2005-ben publikálta a közszociológia elméletét,⁷ amely a 21. századi kortárs szociológiai irodalom egyik meghatározó pontjává vált. Világszerte élénk diskurzus alakult ki az elmélet tartalmát, alkalmazhatóságát illetően.⁸ Burawoy mellett érvelt, hogy a szociológia által termelt tudományos tudás ne csupán a professzionális közösségen belül jelenjen meg, hanem szükséges „visszavinni a tudást azokhoz, akiktől származik, közügyet teremteni a magánproblémákból, egyszóval újrászöni a szociológia morális szálát” (Burawoy 2006:36). A társadalmi problémákról való gondolkodás a közélet részét képezi és szükség van az egyes szereplők közötti társadalmi diskurzusokra, hogy a felmerülő problémákat könnyen orvosolni lehessen. A társadalmi aktivizmus pedig lehetővé teszi, hogy a magánproblémák társadalmi szintre emelkedjenek. Burawoy a szociológiai munkamegosztás felosztásában látta a kihívásokra adható válaszokat, megkülönböztetett professzionális szociológiát, kritikai szociológiát, közpolitikai szociológiát és közszociológiát. Az elmélet megjelenése a magyar szociológusokat is aktuális párbeszédre és állásfoglalásra ösztönözte.⁹ Az emlékkonferencián a korabeli replikázás résztvevőinek egy részével kerekasztal-beszélgetést vezetett Wessely Anna.

A kerekasztal-beszélgetés elindításához Tardos Róbert készített egy összeállítást a közszociológia elméletére, a szociológia helyzetére 2005 óta érkezett reflexiókból (Tardos 2007, Burawoy 2016, House 2019, Turner 2019). Fleck érvelése szerint nem létezik olyan „public sociology”, ami ne kapcsolódna a professzionálishoz. Dessewffy a közszociológia modelljéből hiányzó interpretatív szociológia szerepét emelte ki kritikájában. A beszélgetés alkalmával továbbá felmerült a „public sociology” magyar nyelvben történő alkalmazása, valamint a közszociológia és a közérdekű szociológia jelentéstartalma közötti különbség kérdése is, amelynek kapcsán Tardos kiemelte, hogy a közérdekű szociológia elsősorban a Burawoy által kívánatosnak tartott nyilvánosságra utal, a nyilvánosság előtt zajló vitára.

Wessely az aktivizmussal kapcsolatban vetette fel a kérdést, hogy vajon a szociológus feladata-e aktivistaként fellépni. Nem jelenthet-e problémát egy ilyen szerepvállalás? Mennyire választható el az akadémiai állásfoglalás a társadalmi aktivizmustól? A kerekasztal-beszélgetés egyik központi dilemmája az volt, hogy vajon a szociológia feladata elsősorban a társadalmi cselekvés előmozdítása-e, vagy inkább az értékmentesség képviselete.

A résztvevők Bourdieu munkásságát igyekeztek Burawoy négy szociológiai szerepkategóriája mentén elhelyezni. Tardos mellett érvelt, hogy Bourdieu a francia szociológia intézményesülésében meghatározó szerepe miatt elsősorban a professzionális szociológia kategóriába sorolható. Dessewffy ezzel szemben úgy vélte, hogy Bourdieu tevékenysége az állásfoglalásai, valamint az általános megnyilvánulásai alapján mind a négy kategóriára kiterjed. Lengyel „klasszifikációs harcosként” jellemezte Bourdieu-t, ugyanakkor hangsúlyozta, hogy egyetlen személyben is megnyilvánulhatnak a különböző szerepek, hiszen a szociológia egyes területei között van egy természetes munkamegosztás.

7 Magyarul „Közérdekű szociológiát!” címmel Kiss Zsuzsanna (ELTE TáTK) fordításában jelent meg (Burawoy 2006).

8 Burawoy honlapján egy válogatott lista érhető el a közszociológia témájában általa és mások által közzétett reflexiókból könyvek, folyóiratcikkek, előadások formájában. A listában több nyelven érhetőek el anyagok, amely az elméletével kapcsolatos világszintű érdeklődést hivatott bemutatni: <http://burawoy.berkeley.edu/PS.Webpage/ps.mainpage.htm>

9 A *Replika* 54–55. számában Némedi Dénes, Lengyel György és Fleck Zoltán, az 56–57. számban Berán Eszter, az 58. számban Tardos Róbert, az 59. számában Dessewffy Tibor, a 60. számban Bognár Bulcsu, valamint a 61. számban Huszár Ákos reflexiója olvasható.

ÖSSZEGZÉS

Az előadásokból kirajzolódott, hogy Burawoy magyarországi kapcsolatainak kialakulásában Szelényi Iván kulcsszerepet játszott: valamennyi előadót ő mutatta be Burawoynak. Személyes közvetítő szerepe jelentősen hozzájárult ahhoz, hogy Burawoy munkássága a magyar szociológiai diskurzus részévé váljon.

Az emlékkonferencia résztvevői egy konzisztens képet rajzoltak meg Burawoyról, akinek pozitív kisugárzása, mentoráló szerepe és vitakultúrája éppoly meghatározó része az örökségének, mint szociológiaelméleti munkássága. Az elhangzott személyes anekdoták alapján Burawoy a magyarországi látogatásai során nemcsak kutatótársakra, hanem barátokra is talált. A magyar gyári munkásokról készített etnográfiai munkája nemcsak a nemzetközi szociológiai diskurzus részévé vált, de a hazai szociológiatörténet egyik kulcsfontosságú pontja is lett. Kutatói pályáját végigkísérte az utópikus törekvés egy jobb társadalom létrehozására, amelyhez a szociológiát eszköznnek tekintette egy igazságosabb jövő megteremtésében.

HIVATKOZÁSOK

- Burawoy, M. (1976) *Making Out on the Shop Floor*. Chicago, Illinois: The University of Chicago.
- Burawoy, M. (1998) The Extended Case Method. *Sociological Theory*, 16, 4–33. <https://doi.org/10.1111/0735-2751.00040>
- Burawoy, M. – Lukács, J. (1985) Mythologies of Work: A Comparison of Firms in State Socialism and Advanced Capitalism. *American Sociological Review*, 50(6), 723–737. <https://doi.org/10.2307/2095501>
- Burawoy, M. (szerk.) (1991) *Ethnography Unbound: Power and Resistance in the Modern Metropolis*. Berkeley: University of California.
- Burawoy, M. – Lukács, J. (1992) *The Radiant Past. Ideology and Reality in Hungary's Road to Capitalism*. Chicago: The University of Chicago.
- Burawoy, M. (2006) Közérdekű szociológiát! *Replika*, 54–55, 35–66.
- Burawoy, M. – Wright, E. O. (2002) Sociological Marxism. In Turner, J. H. (szerk.) *Handbook of Sociological Theory*. New York: Kluwer Academic / Plenum, 459–486. https://doi.org/10.1007/0-387-36274-6_22
- Burawoy, M. (2011) A harmadik nagy átalakulás, avagy hogyan lehet Polányit átmenteni a jövőbe. *Eszmélet*, 91, 93–110.
- Burawoy, M. (2012) Manufacturing Consent revisited. *La Nouvelle Revue du Travail*. 1. <https://doi.org/10.4000/nrt.143>
- Burawoy, M. (2016) Sociology as a Vocation. *Contemporary Sociology*, 45(4), 379–393. <https://doi.org/10.1177/0094306116653958>
- Doktor, K. (1966) Le conformisme des travailleurs aux pièces: Etude de cas. In *Sociologie du travail*, 8 (1), 77–89. <https://doi.org/10.3406/sotra.1966.1258>
- Durst J. (2015) Lost Mission or Interdisciplinary Realignment? The Plight of Sociology and the Role of the Sociologist from the (Semi-)periphery. Interview with Zsuzsa Ferge, Miklós Hadas and Iván Szelényi. *Intersections: East European Journal of Society and Politics*, 1(2), 113–133. <https://doi.org/10.17356/ieejsp.v1i2.116>
- Engels, F. (1954) *A munkásosztály helyzete Angliában*. Budapest: Szikra.
- Haraszi M. (1989) *Darabbér. Egy munkás a munkásállamban*. Budapest: Téka.
- Héthy L. – Makó Cs. (1971) Obstacles to the Introduction of Efficient Money Incentives in a Hungarian Factory. *ILR Review*, 24(4), 541–553. <https://doi.org/10.2307/2522076>, <https://doi.org/10.1177/001979397102400403>
- Héthy L. – Makó Cs. (1973) Incentive Problems in the Centrally Planned Economy of Hungary. *ILR Review*, 26(2), 767–777. <https://doi.org/10.1177/001979397302600202>, <https://doi.org/10.2307/2521680>
- House, J. S. (2019) The Culminating Crisis of American Sociology and Its Role in Social Science and Public Policy: An Autobiographical, Multimethod, Reflexive Perspective. *Annual Review of Sociology*, 45, 1–26. <https://doi.org/10.1146/annurev-soc-073117-041052>
- Madách I. (é.n.) *Az ember tragédiája*. Pécs: Alexandra.
- Pálinkás J. (2025) Feketére festett szocializmus – Miskolctól a Berkeley-ig: Michael Burawoy emlékére (1947–2025), *borsod24.hu*, február 6. Elérhető: <https://borsod24.hu/2025/02/06/feketerre-festett-szocializmus-miskolctol-a-berkeley-ig-michael-burawoy-emlekere-1947-2025/> [Letöltve: 2025-09-30].
- Tardos R. (2007) Relevancia, közfigyelem és szakmaiság – szűk ösvények a mai szociológiában. A Burawoy-tézisek vitájához. *Replika*, 58, 171–180.
- Turner, J. H. (2019) The More American Sociology Seeks to Become a Politically-Relevant Discipline, the More Irrelevant it Becomes to Solving Societal Problems. *The American Sociologist*, 50, 456–487. <https://doi.org/10.1007/s12108-019-09420-5>
- Whyte, W. F. (1955) *Money and Motivation on Analysis of Incentives in Industry*. New York: Harper.

„MI AZ? MAGUK A STATISZTIKAI HIVATALBAN NYOMORPOLITIKÁT CSINÁLNAK?”

INTERJÚ FERGE ZSUZSÁVAL

SZERKESZTETTE: KOVÁCS ÉVA¹ ÉS VAJDA RÓZA²

<https://doi.org/10.18030/socio.hu.2026.1.6>

Cikkazonosító: e202612

Ferge Zsuzsa 1931-ben született Budapesten. 1953-ban szerzett közgazdaságtudományi egyetemi diplomát a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetemen. Fő érdeklődési, kutatási és tanítási területei a társadalmi struktúra, a társadalmi egyenlőtlenségek, az oktatás-nevelés, a szociál- és társadalompolitika, a szegénység, az átalakulás társadalmi hatásai voltak. A kandidátusi cím (1968) és akadémiai doktori cím (1982) megszerzése után 2002-ben az MTA rendes tagjának választották. 1953 és 1968 között a KSH munkatársa, 1960-tól a Rétegződéskutató osztály vezetője, 1968 és 1988 között MTA Szociológiai Kutatóintézet Társadalompolitikai osztályának vezetője, tudományos főmunkatársa volt. 1988 és 1996 között az Eötvös Loránd Tudományegyetem Szociológiai és Szociálpolitikai Intézet Szociálpolitika Tanszékének vezetője, 1996-tól ugyanitt egyetemi tanár, 2001-től professor emeritus volt. Több külföldi egyetemen tanított. 16 könyv szerzője, ugyanennyi szerkesztője, mintegy 300 magyar és külföldi tanulmányt publikált. Számos civil szervezet alapítója, tagja, vezetője volt. 2005 és 2011 között a gyerekszegénység elleni munkában vett részt, az MTA Gyermekszegénység Elleni Nemzeti Program Iroda vezető szakértőjeként.

Az interjút Zombory Máté készítette 2011-ben a 20. Század Hangja Archívum és Kutatóműhely szakmatörténeti gyűjteménye számára.

CSALÁD, GYERMEKKOR, ZSIDÓSÁG, MINTAKÉPEK

1931-ben születtem, mindent végigcsináltam, amit végig lehetett csinálni abban az időszakban, annál is inkább, mert zsidó is vagyok. Apai ágon is meg anyai ágon is [...] nagyon sok tudós rabbi van a családban. Az ükapám Lőw Lipót, akinek most (2011) van a 200-dik születési évfordulója.³ Őt nem sikerült megölni, mert ugyebár már meghalt 1870 körül, még a saját halálával. A nagyapámat Kecskeméti Árminnak hívták, és ő volt a makói főrabbi,⁴ szintén egy nagyon tudós ember, [...] sok-sok mindenről írt. [...] Neki nem sikerült a saját halálával meghalni, mert '44-ben deportálták a nagyanyámmal együtt, és valószínűleg rögtön Auschwitzba kerültek Strasshoffból. A szüleim tehát mindketten ilyen családból jöttek. Ők nagyon tudatosan voltak zsidók, de semmilyen vallási szabályt nem tartottak. Tehát mi a neológ zsidó iskolába, nem ortodox elemibe, meg a zsidó gimnáziumba jártunk. De évente egyszer vagy kétszer mentünk templomba, kóserék nem voltunk,

¹ ELTE Társadalomtudományi Kutatóközpont, Szociológiai Kutatóintézet.

² ELTE Társadalomtudományi Kutatóközpont, Kutatási és Dokumentációs Központ.

³ Lőw Lipót (Júda Leib Löw), Černá Hora, 1811. május 22. – Szeged, 1875. október 13. Német-cseh születésű magyar rabbi, 1850-től haláláig Szeged főrabbi, tudós, a zsidóság egyenjogúsítási mozgalmának vezetője. Szorgalmazta a magyar zsidóság asszimilációját és a nemzeti nyelv használatát az egyházi szertartásokon. Halála után fia, Lőw Immanuel örökölte hivatalát.

⁴ Kecskeméti Ármin, Kecskemét, 1874. április 21. – Strasshof, 1944. július 15. 1898-tól haláláig makói főrabbi, irodalomtörténész, történész, egyetemi tanár, Kecskeméti Lipót főrabbi testvére.

semmilyen szombatot [nem tartottunk]. A zsidó ünnepeket megtartottuk, a zsidó tudatosság – amit nem tudok egész pontosan megmondani, [hogymi] – az mindig megvolt. Az apámat megölték, ugyancsak '44-ben.⁵

'46-ban a nővérem nagyon súlyosan beteg lett, és akkor valahogy a Nemzetközi Vöröskereszt kivitt minket Franciaországba. Majdnem két évig ott voltunk, a nővérem meg én, egy zsidó gyermekotthonban, amelyik ugyanilyen volt, tehát nem volt fundamentalista, semmit nem tartottak, csak az amerikai [ünnepeket]. *Oeuvre de Protection des Enfants Juifs* azt jelenti, hogy – nyilván amerikai pénzből – a zsidó gyerekeket védő egyesület (*Accueillir l'autre* 2015). Ott mindenestre franciául megtanultam, mert a versailles-i gimnáziumba jártattak minket, mert az [otthon] Versailles mellett volt. Na most Versailles egy iszonyú gazdag és nagypolgári város, a nővérem meg én voltunk az egyetlen külföldiek, nem tudtunk még franciául. Azt hiszem, az egyetlen zsidók voltunk, akiket ott valaha is láttak. Szegények voltunk egy gazdag iskolában, tehát nagyon érdekes kontrasztok voltak, amelyek megint nagyon sokféle egyenlőtlenségi élményt nyújtanak az embernek. Mindezenre tolják balra.

[...]

Akkor [beleláltunk] ennek a francia magabiztosságnak egy felső régiójába. Ez a háttér valami olyan magabiztosságot adott nekik, amelynek a segítségével ezeket a jövevényeket... hát, nem kellett különösebben tudomást venni róluk. Probléma akkor lett, amikor kiderült, hogy ez a pesti matematikatudás, meg latintudás, meg angoltudás, ez kb. ötször annyi, mint amit ők tudnak. [...] Ugye a franciák egyébként is nehezen hívnak meg, meg egyébként is nehezen barátkoznak. De azt hiszem, hogy két lány kivételével szinte senkivel nem volt semmilyen kapcsolat. A tanárok is megoszlottak: volt, aki emberszámba vett, volt, aki nem vett emberszámba. Ugye ez a háború után volt, amikor olyan nagyon gazdag senki se volt, meg ott is hiány volt mindenből. Tehát olyan nagyon-nagyon nagy szakadékok még nem voltak, de tulajdonképpen röviden azt lehetne mondani, hogy sok szempontból egyszerre voltunk kisebbségiek, de egy olyan közegben, amely nem volt túl intoleráns, nem volt ellenséges, csak egyszerűen alig vett erről tudomást.

[...]

Amikor hazajöttünk '48 elején, akkor itt ez az egész kérdés – tehát a zsidókérdés – nem volt előtérben, vagy senki nem akart róla beszélni. Természetesen antiszemitizmus, az mindig van, de nem aszerint. Amikor valakire ránéztek, akkor nem az volt az első kérdés, hogy cigány-e, zsidó-e, hanem valami más. [...] A zsidóságnak, ugye, nagyon-nagyon sokféle értelmezése van, a fundamentalizmustól a toleráns liberális gondolkodásig mindenféle fajta és skála van. Azt gondolom, hogy én inkább az utóbbihoz tartozom. [Ez] semmiképpen sem zsidó sajátosság, csak éppen ebből a nagy intellektuális palettából lehetséges, hogy bizonyos speciális sajátosságok [folytán alakult ki, és] alapvetően a könyvhöz való viszonyban [mutatkozik meg]. De én ezt se tartom meghatározónak. Vagy másképp: azt mondanám, hogy ma az, hogy én zsidó vagyok, csak azért fontos, mert a zsidókat gyűlölik. Tehát engem nemcsak azért kell gyűlölni, amilyen nézeteim vannak, hanem [van,] aki azért akar gyűlölni, mert zsidó vagyok. És ezt muszáj nyilvánossá tenni, mert nem szeretnék avval szembesülni, hogy lelepleznek. Hogy mondjam: se büszke nem vagyok rá, se nem szégyellem, ez egy „van”-ás. De egy olyan „van”-ás, amelynek bizonyos évtizedekben nem volt jelentősége, és bizonyos évtizedekben nagyon súlyos jelentősége volt. Tehát ezért tartottam fontosnak kimondani.

⁵ Kecskeméti György, Makó, 1901. október 31. – Auschwitz, 1944. július, magyar író, újságíró.

Ezzel együtt [hogy zsidó családba születtem] eljutottam az érettségiig, és [aztán] fogalmam sem volt, hogy mit csináljak. Mindenféle minták voltak. Péter Rózsa⁶ és Alexits György⁷ tanítottak matematikára. [...] Péter Rózsa a *Játék a végtelennel 1994* című könyvével lett világhírű. Egy egészen különösen érdekes matematikus volt. A végtelen körüli vizsgálódásaival nagyon jelentős nemzetközi hírnévre is szert tett. Csúnya asszony volt, aki úgy tanított, hogy olyannal kevéssel találkoztam az életben. Itt volt egy, nem tudom, 25 fős osztály, akiket ő érettségire felkészített. Stencilezve, kézzel írva kidolgozta az összes tételt. Hogy mondjam: megértetéssel dolgozott. Tehát nem arra [törekedett], hogy megtanuljunk, hanem [arra], hogy próbáljuk meg felfogni, hogy miről van szó, és ezt az osztály nagy része meg is tudta csinálni. De nemcsak ez volt a fantasztikus, hanem az is fantasztikus volt: Péter Rózsa kommunista volt, illegális kommunista volt. És mindez történt '48-'49-ben. Hihetetlen törésvonalak voltak akkor is, abban az osztályban is a Mária kongreganisták⁸ és a MADISZ⁹ között. És Rózsa valami olyan tapintattal és olyan toleranciával kezelte ezt. Egyszerűen nem vett tudomást a politikáról, az osztályba a politika nem jött be. Az [osztály] egyik felében is meg a másik [felében is] volt egy-egy kiválóság, és a két kiválósággal pontosan ugyanúgy bánt. Tehát ennyiben is minta volt, hogy hogy lehet toleránsan kezelni egy vaduló világban értékeket. Ugyanilyen minta volt, aki latint tanított nekünk, a Kerényi Erzsébet¹⁰ néni. Budapest fél értelmiségét valahol tanította latinra. Nagyjából ugyanaz volt, mint Péter Rózsa, csak Kerényi Erzsébet konzervatív volt. Ugyanezt a derűt [sugározta]. „Csak a tanulás a fontos, csak az a fontos, hogy megértsétek. És az, hogy én [az osztálynak] azzal a felével rokonszenvezem, aki Mária kongreganista, annak nincs köze ehhez az egész dologhoz, ami itt folyik.” Minták voltak egy vaduló és kegyetlenedő politikai világban politikailag és emberileg és tudásátadásilag, és a szakmájuk komolyan vételével és a gyerekek komolyan vételével.

A matematika iránti vonzalom már sokkal korábban megvolt. Voltak más tanárok is az életemben, de mondjuk itt kulminált, és itt jöttem rá, hogy ehhez különös tehetség kell. [...] Ugye a matematikát akkor érdemes tényleg csinálni, ha valakinek különös érzéke van hozzá. Nekem nem volt hozzá rossz érzésem – utána, mikor a Közgázt befejeztem, el is végeztem két-három évet, már estin, a matematikán –, de nem lettem volna kreatív matematikus, tehát félttem tőle. A történelemhez és a joghoz sokkal több türelem kell, mint ami nekem van, legalábbis így gondolkoztam róluk. És akkor ezért választottam valami mást, amiről úgy gondoltam, hogy közelebb lehet [ahhoz] vagy közvetlenebbül nyújthatja azt, ami engem mégis érdekel.

[...]

6 Péter Rózsa (1905–1977) matematikus, az MTA levelező tagja.

7 Alexits György (1899–1978) matematikus, egyetemi tanár, az MTA tagja.

8 A Mária kongregáció jezsuiták által kezdeményezett vallásos társulat. Magyarországon 1926-ban a Mária kongregációk szövetségbe tömörültek. A II. világháború után szervezetük megújítására törekedtek, ám az iskolák államosításával tevékenységüket megszüntették.

9 A Magyar Demokratikus Ifjúsági Szövetség a Magyar Kommunista Párt (MKP) indítványára 1944 decemberében létrejött ifjúsági szervezet, mely a párton kívüli 15–24 éves fiatalokat volt hivatva összefogni. 1948 márciusában a többi ifjúsági szervezettel együtt beolvadt a Magyar Ifjúság Népi Szövetségébe.

10 Kerényi Károlyné, Stamberger Erzsébet (1896–1990) tanár, Kerényi Károly (1897–1973) klasszika-filológus, vallástörténész, egyetemi tanár első felesége, Kerényi Grácia író anyja.

EGYETEM, FEGYELMI ÜGY

A matematika is lehetőség volt, a történelem is lehetőség volt. Emlékszem, hogy gyerekvédő jogász is akartam lenni, mert egy ilyet is ismertem. És a végén mindegyik elől megfutamodtam és elmentem az akkor új Közgazdasági Egyetemre abban a reményben, hogy ott valamit, amit még nem tudtam, hogy szociológiának hívnak, valami olyasmit lehet majd tanulni. Ez természetesen nem jött össze, a szociológia addigra kimúlt. A Közgazdaságtudományi Egyetemet többé-kevésbé alva kijártam, mert elsőéves koromtól kezdve egy fegyelmi következtében délelőtt csak bejártam az egyetemre aludni, és délután bejártam a Statisztikai Hivatalba dolgozni, ahol kb. éjfélig dolgoztam minden nap. [...]

Hát, ugye a Közgáz ebben a formában egy évvel korábban alakult mint Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem.¹¹ Az alapítói között volt a Rudas László¹² nevű, nagyon jellegtelen marxista filozófus. Meg Nagy Tamás,¹³ akivel később egymás melletti házban [laktunk]. Aki *A tőkét fordította*, közgazdász. Tamás már rég meghalt, de a felesége máig barátom. 94 éves.¹⁴ Berei Andor¹⁵ volt az egyik fő intellektuális valaki a háttérben, ő akkor a Tervhivatal elnöke volt. Ebben a Közgázban a háború előtti közgazdasági szakból, ami akkor a Műegyetemhez tartozott, azt hiszem, hogy nagyon-nagyon kevés maradt meg. Ha jól emlékszem, akkor a Matematika Tanszék volt ilyen. Minden más tanszék újonnan alakult. Tulajdonképpen nem néztem utána, én már készen kaptam azt az egyetemet, (a statisztikában) Csanádival,¹⁶ Piklerrel,¹⁷ a történelemben Pach Zsigmond Pállal¹⁸ meg Zsigmond Lászlóval.¹⁹ Ezek nagyon jó nevek voltak akkor. A gazdaságföldrajzban Márkus Györggyel.²⁰ A Közgáz tanszékvezetője Nagy Tamás volt. Még megszámlálhatatlan tanszék volt. A filozófia volt a legrosszabb, azt hiszem, azt Rudas fémjelezte, és nagyon lassan jött egy-két ember, aki képes volt gondolkodni. Egyet aztán kifogtam szemináriumvezetőnek. Tehát tulajdonképpen színvonalas egyetem lett volna ez, de – most már 1950-ben vagyunk – olyan mértékű nyomás volt, azt hiszem, az egyetemi tanárokon, és olyan mértékű fenyegetettség egy rossz mondatért, hogy én ott emberi hangra nem nagyon emlékszem. De nem is nagyon sok közöm volt az egyetemhez, túl azon, hogy az első évi fegyelmem során megismerkedtem a férjemmel,²¹ és attól kezdve ő fontos volt. És volt egy pár barátom az egyetemen. Igazában én a Statisztikai Hivatalban léteztem és az egyetem nagyon marginális szerepet játszott [az életemben]. Intellektuális élményt keveset kaptam az egyetemtől, intellektuális kihívást nem éreztem.

Olyan fegyelmi, mint az enyém, olyan még volt kettő-három a négy év alatt. Ezek politikai fegyelmi voltak, amelyeknek az volt a céljuk, hogy megfélemlítsék a hallgatókat. Megvádoltak valakit, hol kémkedéssel, hol

11 Az önálló Magyar Közgazdaságtudományi Egyetem létrehozását az 1948. évi LVII. tvc. szentesítette, és ezzel egyszersmind megkezdődött az intézmény marxista szellemű átalakítása. A folyamat szimbolikus lezárásaként az egyetem nevét 1953-ban Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetemre változtatták.

12 Rudas László (1885–1950) marxista-leninista filozófus, politikus, újságíró, egyetemi tanár, az MTA tagja.

13 Nagy Tamás (1914–1993) közgazdász, egyetemi tanár, rektor, az MTA doktora.

14 Nagy Tamásné, sz.: Kovács Margit, barátainak Gréti. A Centropa készített vele élettörténeti interjút (Réz 2007).

15 Berei Andor (1900–1979) kommunista politikus, közgazdász, egyetemi tanár.

16 Csanádi György (1917–1986) jogász, egyetemi tanár.

17 Péter (Pikler) György (1903–1969) matematikus, közgazdász, statisztikus, egyetemi tanár, a közgazdaságtudományok doktora, 1948–1968 a KSH elnöke.

18 Pach Zsigmond Pál (1919–2001) történész, egyetemi tanár.

19 Zsigmond László (1907–1992) történész, az MTA tagja.

20 Márkus György (1934–2016) filozófus, a Budapesti Iskola tagja.

21 Ferge Sándorral 1953-ban kötöttek házasságot.

ezzel, hol azzal, hol amavval, a munkásosztály elárulásával, ilyen típusú pártfegyelmik voltak. De mindennek csak az volt a célja, hogy hallgasson a gondolat, és az emberek féljenek. Tehát mindaz, ami ma [2011] történik: ez nem annyira idegen ebben az országban. [...] A megtszítettetés ebben [a fegyelmi ügyben] az, hogy én voltam az első. A Rajk-per után minden egyetemen csináltak egy félévben ilyen fegyelmiiket. Minden egyetemen, mint utóbb kiderült. És itt rám esett a választás, hogy én legyek ennek a tárgya. A vádak nem voltak nagyon világosak. Csináltam valami tanulócsoportot. Az egyetemhez közel laktunk, matematikát tanítottam, mert nagyon sok volt a szakérettségis, és nem tudták a matematikát. Együtt tanultunk. Na, most ebből csináltak egy szex, nem tudom, mit. De aztán továbbhaladt a dolog, mert akkor kiderült, hogy az apám nem is halt meg Auschwitzban, hanem amikor én Franciaországban voltam, akkor ő átjött és összeesküdött, és én azóta kémkedek vagy ő kémkedik. A konfabulációk akkor már nem voltak nagyon világosak. Mindenesetre akkor ott, annak az éjszakának a végén kizártak. Tehát az volt akkor a határozat, hogy kizárnak a pártból, kizárnak az egyetemről. Valami kultúrfelelősi misszióm volt, attól is megfosztottak, és ezeket a papírokat át kellett adnom egy évfolyambeli kollégának, akit nem ismertem, akit Ferge Sándornak hívtak. Ott ültünk egy padon, akkor még a Szerb utcában volt ez a dolog. Átadtam a papírokat, és aztán már együtt maradtunk az élet további részében. Ami csak azért érdekes, mert akkor a fél egyetem nem állt velem szóba. Mert éppen bélpoklos voltam. És Sanyit ez tökéletesen hidegen hagyta, semmit nem hitt el belőle. Most ez azért három évvel a Nagy Imre előtt volt. Ő NÉKOSZ-os²² volt, és csak a Népi Kollégium révén jutott egyetemre. Hogy mondjam: genetikusan volt baloldali. Nem kommunistaságból, hanem genetikusan. És ezzel együtt pontosan tudta, hogy ez az egész egy hazugságrendszer, amit akkor még elég kevesen tudtak. Tehát így kapcsolódik össze a mi megismerkedésünk. Az egy 500-as évfolyam volt, tehát nem mindenki ismert mindenkit. Úgyhogy ehhez is szerencse kellett.

Mikor hazajöttem Franciaországból, tehát tizenhét éves koromban, akkor '45-től kezdve volt egy legközelebbi barátom, akit úgy hívtak, hogy Pikler Anna.²³ Pikler György lánya volt. Pikler György kilenc évig volt fegyházban a kommunistasága miatt, ahonnan nagyon bölcsen került ki. Tehát ő is a kétkedők közé tartozott. De Anna nem, mert ő nagyon fiatal volt. És én mikor Franciaországból hazajöttem, akkor ilyen nagyon erősen [szociáldemokrata voltam]. Ott a kommunisták nagyon befolyásosak voltak, majdnem választást nyertek. Ezzel együtt én a mindenféle olvasmányaim alapján alapvetően szociáldemokrata meggyőződésű voltam, ha egyáltalán voltam valami. De baráti szó hatására még gyorsan beléptem a Kommunista Pártba, mielőtt egyesítették volna a két pártot. Aztán nem csináltam a párton belül semmit, és '56-ban kizár[at]tam magam. Úgyhogy ennyiben is szerencsém volt, mert soha nem akart belőlem senki besúgót csinálni.

[...] [A fegyelmi miatt] végül is nem rúgtak [ki se a pártból], se az egyetemről. [Az ügyemet] felülvizsgálta a kerületi meg az országos [pártbizottság] meg a nem tudom, kik, és végül is csak szigorú megrovást kaptam a pártban. Pikler akkor odajött hozzám, ez után a fegyelmi után. Ugyanúgy nem hitt el semmit, mint Markos György.²⁴ Az egy nagyon érdekes dolog volt. Ez közvetlenül a vizsgák előtt volt vagy pár héttel a vizsgák előtt. És a Csanádi nevű jogász, a Pach Zsigmond nevű történész, a Markos György nevű földrajzos úgy vizsgáztattak, hogy kiküldték az adjunktust, rendeltek egy kávét, megkérdezték, hogy hogy vagyok, és beírták a jelest. Tehát egyértelmű tüntetés volt, de nyíltan egyik se állt föl. Mert azt már nem lehetett. Csak, amikor módjuk volt [rá], hogy kimutassák. Nem volt ez elmondva, csak egy demonstráció volt. Mind a két dolog érdekes: az

22 Népi Kollégiumok Országos Szövetsége, 1946–1949.

23 Tardos (Pikler) Anna (1931–2025) gyermekpszichológus.

24 Markos György István (1902–1976) geográfus, grafikus, újságíró, egyetemi tanár, a földrajztudományok doktora.

is, hogy tudták, világosan tudták, hogy nem igaz [amivel engem vádolnak], de nyilvánosan szólni már nem mertek, viszont titokban csinálni valamit még mertek. És azt hiszem, hogy ez a kettősség aztán megmaradt sokban.

Tehát ez után a fegyelmi után jött oda hozzám Pikler, akit én már ismertem szegedi főispán korában, mert közben Szegeden is voltunk közvetlenül a háború után, bujkálásból oda mentünk le. Ott ült mellém az osztályban a lánya, Anna. Aztán Pikler jött esténként a lányáért, aki nálunk volt, mert az anyám süteményeket sütött (annak eladásából éltünk), és mi ott tüsténkedtünk, mert ki kellett nyalni a lábasokat. Úgyhogy ilyen kislány-viszony volt az apukával. De aztán a Közgázon, mikor ez a fegyelmi lement, akkor utána odajött és azt mondta, hogy hagyjam ott az egyetemet, nem érdemes tovább csinálni, és menjek el a Statisztikai Hivatalba dolgozni. De aztán nem rúgtak ki az egyetemről, és akkor így mentem el a Hivatalba dolgozni.

[...]

STATISZTIKAI HIVATAL, SZAKMAISÁG, TITKOS ÜGYKEZELÉS

Egyértelműen úgy látom, és ezt nem olyan régen meg is írtam (Ferge–Havasi 2010) – egy ugyancsak a nyílvanosság előtt elzárt statisztikai folyóiratban jelent meg, gondolom – [hogya a KSH] fantasztikus hely volt. Pikler szakmai tisztessége és politikai bátorsága egyaránt figyelemreméltó [volt], legalábbis én így láttam. A Statisztikai Hivatal is meg volt pakolva mindenféle emberekkel, sokakat kirúgtak, még mielőtt én odakerültem. Pikler valamikor '49 elején kerülhetett oda, én meg valamikor '49 végén. Vagy '48-ban?²⁵ Nem tudom. Éppen most találkoztam valakivel, aki elmondta, hogy az ő nagyapját vagy nem tudom, kijét, hogy rúgták ki. Tehát akkor is voltak ott tisztogatások. Ezeket én már nem láttam. Én már csak azt láttam, hogy egy csomóan ott maradtak a régiek közül, nagyon jó szakemberek. A Mezőgazdasági Főosztályon is, meg ahol én voltam, a Közgazdasági Főosztályon, ott is. Tehát igazában ennek a politikai bosszú részét már nem láttam, erről akkor nem is volt beszéd. Csak a szakmai részeket láttam. Szakmailag hagytak minket dolgozni. Ahol én kezdtem – pontosan azért, mert protekcióval, azaz az elnök támogatásával kerültem oda még kislányként, arra a főosztályra, amelyik a legfontosabb volt – ma nemzeti számlának hívják, akkor nemzeti jövedelemnek hívták, ami, ugye, egy makromutató, amely makromutató tulajdonképpen az ország teljesítményét mutatja. Akkor dolgozódott ki, nem létezett a háború előtt. Egyfelől Amerikából jött – egy orosz közgazdász volt, aki Amerikában kidolgozta ezt a rendszert.²⁶ Másfelől az ENSZ Statisztikai Bizottsága dolgozott rajta. Szóval mindenféle csatornákon jött ez a dolog, hogy nemzeti jövedelmet, nemzeti jövedelemtermelést, fogyasztást, felhasználást, tehát mind a három oldalt kell számítani. Erre semmiféle minta, meg semmiféle példa nem volt, hogy ezt milyen adatokból lehet megcsinálni, hogyan lehet az ipari termelési adatokból nettó nemzeti jövedelmet számolni, hogyan lehet a fogyasztást belerakni egy mérlegrendszerbe. Ezt Zala Júlia²⁷ vezette, aki maga egy igen kitűnő közgazdász volt. Rengeteg kreativitásra volt [hozzá] szükség, mert ki kellett találni, hogy mit hogyan kell csinálni. Nem annyira izgatott a dolog. Nekem speciel a nem termelő fogyasztás anyagfogyasztását kellett kiszámolnom. Azaz, a papok és a kurvák, a gyertya meg a szappanfogyasztás értékét. De mondjuk Hetényi István,²⁸ aki [később] pénzügyminiszter volt meg tervehivatali elnök volt, de akkor ő is egy

²⁵ 1950-ben.

²⁶ Wassily Wassilyevich Leontief (1905–1999). 1973-ban Közgazdasági Nobel-díjat kapott a gazdasági ágazatok közötti összefüggéseket leíró input-output táblázaton alapuló elemzési módszer kidolgozásáért.

²⁷ Zala Júlia (1919–1994) statisztikus, a KSH elnökhelyettese, a GKI Gazdaságkutató Rt. igazgatója.

²⁸ Hetényi István (1926–2008) közgazdász, egyetemi tanár, 1973–1980 az Országos Tervehivatal államtitkára, 1980 és 1986 között pénzügyminiszter.

kicsit feketeseggű volt, a Tervhivatalban volt még beosztott. Ő is a nemzeti jövedelmen dolgozott, de az úgy volt, hogy a termelésnek és a fogyasztásnak [meg kellett egyeznie]: annyit kell fogyasztani, amennyit megtermeltek. Tehát [ha] 38 milliárd volt a termelés, akkor ennyinek kellett lenni a felhasználásnak is, meg az elosztásnak is. És akkor ültünk ketten és próbáltuk a 3 milliárd hiányt – a különbözetet – valahogy eltüntetni. De ez azért olyan nagyon nem izgatott. Bár, hogy mondjam: azért más makroszámításaink is voltak. Tehát mi voltunk az az osztály, amelyik az árindexet [vizsgálta]. Az árindex is hozzánk tartozott meg a háztartás is, ez a Közgazdasági Főosztálynak volt egy osztálya. Ennek következtében a reálbér-index is hozzánk tartozott.

A szakmaiságról is meg a tisztességről is csak annyit tudok mondani, hogy minket hagytak dolgozni, és mi a valódi számokat számoltuk. Ami abból megjelent, az már nem tőlünk függött. Tehát amikor az '51-52-es ár-és bérrendezésnél, mit tudom én, 20%-kal csökkent a reálbér, akkor mi ezt megírtuk, de ezt a jelentést csak a Rákosi [Mátyás], meg a Gerő [Ernő] kapta meg, meg öt példányban a politikai vezetők. Zala Júlia meg Péter György személyesen vitték oda nekik. A történetem annyi, hogy Gerő elolvasta ezt az egy oldalt, hogy 20%-kal csökkent a reálbér, és akkor azt kérdezte, hogy: „Mi az? Maguk a Statisztikai Hivatalban nyomorpolitikát csinálnak?” Tehát a hírhozó a hibás. És az újságban megjelent, hogy emelkedett az életszínvonal.

Ezeket a mögöttes anyagokat Pikler '56 után összegyűjtötte és kiadta egy kötetben (Adatok és adalékok 1957). [...] Ennek az '50–56-os időszaknak, vagy a '49–56-os időszaknak ez az egyik legfontosabb terméke, ahol ő összeszedte az akkor írt összes titkos jelentést, amik megjelentek tíz példányban, meg TÜK-ösítve (azaz: Titkos Ügykezelés jelzéssel), meg „elolvasás előtt elégetendő”-vel, meg mit tudom én. A címe, hogy Adatok és adalékok a népgazdaság [fejlődésének] tanulmányozásához. Elképesztő dokumentumrendszer, amelyből kiderül, hogy az nem véletlen, hogy Pikler, illetve Péter György benne volt a gazdasági mechanizmus előkészítésében, mert állandóan beleütköztünk a tervgazdaság különböző torzításaiba és zsákutcáiba. És ezeket mind megírták. Csak éppen nem voltak közölve. Olyanokra emlékszem, hogy jött az ávó [ÁVH], és el akarta vinni. Ez volt a begyűjtések korszaka, amikor lesöpörték a parasztok padlását. Háztartási könyvekből, feljegyzésekből elvileg lehetett tudni, hogy mennyi termelt, hova tették. El akarták vinni a háztartási könyveket. Pikler nem adta oda. Akkor ennek a kockázata óriási volt.

És amikor kitaláltam ezeket a hülyeségeket, hogy rétegződés meg nem tudom, mi, akkor csináltak egy csoportot, és adtak pénzt, hogy csináljuk meg a felvételt. Úgyhogy nekem egy bűdös szavam sem lehet arra a Hivatalra. [...] Egyszer ki akartuk próbálni, hogy milyen gyorsan megy a besúgás, és akkor elterjesztettük, hogy az egyik kolléga vasárnap templomban esküdött – ami nem volt igaz. És akkor három órán belül hívta a főnökség. Úgyhogy persze, hogy ez is volt. Hát, vacak emberek mindig, mindenütt voltak. De ami a hivatalvezetésen múlt, a szakmaiságon, a dolgok tisztességes megírásán – és nekem, a nagyon kicsi és jelentéktelen beosztottnak a gondolkodási, sőt, cselekvési szabadságán – [ezen az eseten] kívül ilyen különösebben rossz élmények nem maradtak markánsak. Igen, '56-ban a Forradalmi Bizottság körül kicsit nyüzsögtem. Akkor már egy másik főnököm volt,²⁹ aki megharagudott, és aztán tíz évvel később emiatt rúgott ki, de énnekem az volt az igazi iskolám. Rengeteget tanultam. Jó, voltak olyan problémák, hogy például nem szerették, ha túl sok időt töltök a könyvtárban. Ezt a rétegződésvizsgálatot elő kellett készíteni, és tényleg, annak ellenére jó volt a könyvtár, hogy akkor már, '45 után megtizedelték, és a felét elégették, és öngyilkos is lett a könyvtáros ezért. Tehát nem szerették, ha ott túl sok időt vagyok, mert az íróasztalnál kellett lenni. De például olyanokat meg

29 Mód Aladárné (1909–2022) a közgazdaságtudomány kandidátusa, statisztikus. 1945 előtt az Egyesült Izzó tisztviselője. 1949–1969 között a KSH Mezőgazdasági, majd nyugdíjazásáig a Közgazdasági Főosztály vezetője. 1967–1990 között az MTA Statisztikai Bizottságának tagja.

lehetett csinálni, akkor valamilyen okból elmentem Lengyelországba, és ott is megkerestem azt – ez ’60–61-ben volt –, aki ilyen kérdésekkel foglalkozott, egy Pohoski³⁰ nevű szociológust. Megkértem a Hivalt, hogy hívják meg két vagy három hétre Magyarországra, és mondja el, hogy hogy vesznek mintát. És akkor három hétig a Pohoski ott ült a szobámban, meg a többiek is, és tanultunk. Tehát ezek elég különleges, ma nehezen hihető dolgok. És mondom, én egy nagy senki voltam, még osztályvezetésig se vittem, egy csoport volt, amit vezettem. Ennek ellenére egy csomó dolgot meg lehetett csinálni.

[...]

A SZEGÉNYSÉG INDIKÁTORAI, RÉTEGZŐDÉSVIZSGÁLAT

Tulajdonképpen a Statisztikai Hivatalban kerültem olyan helyzetbe, hogy végül is eljutottam a társadalmi jellegű adatokhoz. Ez sem volt csavarmentes, mert ehhez meg kellett történnie ’56-nak. Az ’56-os besározódás miatt engem meg kellett egy kicsit büntetni, de a Hivatal elnöke [Péter György] nagyon védte az embereket. Csak annyi történt velem, hogy a legelőkelőbb osztályról, ahol a nemzeti számlák készültek, átkerültem egy proletárabb osztályra, a Háztartásstatisztikára. Ez volt a szerencsém, mert itt kezdtem el nézni a háztartásstatisztikai könyveket, itt böngészgettem ki kézi gyűjtéssel az első cikk anyagát arról, hogy a laksűrűség és a gyerekek iskolai osztályzatai összefüggnek vagy nem függnek össze.

Akkor volt két vagy három háztartásstatisztikai könyv, mind kézi vezérléssel³¹ [készült]. Voltak a megyei igazgatóságok, és minden megyei igazgatóságnak volt, mit tudom én, 150 családja. A háztartásstatisztikai könyveket úgy vezették, hogy a statisztikusok elmentek, megbeszéltek, hogy hogy kell felírni a kertből kivett karalábét és a boltban megvett lisztet. És ezek a háztartásstatisztikai könyvek minden hónap végén bekerültek a Statisztikai Hivatalba. Az országos számítások ott készültek, kézzel kigyűjtve, mert hiszen ez ’57–58-ban volt, amikor még csak Hollerith gépek³² voltak. Annyiban szerencsém volt, hogy az egyik háztartásstatisztikai begyűjtésnél kértem, hogy írják be a gyerek utolsó tanulmányi eredményét. Elég meglepő módon – ez már valamikor az ’50-es évek végén lehetett – ebből az derült ki, hogy a laksűrűségnél van egy küszöb, ami alatt a dolog elkezd számítani, ami alatt hirtelen romlik a gyerekek tanulmányi eredménye. Már nem emlékszem, hogy háromegegész mennyi fő volt a küszöb. Hogy egyen vannak egy szobában vagy ketten vagy két és felen, az nem számít. De ha, mit tudom én, 3 és fél vagy 4 fölött van, akkor hirtelen romlik a tanulmányi eredmény. Ami természetesen nem önmagában érdekes, mert hiszen ez csak egy tényező, de igazában anélkül, hogy akkor tudtam volna, ez már tulajdonképpen egy mélyszegénység-vizsgálat volt.

[...]

Abból, hogy már 18 éves koromban fölmerült a gyerekbíróság gondolata [is látható], hogy [az érdeklődésben] végig benne volt a társadalmi igazságosság, az igazságtalanságokkal szembeni lázadás. Hogy miért pont ezeket [az adatokat néztem]? Biztos, hogy a jövedelem is benne volt ebben a dologban, de valahogy ez volt a legmegfoghatóbb indikátor. Akkor nagyon nehéz volt átlagjövedelmet számolni, mert ehhez kézzel kellett az adatokat kigyűjteni. Annak, hogy pont ez kapott ilyen kiemelt szerepet, sokkal inkább technikai okai vannak. Amit kerestem, az az, hogy a társadalmi körülmények hogy befolyásolják a tanítást. Vagy utó-

30 Michal Pohoski (1927–2012) lengyel szociológus, Stanisław Ossowski (1897–1963) tanítványa.

31 Értsd: kézi gyűjtéssel és feldolgozással.

32 Lyukkártyás adatfeldolgozásra szolgáló gép, Herman Hollerith (1860–1929) német származású amerikai statisztikus találmánya, aki az IBM elődje, a *Tabulating Machine Company* megalapítója.

lag látom így, mert nem olvastam el azóta azt a cikket (Ferge 1962), vagy már akkor is így volt. A lényege a dolognak az volt, hogy van-e összefüggés a társadalmi háttér és a tanulmányi eredmény között. Feltehetően több mutatót megnéztem, és ez volt az a mutató, ahol ugrás [látszott], tehát a küszöblét megmutatkozott. A laksűrűség tulajdonképpen folyamatos változó, de nem akként kezeljük. De a jövedelmet nagyon nehéz nem folyamatos változóként kezelni. Az akkori technikákkal nagyon nehéz lett volna ott törésvonalat találni.

Meg hát akkor elég sokat jártam az országot, és iszonyatos zsúfoltságok voltak nemcsak [a] cigányoknál, [hanem] a szegényeknél [is] tömegesen. Ez egy nagyon kiugró, markáns mutató volt. A munkának a része volt [az országjárás]. Hogy kellett-e csinálni vagy csak én gondoltam úgy, hogy kell, ez ma már teljesen mindegy, de megengedték. Voltak hivatali kocsik, és a hivatali kocsikkal [utaztunk]. Nekem mindig az volt a rögeszmém, hogy kérdőívet csak akkor tudok csinálni, hogyha tudom, hogy amire kérdezek, az valós, hogy az embereket ez érdekli, valahogy tudnak erről, tudnak válaszolni a kérdésekre, hogy adekvát a kérdés és a jelenség. Ezért mindenfelé mentünk. Részben próbakérdőíveket próbáltunk ki, részben előbeszélgetéseket folytattunk a próbaív megcsinálásához. Ez nem volt egy folyamatos terepjárás, de elég sokat mentem.

[...]

Aztán a háztartásstatisztikai adatokból további számításokat is csináltam, és valahogyan sikerült meggyőzőnöm a főnökeimet, hogy a háztartásstatisztikai minta túl kicsi és túl korlátozott ahhoz, hogy ebből jövedelemstatisztika legyen, ahhoz egy külön és nagyobb minta kell. És akkor létrehoztak egy csoportot.³³ Akkor már nem voltam olyan megbélyegezett, [így rám bízták] az országos jövedelemfelmérést. Ez valamikor '60 táján lehetett. Innen nagyon hamar eljutottam oda, hogy a jövedelem csak az egyik fajta egyenlőtlenség, egy ennél sokkal szisztematikusabb és komplexebb egyenlőtlenségvizsgálat kell. '62-ben az első országos jövedelemfelvétel egyben az első országos rétegződésfelvétel is volt. Sajnos a maga nemében és abban a koncepcióban, azt hiszem, többé-kevésbé az utolsó is.

[...]

Én találtam ki az egészet. Előzőleg csináltunk egy munkásalkalmazotti bérfelvételt, valamikor még az '50-es évek végén. Meg csináltunk a Mezőgazdasági Osztállyal egy mezőgazdasági jövedelembecslést, amit a természetbeni jövedelmek miatt nagyon nehéz. Ezek voltak az előtanulmányok. A '62-es mintában mindenki benne volt. A nyugdíjasok is meg a munkások is meg a parasztok is meg a nagyon kevés önálló is. Addigra kidolgoztuk azt a módszert, ami mára használhatatlan lenne. Aki alkalmazásban volt, az már gyakorlatilag mindenki állami vagy ilyen típusú alkalmazott volt. Tehát meg lehetett kérdezni a kereseteket. Az egész évre visszamenő kereseteket a vállalatok mind beküldték a Hivatalnak. Ezek titkosítva voltak. De nem az emberek bevallására kellett építeni, hanem a tényleges adatokra, amit ma nem lehet már megcsinálni – teljesen rendben van, hogy ma nem lehet. De akkor lehetett. Persze azért kérdeztünk is, rákérdeztünk a keresetekre, megpróbáltuk kiszámítani a különbséget, de ebből sok módszertan nem lett. Azt hiszem, 20% különbség van a bevallott és a tényleges között. De tendenciájában a bevallott is valamennyire követi a valóságos helyzetet. Szóval, addigra az ilyen elővizsgálatokkal kidolgoztuk a módszereket. Azért volt érdekes az egész, hogy lehet olyan mintát venni, amely reprezentatív és az egész ország össznépsége benne van. Meg hát a lengyelek azért is érdekelték, mert akkor már ismertem Ossowskinak a könyvét (1967). Ez a Pohoski Ossowski tanítvány volt a háború alatt. Ossowski végig a németek alatt titkos, illetve tiltott szemináriumokat tartott a lakásán a lengyel leendő szociológusoknak. Ez is szép, ez a történelem. [Pohoskiék] nem csináltak rétegződésvizsgá-

33 Ferge 1959-től vezette a Rétegződéskutatási Osztályt.

latot, csak nagyon sokféle felvételt. Volt tapasztalatuk mintavételben, kérdőívvezetésben, feldolgozásban, és főleg Ossowski-típusú kérdésekben. Engem persze az érdekelt, hogy milyen kérdésekkel lehet valahogy közelíteni a társadalmi megosztottságot. Aztán ebből elég kevés tudott bekerülni a magyar kérdőívbe.

Ahonnán jöttem, abban benne volt egyfajta nyitottság: a „kérdezni kell, kérdezni szabad, kérdezni lehet”-kultúra. [...] Ezért kezdtem avval, hogy kérdezni kell. Ez egyszerűen úgy jött, hogy ültem a háztartás-statisztikai kis könyvecskék mellett, és írtam belőlük ki azokat az adatokat, amelyeket idevittek, odavittek, vagy én dolgoztam velük. És akkor egyszerre csak feltűnt, hogyha úgy osztályozom az adatokat, hogy munkás meg paraszt meg futottak még, akkor abból a világon semmi érdemleges tendencia nem jön ki. Arra emlékszem, hogy ennek alapján valami feljegyzést írtam az elnökségnek, hogy itt valami nem stimmel. Hogy a bérek eloszlása meg a jövedelmek meg ez a „két osztály, egy réteg” csoportosítás³⁴ a belső különbségekből szinte semmit nem magyarázott meg. Ezt akkor megtárgyalta az elnökség. Én ott se voltam, vagy ha ott voltam, akkor 5 percre behívtak. De elgondolkoztak rajta. És azt mondták, hogy akkor nézzük meg. És akkor jött létre az az osztály, amelyikből végül is ez a rétegződéskutató lett.

[...]

FELKÉSZÜLÉS, FRANCIAORSZÁG, MARXIZMUS

Én nagyon nem voltam marxista. Az egyetemet sikeresen megúsztam, mondom, rám semmit nem hatott. Marxot nem olyan nagyon jól ismertem. Evvel szemben elég sokat olvastam franciául és később angolul is. Még csak a régieket tudtam fölhasználni, mert '64-ben kerültem ki először, akkor találkoztam először a francia szociológusokkal, aztán '68-ban még egyszer. De ez [a rétegződésvizsgálat] már '58-tól elkezdődött, a készülődés. Tehát nyilvánvalóan olvastam Erdeit.³⁵ Meg Halbwachsra³⁶ nagyon jól emlékszem. Van egy olyan könyve, amelyiknek semmi köze a rétegződéshez, de valahogy nagyon szociologikus: annyiban, hogy arról szól, hogy hogyan változott Krisztus stációinak a helye attól függően, hogy mi volt elérhető. Meg belebotlottam az *Annales*³⁷-ba. Marc Bloch-t³⁸ és Febvre-t³⁹ elég sokat olvastam. Ott a mindennapi élet nagyon sok formában megjelenik. Durkheimet untam, pedig Durkheimnek van a munkamegosztás-könyve (1893), de abból valahogy nem igazán kaptam ihletet. Az ihlet mindig gellerből jön. Ja, és amerikaiakat nagyon sokat olvastam. Hát, akkor már volt Mills,⁴⁰ meg volt egy nagyon jó szociológus, aki írt a társadalmi struktúráról, akinek a nevére most hirtelen [nem emlékszem].

Hogy hogy lehetett akkor könyvekhez jutni? Hát ez egy jó kérdés. A Szabó Ervinben nagyon sok minden megvolt. És az [*Annales*-be] hogyan estem bele? Hát ezt se tudom megmondani, de gyanús szál, hogy az

34 Az 1945-től két évtizeden át uralkodó „két osztály és egy réteg” elmélet, más néven „sztálini modell” alapján két társadalmi osztályt lehet megkülönböztetni: a munkásosztályt és a termelőszövetkezeti parasztságot. Az egy réteg az értelmiség. Ezen kívül még vannak „maradék” kategóriák: a kisiparosok, (1950 után) a kulákok, (1960 után) az egyéni gazdálkodó parasztság.

35 Erdei Ferenc (1910–1971) szociológus, szociográfus, a népi írók csoportjának tagja.

36 Maurice Halbwachs (1877–1945) francia filozófus, szociológus és szociálpszichológus, a kollektív emlékezet fogalom megalkotója és jeles kutatója.

37 Francia társadalomtörténeti folyóirat, Marc Bloch és Lucien Febvre alapította 1929-ben.

38 Marc Bloch (1886–1944) francia történész, középkorkutató, az Annales-iskola társalapítója.

39 Lucien Febvre (1878–1956) francia történész, az *Encyclopédie française* egyik szerkesztője, az Annales-iskola társalapítója.

40 Charles Wright Mills (1916–1962) amerikai szociológus.

öcsém [Kecskeméti Károly⁴¹] ‘56-ban ugyancsak kicsit belekeveredvén az eseményekbe, elment Párizsba. ‘56-ban elment, [utána] ‘64-ben találkoztunk először. ‘64-ben még rettenetesen nehéz volt utazni. Szinte nem lehetett. De nekem borzalmasan hiányzott az, hogy valahogy közvetlenül találkozzak valamilyen intellektuális tartalommal, ami itthon rettenetesen sivár volt. És hogy megnézzem, hogy milyen az a francia szociológia, amit akkor nem ismertem. Hát fogalmam nem volt. A neveket se ismertem, az akkor éppen aktuális neveket. Azt hiszem, még Aron⁴² és Gurvitch⁴³ nevével már találkoztam itthon, de mással nem. Ez volt az egyik ok, ami miatt nagyon szerettem volna egy kicsit levegőt szívni. A másik ok meg az volt, hogy akkor már nyolc éve nem láttam a testvéremet, akivel nagyon szoros a kapcsolatunk, és akinek akkor már volt két gyereke, és nagyon akartam látni őket. Ez egy különleges protekció volt, hogy elengedtek. Nem tudom pontosan rekonstruálni, de azt gondolom, hogy talán az Aczélhoz [Aczél György] kellett elzarándokolnom, és meg kellett ígérenem, hogy hazajövök a hónap végén, böcsület szóra. Aczél nem ismertem. Azt tudom, hogy amikor ‘69-ben vagy ‘70-ben Peter Townsend⁴⁴ meghívott tanítani Essexbe, akkor a pártközpontba kellett mennem a főkulturnyikokhoz, és meg kellett ígérenem, hogy nem fogok találkozni Kołakowskival,⁴⁵ akinek a nevét se ismertem, és így kénytelen voltam aztán megkeresni. Akkor kértek jelentésíráásra, de mondtam, hogy azt nem, és ennek ellenére elengedtek. De ‘64-ben ez képtelenség volt, hogy az ember egy hónapra elmenjen, és nem tudom, hogy miért engedték meg. De ára nem volt. Akkor ott Aron és Gurvitch volt a két fő ember, és Bourdieu akkor írta az Algéria könyvet (Bourdieu et al. 1963), akkor hozta létre a Monsieur-le-Prince-ben a kiscsoportját. Aztán még találkoztam egy jó pár emberrel, akik neves, fontos emberek, de egyikkel se lett maradandó kapcsolatom.

Azt hiszem, hogy a *Science Po*-ba mentem be, és ott a könyvtárba, és ott próbáltam megnézni a folyóiratokat, meg ezt meg azt. És akkor nagyon hamar kirajzolódott egy topográfija a szociológiának. Akkor elmentem Aronhoz is, akivel öt percet tudtam beszélni, de nem szerettük meg egymást. Gurvitch-hez is elmentem, akinek egy óriási, csak egyetemi kéziratként létező munkája van az egyenlőtlenség-rendszerről. De ott sem volt azonos hullámhossz. Egy vagy két nőt is megkerestem, nehezen bukkannak föl a nevek. És aztán valahogy ezen a réven valaki mondta, hogy nézzem meg: talán Castellel⁴⁶ [is akkor] találkoztam először. Képtelen vagyok rekonstruálni.

Raymond Aron Bourdieu tanára volt. Annak ellenére, hogy világnézetileg tökéletesen ellentmondtak egymásnak, Aron is egy végtelen tisztességes figura lehetett. És ő szerezte a pénzt ahhoz, hogy Bourdieu létrehozhasson egy új központot az EPHE-n [*École Pratique des Hautes Études*], a *Centre de Recherche Européenne*-t, valami ilyesmit, ami két padlásszobában volt, a rue Monsieur-le-Prince-ben, ha jól emlékszem.⁴⁷ Volt benne három fiatalember vagy négy. A velem egykorú Bourdieu és még három-négy tanítvány. Tudtunk egymással beszélni. Tehát ugyanarról beszéltünk. Ez a kapcsolat megmaradt. A többiek [közül] Robert Castel-

41 Kecskeméti Károly (1933–2021) történész.

42 Raymond Aron (1905–1983) francia filozófus, szociológus, politológus.

43 Georges Gurvitch (1894–1965) francia szociológus, jogtudós.

44 Peter Townsend (1928–2009) brit szociológus, szociálpolitikus, az Essexi Egyetem egyik alapítója. Behatóan foglalkozott a szegénység gazdaságtanával, a Gyermekszegénységi Akciócsoport társalapítója.

45 Leszek Kołakowski (1927–2009) lengyel filozófus és eszmetörténész. 1968-ban eltávolították a varsói egyetemről és gyakorlatilag száműzték az országból, ezután Oxfordban és amerikai egyetemeken tanított.

46 Robert Castel (1933–2013) francia szociológus.

47 *Centre de Sociologie Européenne* (CSE). Bourdieu 1968-tól haláláig vezette a kutatóközpontot, amelynek címe: 10 rue Monsieur-le-Prince, Paris-6.

lel maradt még nagyon jó kapcsolatomban, aki fantasztikus, sok mindenét lefordítottuk azóta. És Chombart de Lauwe⁴⁸-val voltam még nagyon jó viszonyban. De mással nem.

[...]

Mikor azt mondom, hogy nem ismerem Marxot, akkor tényleg azt mondom, hogy borzasztó kevés Marxot olvastam. Valamennyi Lukácsot olvastam, ugye szintén az Ontológiában (Lukács 1976) mindenfélék vannak. Még soha senki nem leplezett le, de én pontosan tudom, hogy én senkit sem idézek pontosan. Nem is állítom, hogy pontosan idézem. Rekonstruálom az X, az Y, a Z gondolatait úgy, ahogy azt én értem, és nem foglalkozom avval, hogy tényleg ezt akarta-e mondani. Én így értem, nekem ez így segít abban, hogy a saját gondolataimat tisztázzam vagy továbbépítem. Erre az egyik legjobb példa a Bourdieu-utószó (1978), meg ahogy azóta is használom, a legújabb könyvemben (2010) is használom a fogalmait. Erre mondom azt, hogy sokkal inkább inspirációnak vagy ötletadásnak használom ezeket a műveket meg szórakozásnak, mint[sem] annak, hogy én most valakinek a követője legyek. Tehát én magamat nem mondanám marxistának. Természetesen az alapgondolat a munka. Én nagyon remélem, hogy az alap és felépítmény fogalompárost nem használom, de hát ez világnézeti dolog, hogy a munka mint létfenntartó tevékenység [van számításba véve]. Én nem azt mondom, hogy a munka tette az embert emberré, hanem azt mondom, hogy ma a munka segít az embernek abban, hogy életben maradjon. És ez a létfenntartó tevékenység. Nem mindegy, hogy ezt milyen képességei mozgatójával meg hogyan teszi. Ha akarja, akkor az ennyiben marad. Nem mond ellent a marxizmusnak. De nem is tudnám igazolni Marx szavaival. Nekem így megértve volt kényelmes a dolog. Nem volnék benne biztos [hogy marxi alapon gondoltam el a rétegződést]. Szándékom szerint biztos nem ezt akartam. Ha véletlenül így történt, akkor az azt jelenti, hogy elég sokat szívtam magamba ahhoz, hogy ugyanúgy gondolkozzak, de nem hiszem.

Max Weberet nem említettem a források között. Hát Max Weber teljesen perdöntő fontosságú ebben az egészben. És Polányi,⁴⁹ akivel szintén nagyon-nagyon korán találkoztam. Tehát intellektuális hatásban, azt hiszem, hogy Weber, Polányi, Halbwachs, Bourdieu és valahol a háttérben Marx. De Marxot sose olvastam azért, hogy onnan építsem föl a rétegződésvizsgálatot. [...]

Ennek a rétegződésvizsgálatnak a feldolgozása is teljesen kézi módszerekkel történt. 18,000 család volt. Arra az időre, amíg feldolgoztuk [a kérdőíveket], a Hivatal (KSH) fölött 30 vagy 40 embert, akik ott körmölték az adatokat, hogy azok majd aztán a kezdetleges technikákkal valamennyire feldolgozhatóak legyenek. A kódolást mi csináltuk, a bontásokat mi kértük. Ahhoz, hogy az általunk készített kódokkal megkapjunk bizonyos egyszerű meg összetett táblákat, egy-másfél évvel hamarabb meg kellett volna mondani, hogy mit kérünk. Hiba nem lehetett, mert akkor azok a táblák soha-soha nem készültek volna el. Szemben a mostani helyzettel, mikor az ember nem gondolkozik, hanem nyomkodja az SPSS-t és nézi, hogy a tábla mond-e valamit, akkor előre ki kellett találni, hogy mit mivel kell majd kombinálni, milyenfajta változókat kell használni ahhoz, hogy az érdeklődő dolgokat be tudjuk fogni. Ehhez persze mindenféle előzetes számításokat csináltunk. Bizonyos értelemben ez intellektuálisabb és termékenyebb adatfeldolgozás-munka, mint az SPSS-szel történő próba-hiba játék. Utólag semmit sem lehet csinálni. Ha utólag be akarok vinni még egy kódot, az még két évig eltart. Csináltunk olvasási felvételt, meg a nők helyzetéről felvételt. Nem nagyon volt idő, mert közben két gyerekem is született, azokat is föl kellett nevelnünk. Nem nagyon volt időm, hogy rendszeresen megírjam ezt a rétegződésvizsgálatot.

48 Marie-José Chombart de Lauwe (1923–) francia ellenálló, szociológus.

49 Polányi Károly (1886–1964) közgazdász.

És akkor, '68 végén kaptam egy francia ösztöndíjat, három hónapra kimentem Párizsba, és ott megírtam a rétegződés könyvet (1969). Aminek az volt a nagy előnye, hogy ott minden könyvtár nyitva volt előttem, és rengeteget tudtam olvasni. [...] Akkor a *Cité*-ben tudtam lakni, tehát nem az öcséméknél laktam, hanem a *Cité Universitaire*-ben. Ahol a magyarok eladták ugyan a magyar házat, de azt hiszem, Bourdieu szerzett ott nekem egy szobát. Az nagyon jó volt, a *Cité*. Párizsban semmit nem láttam '68-ból. Sokkal jobban éreztem '70-ben Essexben, ahol módszertant tanítottam, mert akkor a diákok ott lázadtak, és azt mondták, hogy nem tanulnak módszertant, hogy a kapitalista piacot szolgálják. Meg a koszos zsebkendőjüket dühből szétdobálták, hadd takarítsanak a takarítók utánuk.

[...] A lényeges dolgok, az elemzés lényeges része meg van írva a statisztikai jelentésben. Tehát a könyv és a statisztikai jelentés az empiriát illetően nem olyan nagyon különbözik. De arra, hogy valahogy rendbe rázzam a gondolataimat az úgynevezett elméleti háttérrel illetően, ahhoz se olvasni, se írni nem volt időm, se gondolatszabadság nem volt. Szóval az egy borzasztó furcsa dolog, hogy az ember kimegy Párizsba, ott leül a *Science Po* Könyvtárába, és másképp kezd el gondolkodni. Másképp tudott gondolkodni hatalomról, saját korlátait is jobban felismerte, a saját itthoni tilosokat onnan sokkal jobban lehetett látni. Ez teljesen furcsa, mert hiszen a szobámban nem ült ott a rendőrség. Tehát miért van az, hogy a párizsi levegő szabadabbá tett a budapestivel szemben? Én nem mondom, hogy az egy forradalmi mű. Az nem egy forradalmi mű. Nagyon gondosan betartja a határokat, azt kivéve, hogy nem Sztálin-idézetekkel kezdődik, nem nagyon van benne ilyesmi. Nem tudom, hogy akkor észre lehetett-e venni, hogy a háttérfejezetben rengeteg dologról, emberről, tanulmányról, szerzőről van szó, akik mind tilosak [voltak]. De úgy sikerült megírni, hogy a gondolatrendőrség nem vette észre. És ezt csak Párizsban lehetett. Egyrészt a könyvek is ott voltak, másrészt egész más volt ott gondolkodni. Ez az élményem, hogy a gondolkodás szabadabbá lesz, ez utána '89-ben volt itthon. Ezt tényleg csak az tudja, aki megérezte azt, hogy gondolkodni tilos vagy korlátai vannak. Nem tudom, hogy most mi lesz. De az a gyanúm, hogy ez úgy jön vissza, hogy félelmetes. [...]

SZOCIOLÓGIAI INTÉZET, HIVATÁSTUDAT, BELSŐ VISZONYOK

Eközben a Statisztikai Hivatalban a főnököm [Mód Aladárné], aki '56 óta haragudott rám, felépítette azt a lehetőséget, hogy engem elbocsásson, mert hogy amit én csinállok, az már nem statisztika, hanem szociológia. Úgyhogy mire hazajöttem, addigra már fel volt nekem mondva. [...] [Á]llástalan diplomásként lebegtem. Nem volt pontosan definiálható, hogy mi vagyok, mert közgazdász diplomám volt, de közgazdasági munkát nagyon keveset végeztem. Egyébként pedig babráltam a számokkal. És hát mindig a szociológia érdekelt. Közben Franciaországban megismerkedtem az összes mérvadó szociológussal, köztük a Bourdieu-vel. Vele lett a legközvetlenebb viszonyom. Nagyon fontosnak tartottam a francia szociológiát, csináltam is ebből válogatást (1971).

És akkor ott álltam egy nemlétező szakmával, a szociológia iránti olthatatlan vágygal, és egy viszonylag újonnan megalakult Szociológiai Intézettel, amibe nem nagyon volt jogcímem elmenni, merthogy papírom nekem se volt, mint ahogy senkinek se volt. Aztán egy féléves várakoztatás után végül is odavettek. Akkorra már Hegedüs András⁵⁰ kitették, de valahogy mégis úgy maradt meg az emlékezetemben, hogy ő vett oda az Intézetbe. [...]

50 Hegedüs András (1922–1999) szociológus, kommunista politikus, 1955–1956 Magyarország miniszterelnöke. 1963–1968 az MTA Szociológiai Intézetének vezetője.

Egyébként az alternatíva az volt, hogy a Lakos⁵¹ kínált föl állást [az MSZMP Társadalomtudományi Központjában], de olyan nagyon nem, mert nem ment volna nekem. Lakos onnan ismert, hogy csináltak egy szociológiai továbbképző-féle tanfolyamot. Ott tanított Szelényi Iván,⁵² Pataki Ferenc⁵³ meg sokan mások. Tanítottuk Kolosi Tamást,⁵⁴ Papp Zsoltot.⁵⁵ Onnan ismert Lakos, és mikor munkanélküli lettem, és tudta, hogy állást keresek, akkor odahívott. De pártintézménybe nem mentem volna. Bár mindegyik az volt egy kicsit, de azért nem annyira. És akkor kivártam, hogy felvegyenek a Szociológiába [a Szociológiai Intézetbe]. Ami azért nem volt könnyű, mert nem tartottak engem szociológusnak. Főleg a Hellerék⁵⁶ nagyon nem. [...] Ági ezt meg is mondta nekem, hogy ő nem hiszi, hogy nekem ott a helyem, merthogy én nem vagyok szociológus. Ez a beszélgetés valamikor '68 folyamán lehetett, emlékeim szerint a Margit körúton. Úgyhogy mi, hogy mondjam, nem vagyunk mi rosszban, csak nem vagyunk jóban sem. [...]

[A Szociológiai Intézet] egy rendkívül kellemes és szabad levegőjű hely volt, ahol nagyjából azt csinálhatta az ember, amit kitalált magának, és az intézet vezetése elfogadott. [...] '65-ben jött létre, és én '69 vége felé kerültem oda. De nagyon kívül maradtam az intézeten. Akkor folyt az ún. Békés megyei vizsgálat.⁵⁷ A Losonczi Ági,⁵⁸ a Sas Jutka⁵⁹ meg még jó páran, meg a Hegedüs András személyesen jártak Békésbe, és ott kutattak tagolódást, életmódot, életformát, mindenfélét. Ebből igazi barát Losonczi Ági lett és maradt. A többiekkel viszonylag jóban voltam, de nagyon nagy mélységekig nem mentünk el. Hegedüsszel pedig nem nagyon kedveltük egymást soha, nem emlékszem arra, hogy valaha is beszélgettünk volna egymással. Tehát megpróbáltam bekapcsolódni [abba a kutatásba], de az akkor már nagyon előrehaladott állapotban volt, [így] nem jött össze, és akkor valahogy külön maradtam.

Először egyedül [dolgoztam], kisebb kutatásocskákkal, [...] mindenféle marginális dolgokkal kezdtem el foglalkozni, amire igény volt. Az Újságíró Szövetség kérte, hogy csináljunk egy újságíró-vizsgálatot. Egy-két ilyen marginális vizsgálat volt. [...] Egy külön[álló épületrészben] volt három szobánk. Az egyikben ültem én, [a másikban] a titkárnő, és aztán Szelényi Iván, aki szintén akkor került oda. Na most Ivánnal mindig jóban voltam, barátok voltunk, de sose voltunk nagyon-nagyon közel egymáshoz. Szerettük egymást, és a mai napig szeretjük egymást. Iván egy nagyon korrekt [személy, de] ő is tudja meg én is tudom – és erről szoktunk is beszélgetni –, hogy van benne valami... Tehát ezek az elsöprő nagy elméletek, amikről tudja, hogy nem igazak, de olyan jól hangzanak meg olyan szellemesek meg olyan provokatívak. Iván ezt imádja. Na szóval, ő szeretnivaló volt. Hosszú távra meghatározó volt, hogy akkor már ott volt a Heller-iskola, illetve főleg Márkus

51 Lakos Sándor (1921–1996) kommunista politikus, közgazdász, egyetemi tanár, agitprop vezető, újságíró. 1966-ban az MSZMP KB Társadalomtudományi Intézetének igazgatója, 1980 és 1982 között tudományos igazgatója volt.

52 Szelényi Iván (1938–) Széchenyi-díjas szociológus, egyetemi tanár, az MTA rendes tagja.

53 Pataki Ferenc (1928–2015) Széchenyi-díjas szociálpszichológus, egyetemi tanár, az MTA rendes tagja, 1976 és 1993 között az MTA Pszichológiai Intézetének igazgatója.

54 Kolosi Tamás (1946–2026) Széchenyi-díjas szociológus, vállalkozó, a TÁRKI alapítója.

55 Papp Zsolt (1944–1992) filozófus, szociológus, egyetemi tanár, 1985 és 1992 között a *Szociológia* folyóirat felelős szerkesztője.

56 Heller Ágnes (1929–2019) Széchenyi-díjas filozófus, esztéta, egyetemi tanár, az MTA rendes tagja, a Budapesti Iskola jelentős személyisége.

57 Az 1968 és 1978 között, Losonczi Ágnes vezetésével zajló Békés megyei empirikus vizsgálat alapozta meg a magyarországi életmódkutatásokat.

58 Losonczi Ágnes (1928–2024) Széchenyi-díjas, iskolateremtő szociológus, társadalomkutató.

59 H. Sas Judit (1926–2021) művelődésszociológiával, családszociológiával, majd politikai szociológiával foglalkozó kutató.

Gyuri felesége, a Marisa,⁶⁰ akivel együtt alapította Hegedüs András az intézményt. [...] Hegedüs annyiban hihetetlenül tisztességes volt, hogy akit politikailag üldöztek, azt ő ugyanúgy felvette. Ahogy Pikler felvette Kemény Pistát meg Bibót, úgy Hegedüs felvette a Heller Ágit meg Szesztayt,⁶¹ aki kiscserkész volt, és Varga Karcsit,⁶² aki ma ókonzervatív Batthyány körös. [...] Ezt már én csak Losonczi Ági elbeszéléseiből tudom, hogy köztük volt egy olyan viszony, hogy reggel leültek beszélgetni és este álltak föl. És ott összeborulhatott a világ meg a globalizáció meg a Szovjetunió meg minden, ők, hogy miről beszélgettek, arról fogalmam nincs, de reggeltől estig beszélgettek. [...] Mikor Hegedüst Korčula⁶³ után kirúgták, akkor egymás után jöttek olyan igazgatók, akikhez nem sok közöm volt. Egy darabig volt Cseh-Szombathy Laci is, akivel egy ideig jóba voltunk még családiról is, de – miként Andorkával is – aztán valahogy nagyon eltávolodtunk egymástól. És aztán ilyen jelentéktelen igazgatók voltak, akikkel végképp soha nem volt viszonyom.

Azt a fajta – mondjuk úgy – hivatástudatot, amit a KSH-ban még éreztem, hogy ez a hivatal akar valamit, és tartja magát valamilyen erkölcsi kódexhez és valamilyen tudományos kódexhez, ezt a Szociológiai Intézetben már akkor se éreztem, és azóta se [érezem]. Mintha ilyen nem lett volna. Érdekes emberek voltak, de nagyon kevés közöm volt hozzájuk. [...] Ott voltam '88-ig, tehát húsz éven át voltam ott, de intellektuálisan érdektelen volt, vagy én nem tudtam vagy akartam belőle kihozni azt, ami benne volt. Nagyon különálló kis csoportok voltak. Lelkesen versengtek egymással anélkül, hogy tudták volna. Tulajdonképpen nem ismertük egymást igazán.

A csoportról, amit aztán nekem sikerült valahogy ott kifermálni és létrehozni, arról nagyon jó élményeim vannak. [...] Onnan jó páran, mondjuk a Závada Pali⁶⁴, megmaradtak a mai napig [barátnak]. [...] És hagytak minket dolgozni, hagyták megcsinálni a társadalompolitikai koncepciót, ami egészen odáig eljutott, hogy a Népfront megtárgyalta, és egy darab javaslatot⁶⁵ öt évvel később elfogadtak belőle. De egyébként ki sincs nyomtatva, tehát nincs utóélete. Nagyon sokat dolgoztunk rajta, és azt hiszem, hogy egy nagyon korrekt munka. [...] Rétegződéssel is foglalkoztunk. Csináltunk egy háromgenerációs vizsgálatot, ami megint csak fantasztikusan érdekes volt: három generáció összes információival, az összes testvérrel, összes gyerekkel és így tovább. Ebből is megjelent tanulmány (Várnai 1982), de ennek aztán semmilyen utóélete nem lett. És akkor végre direktben neki lehetett menni a szociálpolitikának. Akkorra már ott az osztályon ott volt Háber

60 Márkus Mária (Maria Renata Markus) (1936–2017) lengyel születésű szociológus, filozófus, a Budapesti Iskola tagja, Márkus György felesége. Az MTA Szociológiai Kutatóintézet társalapítójaként Hegedüs András közeli munkatársa és barátja volt.

61 Szesztay András (1926–2017) szociológus, Bibó István munkatársa, barátja és tisztelője. 1956-ban ő alapította meg a Keresztény Ifjúsági Szövetséget.

62 Varga Károly (1930–) szociológus, ő alapította meg a Pázmány Péter Katolikus Egyetem Szociológia Tanszékét 1993-ban.

63 1968 augusztusában a jugoszláviai Korčula szigetén, a hasonló nevű városban szervezett nyári egyetem Marx és a forradalom című, nemzetközi szimpozion résztvevői (köztük Ernst Bloch, Lucien Goldman, Jürgen Habermas és Herbert Marcuse) közös tiltakozó nyilatkozatot fogalmaztak a prágai szovjet beavatkozás hírére. A nyilatkozatot a szimpozion hat magyar résztvevője közül öten – Márkus György, Sós Vilmos és Tordai Zádor, az MTA Filozófiai Intézete munkatársai, valamint Heller Ágnes és Márkus Mária, az MTA Szociológiai Kutató Csoportjának munkatársai – írták alá. Hegedüs András augusztus 21-én, a magyar szellemi élet vezetői számára tartott tájékoztatón ítélte el az inváziót, majd tiltakozó levelet küldött Tömpe András kelet-berlini magyar nagykövetségnek (egykori szovjet hírszerzési munkatársnak), aki lemondott diplomáciai posztjáról.

64 Závada Pál (1954–) Kossuth- és József Attila-díjas szlovák származású magyar író, szerkesztő, szociológus, 1982–1993 között az MTA Szociológiai Kutatóintézetének munkatársa.

65 A javaslat a családi pótlék univerzálissá tételére irányult, hogy ne függjön a szülők munkavállalásától. Ez 1990 elején valósult meg (Ferge Zs.).

Jutka,⁶⁶ haláláig ott volt, Gábor Laci,⁶⁷ Gáti Tibor, Győri Péter,⁶⁸ Závada Pál, Krémer Balázs,⁶⁹ Gayer Anikó,⁷⁰ Horváth Ágota,⁷¹ Szalai Juli. Tehát a legfiatalabb, a középgeneráció és a legidősebbek: mindenki, akinek volt ehhez affinitása. Egy nagyszerű szervezővel, Gombás Pannival. Együtt csináltuk ezeket a rétegződés- meg stb. többgenerációs vizsgálatokat, és aztán együtt mentünk neki a szociálpolitikának is. Závada Pali fekete receptekről írt (1985), Krémer meg Závada a feketemunkát kutatta, volt ott minden. Ilyen kis részkutatások. Elkezdtük tanulni a külföldet és a szociális munkát, nagyon sok mindenkit bevontunk ezekbe a vizsgálatokba, és nagyon sok tanulmányt írtunk. Ebből alakult egy folyóirat, amit úgy hívtak, hogy *Szociálpolitikai Értesítő*,⁷² aminek jó tíz száma biztos megjelent, egyik izgalmasabb, mint a másik. Rengeteg külföldi anyagot lefordítottunk. Benne van az első francia olyan segélyprogram (1987), ami valamilyenfajta munkára kötelezést jelent. Ennek az egész történetétől és eljárásrendjeitől kezdve a skót szociális munkások munkájáig, a világon mindenről írtunk benne]. Meg a nagy rendszerekről meg a kis rendszerekről, meg erről meg arról. Nem hiszem, hogy sokan forgatták volna ezeket. Bizonyára 300 példányban megjelent. Bizonyára elsüllyedt ez is a könyvtárakban.

[...] Ugye az az osztály, ami mi voltunk – Szalai Julival, Győri Péterrel, Gáti Tibivel (ők SZETA-ztak⁷³ meg Rajkoztak⁷⁴), Pik Kati⁷⁵ is ott volt egy darabig – ez egy másik generáció volt. Tehát az a nagy igazság, hogy Sanyi is, a férjem, meg én is úgy gondoltuk – ugye akkor kisebb gyerekeink voltak –, hogy ismerjük ezt a rendszert, ami ha nagyon megharagszik az emberre, akkor lecsukja. És ezt most nem vállaljuk. Mi nem. Úgy-hogy mi ezekben az illegális tevékenységekben egyszerűen nem vettünk részt. De természetesen tudtam róla, meg természetesen beszéltünk róla. A férjem volt a Költségvetési Főosztály vezetője a pénzügyben [Pénzügyminisztériumban], ahonnan '56-ban kirúgták, aztán valamikor a hatvanas években visszahívták. Magyarországon akkor nem volt semmilyen fajta segélyezés. És [Sanyi] ki akart dolgozni valamilyen tisztességes segélyrendszert, mert azért szegények voltak. A SZETA akkor már volt és tudtunk róla, és akkor volt egy na-

66 Háber Judit (1935–1988) oktatásszociológus, 1968-tól az MTA Szociológiai Intézet munkatársa.

67 Gábor László (1947–1997) közgazdász, szociológus. Foglalkozott fővárosi fiatalok lakáshelyzetével, jelentős eredményeket ért el díjhátralékosok és hajléktalanok szociális helyzetének feltárása terén.

68 Győri Péter (1954–) közgazdász, szociológus, egyetemi tanár. Kutatási területei a lakáspolitikai, a hajléktalanság, a szegénységtörténet és a városi szegénység.

69 Krémer Balázs (1957–2024) szociológus, szociálpolitikus, egyetemi tanár. A rendszerváltás után több fontos kormányzati pozíciót töltött be, minisztériumi szociálpolitikai háttérintézményeket vezetett, valamint az Országos Munkaügyi Központot irányította. Szakértői munkát végzett nemzetközi szervezetek számára (EU, EBESZ, OECD). Az MTA Szociológiai Kutatóintézetében Ferge Zsuzsa osztályán kezdte kutatói pályáját.

70 Gayer Gyuláné (1926–) közgazdász, pedagógus. 1958–1962 a Művelődésügyi Minisztérium keretében létrejött Országos Gyermekek- és Ifjúságvédelmi Tanács Titkárságán (OGYIT), 1963–1984 a Munkaügyi Minisztérium munkatársa.

71 Horváth Ágota szociológus. Lásd: Horváth Á. szerk. (1996).

72 Az MTA Szociológiai Kutató Intézet kiadványa, 1983 és 1996 között 25 szám jelent meg, ebből 3 duplaszám és egy különszám.

73 A Szegényeket Támogató Alap (SZETA) 1979 októberében alakult civil ellenzéki, illegális szervezet volt. A SZETA szervezését Solt Otilia kezdte el. Az Alap szakmai háttérét Kemény István és tanítványai tényfeltáró munkája biztosította. Alapítói voltak Iványi Gábor, Havas Gábor, Lengyel Gabriella, Matolay Magdolna, Nagy András, Nagy Bálint, Pik Katalin. Részt vett a munkában többek közt Demszky Gábor is. A mozgalomhoz csatlakozók pénzt, ruhát gyűjtöttek, segélycsomagokat készítettek, az alap javára kulturális rendezvényeket szerveztek.

74 A 80-as években a demokratikus ellenzék tagjai az országba becsempészett vagy titokban készített szamizdat lapokat és irodalmat is különböző magánlakásokon terjesztették. A leghíresebb elosztóhely Rajk László lakásán, az V. Galamb utca 4. szám alatt működött: ez volt az úgynevezett „Rajk-butik”.

75 Pik Katalin (1948–2001) 1979–80 fordulóján Pik Katalin egyike a „Felhívás Szegények Támogatására” című nyilatkozatot aláíró nyolcakkal.

gyobb beszélgetés az Ottival [Solt Ottiliával], aminek aztán nem lett folytatása, mert Sanyit az összes ötletével együtt elhajtotta a saját főnöksége. Nem történt ebből semmi. Tehát igazában volt valamilyen kapcsolat. Volt olyan, hogy Kulcsár behívatott, mert ott volt a BM-es. És a BM-es azt mondta, hogy itten SZETA-zva van ezen meg ezen az osztályon. És akkor Kulcsár behívatott, hogy tiltsam meg. Én meg visszamentem az osztályra, és mondtam nekik, hogy vigyázzatok jobban, mert a BM-es besúgott. Szóval ennyi volt. Nem vettek már komolyan nagyon semmit. Volt az az aláírásgyűjtés abortuszügyben (Svégel 2023), amit egy csomóan aláírtunk. Nekem, minthogy nem voltam párttag, a hajam szála se görbült. Aki párttag volt, például a Jogtudományiban, azt kirúgták. Úgyhogy nagy előnyei voltak annak, hogy az ember nem volt párttag.

TÁRSADALMI STRUKTÚRA: DOKTRÍNÁK ÉS VIZSGÁLATOK, ISKOLAKUTATÁS

Magyarországon semmilyen kultúrája nem volt az értelmiségi vitatkozásnak. Nagyjából egyidőben történt, hogy a rétegződéskérdés felbukkant a kelet-európai országokban. Hegedüs András maga is elkezdett valamikor a '60-as évek végén a társadalmi struktúra-kérdéssel foglalkozni (Hegedüs 1966). Csehszlovákiában egy Machonin⁷⁶ nevű szociológus, egy szintén óriási felvételt csinált,⁷⁷ egészen más elméleti koncepciókkal, mint ahogy mi ezt itthon pár évvel előbb csináltuk. Őt elsősorban a klaszterek érdekelték, és nem annyira az, hogy mi van. Tehát nem a mögöttes viszonyok, hanem inkább életforma- meg tevékenységklaszterek. Itthon [még] Wirth⁷⁸ kezdett el ezzel foglalkozni. Teljesen ilyen marxista, leninista, sztálinista osztályelmélet-alapon, mondjuk úgy, hogy butáskodott. Kolosi Tamás [is], picit később, más oldalról. Hegedüs nem empiriából építkezett, hanem szintén elméletből. Empiriából csak a Kolosi meg én építkeztünk. Másfajta empiriákból. De intellektuális vita nem igazán volt ezek között a különböző közelítések között. Többek között azért is lehetetlen volt, mert minden anatómának számított, ami nem a „két osztály, egy réteg” elméleten alapult. Egészen odáig, hogy – ekkor már nem voltam a Statisztikai Hivatalban – a pártközpont összehívott egy értekezletet arról, hogy kell hívni a társadalmi csoportokat. Nyilvánvalóan valamelyik kulturális potentát hívta ezt össze. Az a hivatalos ideológiai vélemény volt ugye a domináns, hogy két osztály, egy réteg. És aztán nagyon-nagyon nehezen sikerült valameddig eljutni. hogy azért a részletes statisztikáknál ennél részletesebb csoportokat lehet használni, amelyek társadalmi-gazdasági csoportok.

De hát a viták eleve kudarcra voltak ítélve, mert hiszen érdemleges vitákhoz egész csomó más közelítést is meg kellett volna nézni, összehasonlítani. Minden ilyen közelítés arról szól, hogy valamit megpróbálok megérteni egy látatömegeből. Így vagy úgy vagy amúgy ráraok valamit. Én úgy mondom, hogy valami rácsot ráraok, ami egy elméletileg megkreált rács, és ami a rácsvonalakra kerül ebből az óriási lávafolyamból, abból kreálhatok magamnak egy elméletet, hogy a láva mitől olyan, amilyen. Illetve fordítva: megkreálok az elméletet, annak alapján megcsinálom a rácsvonalakat, aztán meg [jön] minden: hogy mi is történik, mit is mondanak a meggondolások és eredmények, és aztán vagy igazolódik vagy nem igazolódik, amit gondoltam. De rendkívül bonyolult ez, ez a tömeg: a társadalom, ami ott van. Lehet, hogy egyáltalán semmiféle

76 Pavel Machonin (1927–2008) szociológus, a társadalmi egyenlőtlenségek és a társadalmi kohézió kutatója, a Cseh Akadémia Szociológiai Intézetének munkatársa. Az 1960-as években kulcsfontosságú szerepet vállalt a csehszlovák szociológia feltámasztásában. 1958 és 1970 között a prágai Károly Egyetem Társadalom- és Politikatudományi Intézetének kutatója, valamint igazgatóhelyettese, majd igazgatója volt.

77 Machonin vezetésével 1967-ben végezték az első reprezentatív adatfelvételt társadalmi rétegződésről és mobilitásról Csehszlovákiában. A vizsgálat eredményei először 1969-ben, Pozsonyban publikálták *Československá společnost* (Csehszlovák társadalom) címmel (lásd még: Machonin 1970).

78 Wirth Ádám (1929–2019) filozófus, Hegedüs István leváltása után 1965–1970 a *Valóság* folyóirat főszerkesztője.

szabályszerűség nincs, csak mi kreálunk valamit azért, hogy jobban megértsük. De lehet, hogy mégis vannak valamilyen fajta szabályszerűségek és meghatározottságok. Én mondjuk hatvan év tapasztalatai alapján úgy látom, főleg a szegénység, gazdagság, egyenlőtlenség, nyomorúságok tényeit vizsgálva, hogy bármennyire is posztmodern, bármennyire is meghatározatlan és cseppfolyós a dolog, de valamifajta érdekek és valamifajta nyomor, tehát hogy mondjam, megfosztottságok működnek. És nagyon pocsek társadalmakat hoznak létre.

Úgyhogy nem tudok arról lemondani, hogy valamit mégis lehet ebből vizsgálni, meg valamit mégis lehet erről mondani. Amivel legalább bizonyos tényeket egy picit jobban meg lehet érteni. És ha engem ezek a tények érdekelnek, akkor ezeket. Másokat más tények érdekelnek jobban, tehát másféle elméleteket kreálnak arról, hogy azt hogy lehet jobban megérteni. Ami tilos a tudományban szerintem, az a fundamentalizmus: azt mondani, hogy én megtaláltam az igazságot, és csak az az egy igazság van. [...]

Ugye engem a társadalmi egyenlőtlenségek kapcsán rendkívül izgatott, hogy mit lehet [azokkal] kezdeni, és nagyon sokáig azt gondoltam, hogy az iskola az, ami itt valamit ellensúlyozhat és segíthet. Bourdieu-ék akkor foglalkoztak az iskolával, sőt nemcsak ők, hanem Európa-szerte mindenütt megjelentek ezek az iskolai egyenlőtlenség-tanulmányok. Hát itthon is csináltunk egy csapatot – sokan már meghaltak – Várhegyi György,⁷⁹ Háber Judit, Tánczos Gábor,⁸⁰ Pataki Ferenc,⁸¹ Gazsó Ferenc⁸² meg én. Mindenkit nagyon izgatott az iskola, és módunk volt és pénzt kaptunk arra, hogy vizsgáljunk tanulmányi eredményeket, pedagógusokat, szakmunkásképzőt, meg ezt meg azt. Ezekből mind lettek jelentések (Ferge et. al. 1972, 1976, 1977), amelyekből talán egy-egy köteles példány máig le van rakva a Széchenyi Könyvtárba vagy a Szabó Ervin Könyvtárba, de világot nem rengettek, holott rendkívül sok olyan eredmény van bennük, amelyek addig nem voltak. De mi abban mindig nagyon rosszak voltunk, hogy hírverést csináljunk. Megcsináltuk, megírtuk, kinyomták, ezzel be van fejezve a dolog. Majd éli a maga életét. Na most a dolgok nem élik maguktól az életüket, de ettől még megvannak. Ezek az iskolakutatások viszonylag hamar azt mutatták – ugye a '80-as évek legelejére végeztünk velük, vagy a '70-es évek legvégére –, hogy az iskola nemhogy csökkentené, hanem – a visszafelható szelekciójával, az előítéletességével, a nem-segítésével és a meg nem értésével – alkalmasint élezi és növeli a tanulmányi eredmények különbségeit. Tehát a társadalmi különbségek meg nem értésével. Akkor azt gondoltam, hogy akkor az iskolát magát is változtatni kell. Ennek az eszköze voltaképpen mi lehet? És akkor ütköztem bele a társadalompolitikába.

79 Várhegyi György (1922–1998) tanár, nevelésszociológus, oktatáskutató, a Fővárosi Pedagógiai Intézet, majd az Oktatáskutató Intézet munkatársa, az Alapítványi és Magániskolák Egyesületének elnöke.

80 Tánczos Gábor (1928–1979) tanár, politikus, olvasásszociológia kutató, az Országos Pedagógiai Intézet munkatársa.

81 Pataki Ferenc (1928–2015) szociálpszichológus, pedagógus, egyetemi tanár, az MTA rendes tagja. 1976–1993 az MTA Pszichológiai Intézetének igazgatója, 1993–1996 az MTA alelnöke.

82 Gazsó Ferenc (1932–2018) szociológus, egyetemi tanár. 1983–1989 művelődésügyi miniszterhelyettes, majd 1989–90-ben a Minisztertanács Tanácsadó Testületének tagja. Az MTA Politikatudományi Intézetének osztályvezető tudományos főmunkatársa, 1998-tól a Századvég Politikai Iskola megbízott igazgatója.

SZOCIÁLPOLITIKA: FORRÁSOK, LEHETŐSÉGEK

Na, most ezek nagyon egymást átfedő időszakok, mert a pedagógiai vizsgálatokat, tehát az iskolakutatásokat valamikor a '70-es években csináltuk. De közben én már beleütköztem nagyon régen a szociálpolitikába vagy társadalompolitikába, mint egy olyanfajta cselekvés- és intézményrendszerbe, aminek sokkal kifejezettebben lenne dolga az egyenlőtlenségek csökkentése, mint az iskolának. Amibe tulajdonképpen az iskolára hatás is beletartozik. Elkezdtem tanulni a szociálpolitikát, akkor már valamennyire ki lehetett jutni külföldre. Kicsit zavaros és sűrű ez az élet[időszak]. Mindenesetre közben Szalai Sándor⁸³ kijött a börtönből, megcsinálta a nemzetközi időmérleg vizsgálatot (1978), és Cseh-Szombathy Lacit meg engem kért meg, hogy a magyart csináljuk. Addigra mi már csináltunk magyar időmérleg vizsgálatot (Ferge 1967, Cseh-Szombathy–Ferge 1967), és ezt Szalai tudta. [...] A francia szociológiai szemle, a *Revue* még járt a Statisztikai Hivatalba. Amikor készültem a rétegződésvizsgálatra, akkor abban találtam egy cikket, amit Stoetzel⁸⁴ írt. Az volt az első időmérleg-vizsgálat. Annak alapján csináltunk magyar idővizsgálatot, Szalai abba beleszeretett, és akkor csinált nemzetközi időmérleg-vizsgálatot. Ez a '60-as évek[ben történt]. Tehát azért mondom, hogy nagyon átfedik egymást a dolgok. Mert ez az időmérleg-vizsgálat szorosan a rétegződés[vizsgálattal] volt egyidejű, és akkor ennek révén, '66-ban kikerültem az Evianban tartott Nemzetközi Szociológiai Kongresszusra. Erre az évszámra véletlenül emlékszem. Akkor ez még meglehetősen ritka volt. Az volt, azt hiszem, a második külföldi utam. És ott engem nem annyira az időmérleg érdekelt, mint éppenséggel a szegénység és a szociálpolitika.

Azért mondom: hogy hogy húzódik végig az ember életén egy-egy gondolat, azt nagyon bonyolult rekonstruálni. Mindenesetre borzasztó nagy szerencse volt, hogy ott létrejött az a *research committee*, ami a mai napig megvan, és ami a szegénységgel foglalkozik. Ez ott '66-ban Evianban jött létre. Úgyhogy Herbert Gans⁸⁵ meg Peter Townsend meg Peter Marris⁸⁶ meg Henning Friis⁸⁷ meg, ha jól emlékszem, Chombart de Lauwe⁸⁸ (de ő rosszul tudott angolul), meg még egy páran ott összejöttek, és én odacsapódtam [hozzájuk]. És ott elkezdtek arról beszélni, hogy kell egy olyan kutatási vonal, ami a szegénységgel foglalkozik. Ez nagyon közel volt ahhoz, hogy Angliában megjelent a szegénység gondolatot újra előrehozó könyv, amit a Peter Townsend, és a Brian Abel-Smith⁸⁹ írtak, és az volt a címe, hogy *The poor and the poorest* (1965). És ez az eviani társaság erre támaszkodva gondolta azt, hogy ebből nemzetközi kutatást és lelkiismeret-ébresztést kell csinálni. Velük azóta kapcsolatban vagyok. Peter most két éve halt meg, a Herbert Gans-szal máig, egy-két

83 Szalai Sándor (1912–1983) szociológus, filozófus, egyetemi tanár, az MTA tagja. A Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem könyvtárának tudományos főmunkatársa, az ENSZ Kutatási és Oktatási Intézetének kutatási igazgatóhelyettese, az MTA Tudományszervezési Csoportjának, majd Intézetének tudományos tanácsadója volt. 1978-tól haláláig a Magyar Szociológiai Társaság elnöke és a *World Academy of Art and Science* tagja.

84 Jean Stoetzel (1910–1987) francia szociológus. 1945–1955 a Bordeaux-i Egyetem szociológia tanszékének vezetője, a Nemzetközi Társadalomtudományos Tanács elnöke, 1954–1968 a *Centre d'Études de Sociologie* igazgatója. Korai cikke az időmérleg vizsgálatról: Stoetzel 1948.

85 Herbert J. Gans (1927–2025) németországi születésű amerikai szociológus, a Columbia Egyetem tanára, az Amerikai Szociológiai Társaság elnöke. Városshociológiával és médiashociológiával foglalkozott, közpolitikai szakértőként várostervezési és szegénységellenes programokban működött közre.

86 Peter Marris (1927–2007) brit-amerikai szociológus, várostervező.

87 Henning Kristian Friis (1911–1999) dán társadalomkutató, író, a Dán Nemzeti Társadalomkutató Intézet igazgatója. Javaslatára hozták létre a Társadalomkutató Intézetet és vonták össze a Gazdaságkutató Intézettel, Gazdaság- és Társadalomkutató Intézet néven.

88 Paul-Henry Chombart de Lauwe (1913–1998) francia városszociológus, a társadalmi részvételen alapuló városfejlesztés úttörője.

89 Brian Abel-Smith (1926–1996) brit közigazdász, egészségügyi és jóléti szakpolitikai tanácsadó.

hetenként e-mailezek. Szóval ezek megint csak ilyen maradó és fontos kapcsolatok lettek. Senki közülük a véleményét nem változtatta meg, se a jóléti államról, se a szegénységről, se a szegénységellenes küzdelmekről. Ezek egyben intellektuális minták is egyébként.

Igazában a szociálpolitikával én már akkor összetalálkoztam meg a szegénységgel is. De akkor mindenféle más dolgok kerültek előtérbe vagy lehetőségképbe. Úgyhogy az, hogy Magyarországon szociálpolitikai koncepciót lehet csinálni, és ehhez kutatásokat, ez akkor került elő, amikor az úgynevezett akadémiai főirányokat kidolgozták, és (ez már a '80-as évek eleje) Kulcsárral,⁹⁰ aki akkor igazgató volt, sikerült elfogadtatni, hogy legyen egy szociálpolitikai főirány, és szülessen egy országos szociálpolitikai koncepció, javaslat, vagy nem emlékszem, hogy minek hívtuk (Ferge–Péteri 1987a, b). Megint összeállt ott egy csoport a Szociológiai Intézetben: a Társadalompolitikai Kutatócsoport.⁹¹

TÁRSADALOMPOLITIKAI KULTÚRA MAGYARORSZÁGON?

[...] Tehát akkor nekiláttunk ennek a dolognak. [...] A cél az volt, hogy legyen Magyarországon társadalompolitikai kultúra. Vagy szociálpolitikai kultúra. És ennek rendeltünk alá nagyon sok mindent. Szerencsém volt, mert végül is ezt hivatalosan lehetett csinálni. De nem volt szerencsém, mert hullámhosszhiány volt, és a magyar társadalom nem volt erre befogadó, még annyira sem, mint a rétegződésre.

[...] A minta már nem a franciák voltak, hanem sokkal inkább az angolok és a svédek. Intellektuális előzmény volt német is, még a '30-as évektől, de a tényleges irodalom voltaképpen Tawney-val⁹² és Titmuss-szal⁹³ kezdődik Angliában. Titmusst még egyszer láttam is egy előadáson. A minden évben megrendezett éves szociálpolitikai közgyűlésen vagy konferencián négy-öt száz egyetemen tanító és a gyakorlatban dolgozó ember [vesz részt], akik értik egymás szavát, és akiket a politikusok is megértenek. Köztük az egyik vezető szerepet játszó ember Tony Atkinson⁹⁴ Oxfordban, de, azt hiszem, már ő is visszavonul lassan. Közben lorddá ütötték, fantasztikusan jó közgazdász, aki nyakig benne van ebben az egész modern európai szociálpolitikában. Nem igazán akarok neki más jelzőt adni, mert a baloldaliasság sem igaz, hiszen ebben a holland kereszténydemokraták is ugyanúgy benne vannak, de persze azért alapvetően baloldalias. Meg a liberálist se akarom használni, mert az Magyarországon foglalt valami egész másra. De alapjában véve ez egy európai értékrendű, toleráns, igazságosságra és kevesebb egyenlőtlenségre [épülő], az állam szerepét demokratikusan körülhatárolni akaró, de az államnak ebben az ügyben jelentős szerepet juttató gondolatrendszer. [...] A *Society in the Making* (Ferge 1979), aminek nincs magyar [fordítása], és ami a magyar társadalompolitika leírása, valamikor a '70-es évek végén jelent meg Angliában meg Amerikában. Tehát a '70-es évek közepén csináltam. Akkor már fel voltam rá készülve. '70-ben tanítottam Essexben, ahová a szociálpolitikus Townsend hívott meg, és ott rengeteg szociálpolitikát tanultam.⁹⁵ Evian,⁹⁶ az biztos, hogy akkor közel léptem hozzá, és attól kezdve ez a szál

90 Kulcsár Kálmán (1926–2010) jogász, szociológus, egyetemi tanár, az MTA rendes tagja, 1969–1983 között az MTA Szociológiai Kutatócsoportja, illetve később Intézete igazgatója volt.

91 Társadalompolitikai Osztály, melyet 1968–1988 között Ferge Zsuzsa vezetett.

92 Richard Henry Tawney (1880–1962) angol gazdaságtörténész, társadalomkritikus, szocialista gondolkodó.

93 Richard Morris Titmuss (1907–1973) brit társadalomkutató, tanár, a szociálpolitika mint tudományág megteremtője.

94 Tony Atkinson (1944–2017) brit közgazdász, az egyenlőtlenségek és a szegénység tanulmányozása kutatásának megalapozója.

95 Az interjúban átsiklottam a legfontosabb Essex-i találkozásra. Akkor volt ott fiatal tanár Adrian Sinfield, aki akkor rengeteget segített, hogy a tanszéken megtaláljam a helyemet, hogy megismerjem a kollégákat. Azóta szoros szakmai kapcsolatban vagyunk, ő és felesége, Dorothy pedig a legközelebbi családi barátaink lettek (Ferge Zs.).

96 1966-ban a franciaországi Evian-les-Bains-ban tartották a Szociológiai Világkongresszust.

megvolt mindenféle értelemben. Írtam, olvastam, meghívtak, előadtam. Ami a problematikát illeti, amire én a társadalompolitikát eszközként jónak tartottam, ott először az iskola jelent meg lehetőségként. Aztán kiderült róla, hogy nem lehetséges. Akkor menjünk tovább. És akkor szűkült le a szociálpolitikára. A kutatási súlypontokban van egy logikai sor: az egyenlőtlenségek vizsgálata, ezeken túl kell lépni. Mivel? Az iskolával. [Ha] [e]z nem elég, akkor mással. Ilyen értelemben ezek [a kutatási területek] logikusan épülnek egymásra. Ugyanakkor rengeteg az átfedés.

Közben volt egy módszertani életem, meg volt a francia szociológia megismertetése. Mindenféle *mission statement*ek arról, hogy meg kell ismertetni az angol szociálpolitikát, meg kell ismertetni a nem tudom, mit. Csak ezek mindig mellékszálak voltak. [A munkajelleg-csoportról] én nem gondolom, hogy az egy átütő mű (Ferge 1969). Azt gondolom, hogy a magyar társadalomról való gondolkodásban megvan a maga kis helye. Hatott az egyetemi oktatásra, igen, az emberek tanulják, igen, van, aki fel tudja használni, van, aki érti, van, aki nem érti. Mert ez egy nagyon bonyolult és sokrétegű valami. Nagyon sokszor felületesen értik, de tudom, hogy én is sok mindenkit felületesen értek. Annak [legalább] van valamilyen utóélete, hatott valamennyire a szociológiai kultúrára, a társadalmi meghatározottságokról való gondolkodásra. Ugyanakkor a társadalompolitika mint a közpolitika része akár a mindennapi nyilvánosságban, akár a politikában: tökéletes kudarc.

[Magára a társadalompolitikára] volt fogadókézség, erre [az intézkedések megvitatására] nem volt fogadókézség. Volt egy képem arról, hogy hogy is csinálják ezt mások. Hogy tudnak erről akár a franciák [vitatkozni], a garantált minimumjövedelemtől. A Sorbonne-on elmentem marha színvonalas vitákra, meg a parlamenti papírjaikat nézegettem. Szóval ott a képviselőknek lövésük volt arról, hogy mi történik. Itt semmi! Hát megcsinálnak egy nyugdíjreformot, és az úgy megy át a Parlament feje fölött, hogy egyetlen értelmes hozzászólás nincs. Nem beszélve a későbbi dolgokról. Aminek most issza a nép a levét: a közfoglalkoztatás nevű szörnyűségről [beszélek]. 21. századi munkatábor, csendőrségek falun, marha jó!

[...]

Tulajdonképpen azóta ebben a világban maradtam. Annyiban sikeres volt a projektum, hogy van néhány ember, aki tudja, hogy miről van szó, és annyiban tökéletes a kudarc, hogy máig nincs kétszáz egyetértő ember, és nincs politikus, aki megértené, hogy miről van szó. Tehát a magyar Parlamentben, míg ott volt Solt Oti⁹⁷ meg Havas Gábor,⁹⁸ addig még valami közük volt ehhez, aztán soha többé senki. Egy-kettő jóindulatú volt, aki szerette volna megérteni, meg aki tudta, hogy a szegénység létezik, egy-két szoci képviselő, már rég nincsenek ott. De hogyha az ember megnézi a parlamenti vitákat ezekről a kérdésekről, az maga a középkori intellektuális sivárság. Nem most: mindig is az volt. Az volt a nyugdíjtörvény kapcsán is, az volt minden kapcsán. Szóval ennyiben ez a projektum, hogy Magyarországon lehet szociálpolitikai kultúrát csinálni, kifújt.

97 Solt Otília (1944–1997) szociológus, politikus, a SZETA, a *Beszélő* c. szamizdat és a Szabad Demokraták Szövetségének (SZDSZ) alapító tagja.

98 Havas Gábor (1944–) szociológus kandidátus, politikus, egyetemi oktató ugyancsak alapító tagja volt a SZETÁ-nak, a *Beszélő*nek és az SZDSZ-nek.

KUTATÁS ÉS PROGRAMALKOTÁS: GYERMEKSZEGÉNYSÉG

A dolog ott kezdődik, hogy: lehet-e, van-e vitakultúra? Ez Magyarországon sose volt. Mert mindig féltünk attól, hogy valahol túllépjük azokat a határokat, amikor a kritikából feljelentést csinálnak. Hogy ezért-e vagy másért, azért, mert nagyon sok olyan ember van, aki nem elég reflexív? Ezt már Nádas megírta szép, magyar sajátosságként. [...]

Az igazság az, hogy [számomra] borzasztó fontos az emberi közeg. A Statisztikai Hivatalban más főosztályok[ról való kollégákkal], az ebédlőben találkoztunk, és sok-sok emberrel volt ilyen vagy olyan vagy amolyan, szakmai okoknál fogva felületes, de normális kapcsolat. A Szociológiai Intézetből leginkább a jellegtelenség [maradt meg]. Kerestem a szociológiát, de itt speciel nem találtam meg azt a fajta szociológiát, ami engem érdekelt volna.

[...] Az az érzésem, hogy ez egy nagyon *self-containing* társaság volt. Rengeteg külföldi kapcsolatunk volt. Az még nem volt nagyon nagy nyitottság, de akkor már viszonylag sokan mentek, viszonylag sokan jöttek. Amikor '90-ben megnyitódott a világ, és én már az egyetemen voltam, mi azonnal Európa Tanszék lettünk, és Abram de Swaantól⁹⁹ kezdve a nem tudom, kiig sokan jöttek hozzánk tanítani. Ezek a kapcsolatok már meg voltak építve, akkor építettem meg őket, amikor még a Szociológiai Intézetben voltam. [...]

[1989-ben] megszakadt a történet, mert egyrészt átmentem egyetemi tanárba, és az elég fontos volt, hogy viszonylag tűrhetően létrehozzunk egy tanszéket, [a] Szociális Munka [Tanszéket], PhD [képzést]. Másrészt pedig átmentem civilbe. Alig van olyan, szegénységgel érintkező, tisztességes civil szerveződés, amiben ilyen vagy olyan módon ne lettem volna benne. Tehát a 3SZ-nek¹⁰⁰ voltam elnöke, a HAPN-nak,¹⁰¹ a Szegénységellenes Hálózatnak alapítója, az Autonómia kuratóriumi elnöke úgy tíz évig, meg rengeteget írtunk nyílt levelet, kijáró emberekké váltunk először szegénységügyben, aztán gyerekszegénység-ügyben. A kutatást gyakorlatilag nem csináltam tovább.¹⁰² Egészen addig, míg Földes Gyuriék,¹⁰³ vagyis a Politikátörténeti Intézet, ki nem hajtották belőlem a 20 év múlva sorozatukba a rétegződés-kötetet (Ferge 2010). Amiről nem gondolom, hogy egy nagy durranás, de ott megint kitaláltam valamit, amiről most kiderül, hogy egy nagyon jól használható dolog. Sok-sok előzményre¹⁰⁴ építve kettéválasztottam a struktúrafogalmat egy rendszerstruktúrára és egy társadalmi viszonystruktúrára. Kiderült, hogy ebben a rendszerstruktúra-viszonystruktúra rendszerben baromi jól lehet elemezni, hogy ezek – mármint a Fidesz kormány – mit csinálnak. Másképp

99 Abram de Swaan (1942) holland szociológus, a globális nyelvrendszer fogalmának megalkotója.

100 A 3SZ, azaz Szociális Szakmai Szövetség 1995-ben alakult ernyőszervezet, fő célkitűzései a szociális szakemberek és a szociális civil szervezetek érdekeinek képviselete.

101 2004-ben jött létre a *Hungarian Anti Poverty Network*, azaz a Magyar Szegénységellenes Hálózat, majd még abban az évben csatlakozott az Európai Szegénységellenes Hálózathoz [*European Anti Poverty Network, EAPN*].

102 Illetve ez sem igaz, csak az eredményekből kevés látszik. 1995-ben a bécsi *Institut für den Wissenschaften für Menschen* nagyobb kutatássorozatba kezdett a rendszerváltás társadalmi hatásairól (SOCO project, *Social Consequences of the Transition*). Ezen belül engem kértek meg, hogy egy öt országra kiterjedő összehasonlító kutatást vezessek, amely a rendszerváltás társadalmi hatásait vizsgálja. A kutatás megtörtént, elkészültek az országjelentések és egy nagy nemzetközi jelentés is. Sajnos, ez nem jelent meg, csak az én gépemben van meg. Holott szerintem (meg a lektorai szerint) igen jó darab. Ha egyszer lesz időm, felteszem a honlapomra... Amikor lehetett, folytattuk a szegénységkutatást (az ILO fedezte és jelentette meg), és kisebb kutatásokat az állam szerepéről, arról, hogy mit jelent az emberek számára a szabadság és a biztonság. Csak nagyobb munka nem született (Ferge Zs.).

103 Földes György (1953–) történész 1990 és 2016 között a Politikátörténeti Intézet tudományos munkatársa, 1991-től igazgatója, majd főigazgatója volt.

104 Az interjúban Habermast említi.

rontják el a rendszerstruktúrát, mint a viszonystruktúrát. Tehát a kettő nem ugyanaz. Erre építve elkezdtem még egy dolgot, amit persze megint nagyon átabotában csináltam meg. Próbáltam folytatni a gondolkodást a struktúra és az aktorok viszonyáról. Elkezdtem egy kis elemzést egy aktorcsopotról, hogy befolyásolta-e vagy nem befolyásolta-e a struktúra átalakítását egyesek vagy csoportok cselekvése. Hát evvel egy következő életet lehetne eltölteni. Ez egy óriási, nemzetközi irodalmú kérdés. Az igazság az, hogy konkrét elemzés gyakorlatilag nincs. Van hatezer oldalas válogatás a struktúra és cselekvés viszonyáról szóló tanulmányokból. De mindegyik elméletileg közelít. És olyan, hogy valaki konkrétan megnézzé, hogy X struktúra átalakulásában milyen csoportoknak milyen szerepük volt, meg egyáltalán volt-e szerepük, és csoportként-e vagy egyenként – erre egyszerűen nem találok irodalmat. Úgyhogy elkezdtem csinálni.

Hogy volt-e értelme civilnek lenni vagy sem, ezt a kérdést nem tudom megválaszolni. Azt gondolom, hogy alig van fontosabb dolog egy piaci társadalomban és egy ilyen állampárti múltú társadalomban, mint a civil társadalom. Nem hiszem, hogy a kutatásban valami nagyot dobtam volna. Így se dobtam nagyot, de legalább valamik előrementek.

[...] Közben tagja lettem a Magyar Tudományos Akadémiának, és most elmondom, hogy a tudományhoz már tulajdonképpen nincs is közöm. Azért ez nem egészen igaz, mert éppen a Gyerekszegénység Elleni Program kidolgozásával [foglalkoztam],¹⁰⁵ és a kidolgozása után létrehoztunk egy kis kutatóműhelyt az Akadémián belül,¹⁰⁶ aminek semmilyen tartópillére nincs. Most meg is szűnik tulajdonképpen.¹⁰⁷ Ez öt éve [jött létre], az úgynevezett stratégiai kutatások keretéből lett egy stratégiai kutatás. Amelyik lebeg az Akadémia farvizén, és mostantól kezdve nem kap pénzt sem, és vagy megszüntetik vagy nem szüntetik meg. Azért itt egy csomó kisebb-nagyobb kutatást csináltunk, illetve a TÁRKI-val csináltattunk, illetve a Bass Laci¹⁰⁸ rengeteg kisebb-nagyobb felvételt csinált, amire nem tudom, hogyan szereztünk pénzt (Bass 2012). Csak most még inkább igaz az, hogy [amit] megírunk belőle tanulmányt, [abból] amit muszáj, azt leközlük egy kötetben, ami a nyilvánosság kizárásával jelenik meg. És a kutatási eredményeknek az igazi, tehát a nyilvánosságban való hasznosítása nem történik meg.

Volt ennek a Gyermekszegénység Elleni Programnak, ami halálra van ítéelve, egy úgynevezett Értékelő Bizottsága. És ez az Értékelő Bizottság már két éves jelentést (Ferge et al. 2010) adott közre, amelyik elmondja, hogy miért nem történt semmi ebben az ügyben, illetve hogy mi minden nem történt, illetve hogy milyen jogszabályokat hoztak. Ezek nagyon rendes munkák, és tudományosan is rendesen vannak megcsinálva. De nem volt sem pénz, sem idő arra, hogy komoly gyerekkutatásokat csináljunk. Senkinek nem ügye, senkinek nem fontos. Bizonyos értelemben a TÁRKI megkapott egy szeletet Európától, ami a gyerekszegénységi indikátorkérdés, de hát ez csak egy szelete a dolognak. Én már öreg vagyok, nem tudom újratekenni. Szóval itt volt egy lehetőség arra, hogy egy komoly központja jöjjön létre a gyerekkutatásoknak, a szó komplex értelmében. Ezt elszalasztottuk. Mert más dolgunk volt.

105 2005 októberében a miniszterelnök kérte fel Ferget Zsuzsát, hogy szervezzen egy csoportot a Gyermekszegénység Elleni Nemzeti Program kidolgozására.

106 2008-tól a Ferge-vezette Gyermekszegénység Elleni Programiroda (GYEP), majd 2011-től az ugyancsak Ferge vezetésével az MTA-n belül létrejött Gyerekesély-kutató Csoport irányította a programot.

107 A program 2016-ban újraindult.

108 Bass László szociológus kutató, az ELTE TáTK tanára, civilként a Gyerekesély Egyesület alelnöke 2004–2011 között volt az MTA Gyermekszegénység Elleni programjának munkatársa.

Az is hozzátartozik ehhez a dologhoz, hogy öt évvel ezelőtt azt mondtuk, hogy a Gyermekszegénység Elleni Programon elvileg gondolkozni nincs értelme, ha nem próbáljuk ki. Ez az úgynevezett szécsényi kísérlet. 2005 táján több dolog történt. Egyrészt Gyurcsány hivatott, és azt kérte, hogy dolgozzak ki egy szegényellenes programot. Mondtam, hogy én ezt nem tudom. Akkor már ismertem az angolok gyerekszegénység elleni programjait meg másokét, és azt mondtam, hogy egy ilyen esetleg tudunk csinálni. Na, legyen. Másrészt az történt valamivel később, hogy a norvég nagykövet belebotlott ebbe a mi Gyerekszegénység Elleni Programunkba, és abba, hogy kacérkodunk avval a gondolattal, hogy ezt valahol alkalmazni kéne, mert addig nem tudunk elméletileg sem továbblépni. Bátorított, hogy pályázzunk meg egy norvég pályázatot egy ilyen kísérletre. Megkerestük a szécsényi polgármestert, aki egyben a kistérség vezetője is volt, szoci színekben, és megkértük arra, hogy legyen ebben partner. Akkor elkezdtük a szécsényi kísérletet, miközben a pályázatot beadtuk, mert abban minden falunak el kellett magát köteleznie. Pénzígéret volt, és mindenki a pénz ígéréseben írta alá a pályázatot vagy csatlakozott a pályázathoz. Nem lehetett kivonulni, mert nem lehetett még egyszer begyűjtani az embereket. A pályázati pénz pont három év múlva érkezett meg. Tehát elképesztő ez az egész pályázatás úgy, ahogy van. Három éven keresztül kellett csinálnunk a dolgot, mert nem hagyhattuk ott az embereket. Az Akadémiától, az államtól, a magánoktól meg mindenkitől koldultunk pénzeket. Munkaerőpiaci alaptól, ami[ből] 20, 30, 40 ember foglalkoztatását [finanszíroztuk] egy jó darabig, akik iskolai koordinátorok, korai fejlesztést szolgáló gyerekházakban dolgozó nevelők, tanodák [dolgozói voltak]. Most már van három [tanoda], gyerekházból nyolc lett, de azt hiszem, egy már bezárt. Most mindegyik be fog zárni. [Működtettünk] egy telepet gyereknyaraltatásra, gyerekek nyári táboroztatására, [volt] gyerek[eknek] szűrés, gyerek szemüvegprogram. Rengeteg pedagógusnak tanfolyam, mestertanítás, szociális munkások, szupervízió, utcaépítés civil erőből a rimóci cigánytelepen, meg mit tudom én. Meg egy nagyszerű Salamon András film, amit a géci telepi fiatalokkal csinált.¹⁰⁹ Tehát valami elkezdődött. Most tartunk ott, hogy a szécsényi kistérségben a gyerekesek tudják, hogy miről van szó: második esély program, továbbtanulás, tehát a gyerekek egész életének a valamilyen fajta javítása. Nagyon sok cigány van, vannak majdnem teljesen cigányfaluk vagy olyanok, ahol a gyerekek 70%-a cigány. Sok cigány munkatársunk van. Egy hihetetlen informatikai tudásfejlesztés folyt. Közben alakítottunk egy szövetkezetet is, amit a fiam csinált, ő informatikus, és már fél Szécsény informatikai szakember. Nyertek egy autóbust, úgynevezett e-kamiont, amiben van 17 számítógép, és amit egyik faluból a másikba el lehet húzni. Ez megy faluról falura, és vannak szakembereink, akik tudják a gyerekeket foglalkoztatni, tanítani. Hihetetlen kapcsolatok alakultak ki ilyen módon az informatika körül, álláskereséstől nagyon sok mindenig. Úgyhogy elkezdtünk jelen lenni. Most mondtunk föl 40 embernek, nincs tovább pénz erre. Miközben roma program készül, ez nem fér bele. Se európai pénzbe nem fér bele, se magyar pénzbe nem fér bele. Főleg attól félek, hogy mi nem férünk bele.

Az Akadémián se nagyon férünk el. Lehet, hogy a GYEP elnevezés megmarad, de pénzt egy fillért nem kapunk az Akadémiától. Miközben országosan csak rossz történt az utolsó évben a gyerekekkel, ezek a helyi kísérletek elindultak, és mi vagyunk a felelősök, az akadémiai csoport, azért a 15 kistérségért, ahol európai pénzből ezek előkészülnek, mi képezzük [a szakembereket], mi szervezzük [a programokat]. Szécsény volt a modell. A modell most megszűnik: iszonyatos kár és veszteség, és az ott élő gyerekek[kel szemben] egyszerűen elképesztő bűn, ami történik. Ezzel együtt ez az utolsó öt év, ami alatt nem gondolkoztam a dolgon, hanem csináltuk a dolgot, ezek nagyon-nagyon jó évek voltak. És kitaláltuk ennek a kutatási megfelelőjét,

¹⁰⁹ Salamon András Magyaréceken filmiskolát szervezett gyerekekkel és fiatalokkal, ennek az eredménye lett 2010-es vizsgafilmje, a Tíz év múlva.

egy egészen újfajta akciókutatást, ahogy valahogy ezt értelmezni és általánosítani lehet. Az én rögeszmém mindig is az volt, hogy az elmélet és gyakorlat kettéválasztása [nincsen rendben]. Tehát a társadalomtudományban ez nekem nem annyira jön be. Én szeretem ezeket összekapcsolni, de először csak az empiria volt, a gyakorlat, most meg már igazi társadalmi terepkísérlet van, amit most gyilkolnak meg. Hát ez, hogy mondjam, a sok bűntény egyike.

[...] Én voltam a gyerekprogram liga¹¹⁰ vezetője, de amikor nyolcvanéves lettem, átadtam Darvas Áginnak.¹¹¹ Ennek a nyilvánossága megint el van kenve, mert az Akadémián belül átszervezések folynak, nem tudjuk, hogy maradunk-e, kirúgnak-e, tesznek-e valahova, teljes a bizonytalanság. Pálinkással¹¹² másfél évig tárgyaltam tökéletesen eredménytelenül. Nem vagyok egy nagy tárgyaló, nem sikerült megértetni, hogy a gyerekek legalább olyan fontosak, mint az agykutatás. Nem jött össze. És hogy az Akadémiának ez nem szégyene, hanem dicsősége lehetne.

Az [általam indított] akciókutatás *work in progress*, ami azt jelenti, hogy egy kicsit későn értettük meg, hogy amit mi csinálunk, az tulajdonképpen akciókutatás. Csak éppen a létező akciókutatási modellek ennél sokkal korlátozottabbak és egyszerűbbek. Mindig egy projektumról van szó, aminek van eleje és van vége, nagyon jól meghatározható paraméterei, külső és belső szereplői vannak, az akciókutatásban ezek együtt dolgoznak, és az egész nagyon jól megfogható. A mienk eleve mérhetetlen sok terület, munka, egészség, iskola stb. van benne, rengeteg szereplővel, akik mind aktív szereplők annyiban, amennyiben először jön létre gyerekház, tanoda, iskolai koordinátor és IT-mentor. Tehát valóban egy kutatni való új kísérlet. De nagyon nehezen találjuk meg [a módját annak, hogyan írjuk le]. Már sok próbálkozás van, de megoldás szerintem még nincs – ezen dolgozom.

[...]

Amit a nyilvánosságról mondtam, nem tudom, hogy mennyire a mi sajátosságunk ez [a nyilvánosságban való hasznosulás hiánya]. Ha külföldi lapokat, jó lapokat olvasok, akkor annak ellenére, hogy sokkal nagyobb a felhozatal, szinte nincs olyan mérvadó könyv, amelyikről egy-két fontos újság egy-két fontos cikket [le] ne hozna. Ha más nem, akkor a *New York Book Review*, de a *Guardian* is meg a *Le Monde* is, szóval mindegyik. Nálunk még az *ÉS* a legjobb, amelyik a legtöbb könyvet ismerteti. Ezek a szakkönyvek meglehetősen kiesnek abból a világból. A *Népszabadság* viszonylag nagyon kevés könyvet ismertet. Tehát én nem hiszem, hogy egyedül állunk abban vagy egyedül állnék abban, hogy úgy érzem, hogy a dolgok nem kapnak nyilvánosságot. Azt hiszem, hogy a nyilvánosság tudatos informálása az átkosban eleve nem lehetett benne valamilyen programban, mert nem erről szólt a dolog. Amit a hatalom akart, azt kolportálta pozitívan vagy negatívan. Azt hiszem, hogy az utolsó húsz évben nagyon erősen befolyásolja a piac, hogy mi az, ami nyilvánosságot tud magának kikövetelni vagy kapni, és mi az, ami nem. Nem hiszem, hogy a szociológus kollégák olyan marha jók lennének abban, hogy kiköveteljék maguknak a nyilvánosságot. Nem is tudom, hogy vannak-e nagy durranások. De például, azt hiszem, hogy az Angeluszék¹¹³ hálózatkutatásai¹¹⁴ sokkal több közfigyelmet

110 Gyerekesély Közhasznú Egyesület (GYERE).

111 Darvas Ágnes (1953–2025) szociológus, az ELTE TáTK Szociális Munka Tanszékének oktatója és korábbi vezetője, az Országos Rabbiképző – Zsidó Egyetem docense.

112 Pálinkás József (1952–) atomfizikus, politikus, egyetemi tanár 2008–2014 volt az MTA elnöke.

113 Angelusz Róbert (1939–2010) szociológus, az ELTE Társadalomtudományi Kar professzora, az MTA doktora, a társadalmi mobilitás és kommunikáció, a tudásszociológia és a politikai attitűdök kutatója.

114 Angelusz Róbert Tardos Róberttel közösen úttörő jelentőségű eredményeket ért el a társadalmi hálózatok vizsgálata terén (pl.

érdemeltek volna. Persze van egy sokat emlegetett láncszem a tudomány [és] a laikus nyilvánosság között: hogy valahogy emészthetővé kell tenni. Na, most ezt az emészthetővé tételt Popper¹¹⁵ a pszichológiában megcsinálta a saját munkáival. Mi [szociológusok] nem tudom, hogy csináljuk-e.

[A kistérségi programokban megvalósított mintaeljárások elterjesztése] igazán hatékony lenne, ha lehetne csinálni. De hát itt egy 20–30 éves folyamatot kellene tervezhetően, egymásra építve megcsinálni. Tökéletesen lehetetlen. Itt az európai romastratégia ugyanúgy halálra van ítéelve, mint a gyerekprogram vagy az ifjúsági stratégia. Iskolareformról már ne is álmodjunk. Amit a lengyelek meg tudtak csinálni: kormányokon átíelve, '99 óta folyamatosan dolgoznak egy remek iskolareformon, amivel megszüntették a szegregációt és a faluhátrányt. Meg lehet csinálni. Csak nem ebben az országban.

Angelusz–Tardos 1987, 1991, 2005, 2006).

115 Popper Péter (1933–2010) pszichológus, pszichoterapeuta, egyetemi tanár, író.

HIVATKOZÁSOK

- Abel-Smith, B. – Townsend, P. (1965) *The Poor and the Poorest: A New Analysis of the Ministry of Labour's Family Expenditure Surveys of 1953-4 and 1960*. London: G. Bell.
- Accueillir l'autre (2015) *Accueillir l'autre: De l'Œuvre de protection des enfants juifs à la Fondation OPEJ-Baron Edmond de Rothschild (publié à l'occasion du 70e anniversaire de l'Œuvre de protection des enfants juifs)*. Paris: Fondation OPEJ-Baron Edmond de Rothschild.
- Adatok és adalékok (1957) *Adatok és adalékok a népgazdaság fejlődésének tanulmányozásához (1949–1955)*. Budapest: KSH.
- Angelusz R. – Tardos R. (1987) Kulturális kommunikációs rétegződés. *Szociológia*, 16(2), 209–231.
- Angelusz R. – Tardos R. (1991) *Hálózatok, stílusok, struktúrák*. Budapest: ELTE Szociológiai Intézet – Magyar Közvéleménykutató.
- Angelusz R. – Tardos R. (1998) A kapcsolathálózati erőforrások átrendeződésének tendenciái a kilencvenes években. In Kolosi T. – Tóth I. Gy. – Vukovich Gy. (szerk.) *Társadalmi riport*. Budapest: TÁRKI, 237–256.
- Angelusz R. – Tardos R. (szerk.) (2005) *Törések, hálók, hidak. Választói magatartás és politikai tagolódás Magyarországon*. Budapest: Demokrácia Kutatások Magyar Központja Alapítvány.
- Angelusz R. – Tardos R. (2006) Hálózatok a magyar társadalomban. In Kovách I. (szerk.) *Társadalmi metszetek. Érdekek és hatalmi viszonyok, individualizáció és egyenlőtlenség a mai Magyarországon*. Budapest: Napvilág, 227–252.
- Bass L. (szerk.) (2012) *Az ötödik év után. Egy félbeszakadt akciókutatás története 2006–2011*. Budapest: Gyerekesély Közhasznú Egyesület.
- Bourdieu, P. (1978) *A társadalmi egyenlőtlenségek újatermelődése. Tanulmányok*. Utószó: Ferge Zs. Budapest: Gondolat.
- Bourdieu, P. – Darbel, A. – Rivet, J-P. – Seibel, C. (1963) *Travail et travailleurs en Algérie*. Paris: Mouton.
- Cseh-Szombathy L. – Ferge Zs. (1967) Egy nemzetközi időmérleg-kutatás néhány eredménye. *Statisztikai szemle*, 45(4), 304–318.
- Durkheim, E. (1893) *De la division du travail social, étude sur l'organisation des sociétés supérieures*. Paris: Alcan.
Magyarul: Durkheim, E. (2001) *A társadalmi munkamegosztásról*. Budapest: Osiris.
- Ferge Zs. (1962) A gyermekekkel kapcsolatos néhány kérdés a statisztika tükrében. *Statisztikai Szemle*, 40(10), 967–992.
- Ferge Zs. (1967) Az időmérleg-vizsgálatok néhány, a mezőgazdasági népességre vonatkozó eredménye. *Statisztikai Szemle*, 45(7), 704–708
- Ferge Zs. (1969) *Társadalmunk rétegződése*. Budapest: Közgazdasági és Jogi.
- Ferge Zs. (1971) *Francia szociológia. Válogatás*. Budapest: Közgazdasági és Jogi.
- Ferge Zs. (szerk.) (1976, 1977) *Pedagógusok és tanulók a szakmunkásképzésben. I–II*. Budapest: MTA Szociológiai Kutatóintézete és Fővárosi Pedagógiai Intézet.
- Ferge, Zs. (1979) *A Society in the Making. Hungarian Social and Societal Policy 1945–75*. Harmondsworth: Penguin Books.
- Ferge Zs. (2010) *Társadalmi áramlatok és egyéni szerepek: adalékok a rendszerstruktúra és a társadalmi struktúra átalakulásának dinamikájához*. Budapest: Napvilág.
- Ferge Zs. – Bass L. – Darvas Á. – Hadházy Á. (2010) A gyermekkutatások tudományos és szakpolitikai jellege. In Szarka L. – Horányi K. – Horváth Cs. (szerk.) *Stratégiai kutatások 2009–2010. Kutatási jelentések*. Budapest: Magyar Tudományos Akadémia – Miniszterelnöki Hivatal, 7–28.
- Ferge Zs. – Gazsó F. – Háber J. – Tánczos G. – Várhegyi Gy. (1972) *A pedagógusok helyzete és munkája*. Budapest: MTA Szociológiai Kutatóintézete és Fővárosi Pedagógiai Intézet.
- Ferge Zs. – Havasi É. (2010) „Adatok és adalékok”: tisztelgés egy méltatlanul elfeledett kötet előtt. In Nemes E. (szerk.) *150 éve alakult az MTA Statisztikai Bizottsága: a jubileumi évfordulón elhangzott előadások írott anyagai*. Budapest: KSH, 21–29.
- Ferge Zs. – Péter J. (1987a) Javaslat a szociálpolitika rövid és hosszútávú reformjára. 1. változat (lev. 1–77.) In *Fordulat és reform. Három tanulmány*. Készült a Hazafias Népfront Társadalmpolitikai tanácsa részére. Budapest.
- Ferge Zs. – Péter J. (1987b) Javaslat a szociálpolitika rövid és hosszútávú programjára. 2. változat (lev. 1–66.) In *Fordulat és reform. Három tanulmány*. Készült a Hazafias Népfront Társadalmpolitikai tanácsa részére. Budapest.
- Hegedüs A. (1966) *A szocialista társadalom struktúrájáról*. Budapest: Akadémiai.
- Horváth Á. (szerk.) (1996) *Az elmesélt idő I–II. Családsorsok a huszadik századból*. Budapest: MTA Szociológiai Intézet.
- Lukács Gy. (1976) *A társadalmi lét ontológiájáról I–III*. Budapest: Magvető.

- Machonin, P. (1970) Social Stratification in Contemporary Czechoslovakia. *American Journal of Sociology*, 75(5), 725–741.
- Ossowski, S. (1967) *Class structure in the social consciousness*. London: Routledge & Kegan Paul.
- Péter R. (1944) *Játék a végtelennel. Matematika kívülállóknak*. Budapest: Dante
- Réz J. (2007) Nagy Tamásné. Interjú. Budapest: Centropa. Elérhető: <https://www.centropa.org/hu/biography/nagy-tamasne> [Letöltve: 2026-01-30].
- Stoetzel, J. (1948) Les budgets temps de la femme dans les agglomérations urbaines, *Population*, 1, 47–62.
- Svégel F. (2023) Ellenállás, csoportszerveződés, államfeminizmus: Az 1973-as abortuszpetíció és a demokratikus ellenzék. *Ethno-Lore* XL. 153–169. <https://doi.org/10.58449/eL.2023.07>
- Szalai S. (szerk.) (1978) *Idő a mérlegen. 12 ország városi és városkörnyéki népességének napi tevékenységei a Nemzetközi Összehasonlító Időmérleg Kutatómunkálat tükrében*. Budapest: TIT Gondolat.
- Szociálpolitikai Értesítő (1987) *Szociálpolitikai Értesítő*, 2, Budapest: MTA SZKI.
- Várnai Gy. (1982) Strukturális változások: 1963 és 1982. In Várnai Gy. – Róbert P. (szerk.) *Rétegződés-modell vizsgálat I*. Budapest: MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete.
- Závada P. (1985) A fekete recept. *Szociálpolitikai Értesítő*, 3(4–5), 216–249.